

HTE

Historisk Tidskrift

FÖR FINLAND

4 • 2001

Regioner och regionhistoria

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Docent Lars-Folke Landgrén

Redaktionssekreterare: Fil.mag. Stefan Nygård

Ekonom: Fil.stud., merkonom Lars Karhunen

REDAKTIONSRÅD

Henrik Meinander (ordförande) • Max Engman • Nils Erik Forsgård

Tom Gullberg • Lauri Karvonen • Matti Klinge • Rainer Knapas

Henrik Knif • Lars-Folke Landgrén • Eljas Orrman

Minna Sarantola-Weiss • John Strömberg • Ann-Catrin Östman

CAFE
Kafka

Svenska Teatern

tfn 171 380

050-501 2543

Snabba bokleveranser

Förmånligt

Även från utlandet

Gott kaffe medan ni väntar

TILL VÅRA LÄSARE

Meddelanden om prenumerationer och adressförändringar skall riktas till vår adress:

HTF, Historiska institutionen,
Pb 59 (Unionsgatan 38 A),
00014 Helsingfors universitet.
Telefon 09/191 22 836,
fax 09/191 23 217.

För att täcka bankernas stigande och betungande provisioner är redaktionen tvungen att fr.o.m. 1998 införa en avgift på Mk 25,- för varje inkommande utlandsbetalning. Den tillkommande utlandsavgiften skall betalas samtidigt med den egentliga prenumerationen som en summa.

Historisk tidskrift för Finland trycks med bidrag av Finlands Akademi och Svenska litteratursällskapet i Finland.

Regioner och regionhistoria

Regionerna var länge ett förbiset objekt för den historiska forskningen i både Sverige och Finland. Men under de senaste årtiondena har bilden småningom förändrats och region- och områdesforskning har blivit en allmänt accepterad genre inom historievetenskaperna. Över disciplinsgränserna har härvid historievetenskaperna räckt handen åt regionalgeografer och övriga kulturforskare. Region- och områdesforskningen är således av naturen tvärvetenskaplig och t.ex. regionalgeograferna insåg tidigt att regionens innehåll bäst belyses genom att den sätts in i sitt historiska sammanhang. Mest känd är kanske härvid den franska skolan som härstammar från Vidal de la Blache och som fått en framstående representant i historikern Fernand Braudel. Bland dagens europeiska forskare har namn som David Marquand och Michael Keating uppmärksammats inom regionforskningen.

Under 1990-talet har teman som regional identitet och urban regionalism blivit uppmärksammade inom forskningen också i Norden. Peter Aronssons *Regionernas roll i Sveriges historia* (1995) har tillfört den regionhistoriska forskningen många nya infallsvinklar och i vårt grannland har regioner som Skåne/Öresund, Dalarna, Värmland, Jämtland, Västerbotten och Norrland hört till de mest undersökta. Den fortskridande urbaniseringen har medfört att t.ex. storstadsregioner som Stockholm, Göteborg och Malmö även kommit i fokus. I Finland är det t.ex. Karelen/Norra Karelen, Lappland, Egentliga Finland, Tavastland/Birkaland, Helsingfors-regionen och inte minst Östernbotten som av hävd varit aktuella. Men nya viktiga insikter i fråga om regioner och deras betydelse har vuxit fram under de senaste åren i takt med att den regionhistoriska forskningen vuxit till sig och utvecklats.

Uppsatserna i detta nummer belyser på ett mångsidigt sätt det rika fältet inom regionforskning och regionhistoria. Bland författarna märks etablerade forskare i både Sverige och Finland vilka behandlar problem kring regional identitet, regionalism, hembygd, regionen och nationalstaten, regionen som förenande och åtskiljande faktor, regionen som periferi o.s.v. Geografiskt behandlas regioner som Jämtland, Kvarken och det finska Lappland, men som empiriska exempel förekommer ett flertal europeiska regioner, t.ex. Baskien, Katalonien, Bretagne, Preussen, Böhmen och Karelen.

Redaktionens avsikt är att ett nummer av varje årgång även i fortsättningen

skall utkomma som ett temanummer vars innehåll fokuserar på ett bestämt tema.

Fil. dr Tom Gullberg har medverkat som gästredaktör för detta nummer av *Historisk Tidskrift för Finland*. Redaktionen är honom stor tack skyldig för ett mångsidigt och fylligt nummer.

Lars-Folke Landgrén

Hembygden som nationell nödvändighet?

Den historiska regionen och nationalstaten

TOM GULLBERG

Jag har redan antytt, att trivseln, känslan av sammanhang i tillvaron, brast för många primitiva familjer, när gränsen till Ryssland stängdes. En naturlig, på upplysning och vaknande samhörighetskänsla grundad anslutning till det nya, självständiga Finland har inte trätt i stället – åtminstone i den utsträckning som ur social och patriotisk välfärdssynpunkt vore önskvärt. Jag fick höra, att vid gränsen leva människor, som inte veta, att den blåvita korsflaggan är Finlands fana, utan som tror att duken representerar ett parti eller propagandasällskap i den nästan obekanta värld, som gränskarelarna ofta kalla Ruotsi den dag som är.¹

Regioner och regionalism är omdiskuterade begrepp i samtida politisk debatt och samhällsanalys. Detta faktum har ett tydligt samband med diskussionen om "nationalstatens kris". Regionfrågan har diskuterats i en såväl funktionell som romantisk anda inom ramen för debatten om nationalstaternas ställning både i den postsovetjetiska världen och inom Europeiska unionen – slagordet "regionernas Europa" har ju fungerat som ett slags mantra i EU-diskussionen.² I ett längre historiskt perspektiv kan regionernas aktualisering även kopplas till de så kallade etno-regionala rörelsernas aktivering under tiden efter 1945.³

¹ Olof Enckell, *Vakt i öster: Vandringar i Gränskarelen* (Helsingfors 1939), s. 96.

² Till exempel Fredrik Lindström, 'Regionernas Europa – en utblick över Region Skånes europeiska omland', *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge* 4/2000, s. 17–34), samt Crister Jönsson, Sven Tägiloch Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (London 2000), s. 144–149.

³ Sven Tägil (ed.), *Regions in Upheaval: Ethnic Conflict and Political Mobilization* (Kristianstad 1984), Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development* (London 1975).

Vid sidan av den regionala debatt som initierats av samtidens storpolitiska händelseförlopp kan man även peka på en äldre regionhistorisk tradition som går tillbaka till slutet av 1800-talet. Olika forskningskulturer inom den regionhistoriska traditionen har utvecklat olika begrepp, såsom "historisk region", "historiska landskap", "hembygd" (Heimat) och "land", utgående från det ur svenskspråkig synvinkel mera komplicerade tyska begreppet "Land", som vi gärna översätter till "förbundsland" (jämför det tyska begreppet "Landesgeschichte"). Syftet med denna uppsats är att ge en överblick av denna äldre regionhistoriska forskningstradition, samt även att påvisa att den regionhistoriska forskningen ofta har haft ett mera komplicerat förhållande till nationalstaten än vad regionhistoriens egna historiografer velat påskina. Regionhistorisk forskning har ofta – mer eller mindre medvetet – gått in för att kritisera uppfattningen om nationalstaten som den absoluta, "den enda riktiga" socio-territoriella politiska organisationsformen – "in Grenzen unbegrenzt" för att tala med Ludwig Petry – men det finns även många exempel på hur betoningen av regional identitet använts för att legitimera nationalstatens position.⁴ Därtill har regionhistoriska metoder utnyttjats i syfte att i samtida politiskt intresse konstruera regionala identiteter som i själva verket inte alls är förankrade i en reell historisk struktur.

Det regionhistoriska perspektivets grunddilemma är de facto frågan om "hur gammal" en historisk region bör vara, samt i vilken mån det måste ställas krav på en absolut politiskt-territoriell historisk tradition för att en regional identitet skall anses vara " trovärdig". Det ur ett historiskt perspektiv mest praktiska och illustrativa angreppssättet torde vara att med Kristian Gerner betrakta de historiskt-territoriella traditionerna som en palimpsest av flera historiska lager ovanpå varandra.⁵ I samtidens historiekultur kvarstår alltid fragment – både i form av fysiska kvarlevor och mentala uppfattningar och vetande – från äldre historiskt-territoriella traditioner. Dessa historiska djupstrukturer utnyttjas av varje samtid i olika syften – för att skapa nationer, i irredentistiskt eller separatistiskt syfte eller för att skapa regionala identiteter. Det var dessa historiska karelska djupstrukturer Olof Enckell djupt oro-

⁴ Ludwig Petry, 'In Grenzen unbegrenzt: Möglichkeiten und Wege der geschichtlichen Landeskunde', Pankraz Fried, *Probleme und Methoden der Landesgeschichte* (Darmstadt 1978).

⁵ Kristian Gerner, 'Regions in Central Europe under Communism, a Palimpsest', Sven Tägil (ed.), *Regions in Central Europe, The Legacy of History* (London 2000), s. 178–210.

de sig för i citatet ovan, eftersom de uppfattades som ett hot mot den nygrundade finländska nationalstaten.

Territorialiteten

Den nationellt definierade suveräna territorialstaten har sedan 1600-talet trätt fram som den primära socio-territoriella politiska organisationen i det internationella systemet. Genom en långsam process övergick det personliga dynastibaserade feodala statssystemet till territoriellt baserade enhetsstater. Parallellt med denna statsbyggnadsprocess pågick även en social nationsbyggnadsprocess, som under slutet av 1800-talet kunde förse den territoriella enhetsstaten med dess nödvändiga legitimerande identitetsinnehåll.⁶

Nationalstaten skall inte enbart betraktas som en byråkratisk enhetsstat, utan även som en kulturell vertikal politisk massideologi, i enlighet med Benedict Andersons bild av en "föreställd samhörighet".⁷ Materialskiftet i statsbyggnationens själva fundament – undersåte mot medborgare, dynasti mot nation – blev helt uppenbart först under fredskonferensen i Paris 1919–20, och inte sällan var det den berörda befolkningen själv som blev mest förvånad. De politiska aktörernas statliga organisationsprinciper gav inte alltid enbart upphov till konflikter med andra politiska aktörer, utan väckte även motstånd hos den befolkning som i enlighet med de nya principerna skulle inordnas i den nya nationalstaten. Orsaken till att just den så kallade Versaillesprocessen föranledde dessa oförutsedda dispyter är uppenbar: fredsprocessen efter första världskriget handlade väldigt långt om en politisk-territoriell omstrukturering, och i samband med en nödtvungen analys av olika europeiska folkgruppers geografiska förankring och identifiering var det inte märkligt att även alternativa, något överraskande territoriella kopplingar trädde fram. I många fall aktiverades olika former av regional identitet som direkt motsatte sig den nationalstatskonstruktion som var under planering.

⁶ Se t.ex. den klassiska och beskrivande antologin av Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, (Princeton 1975), samt Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States, AD 990–1992* (Cambridge, Mass. 1992).

⁷ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (London 1983). Nationsbyggnadsprocessen beskrivs t.ex. av Anthony D Smith, *Nations and Nationalism in a Global Era* (Oxford 1995) samt *National Identity* (London 1991). Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Oxford 1983) samt givetvis i Miroslav Hroch's klassiska studie *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Cambridge 1985).

Under fredsprocessen efter första världskriget framträdde således det europeiska territoriets palimpsestlika karaktär med största tydlighet. Olika historiska skikt aktiverades utgående från olika historiska och politiska omständigheter, och det blev uppenbart att den historiska territorialiteten fick stor betydelse för de politiska aktörernas och den berörda befolkningens reaktioner och uppfattningar. Med territorialitet avses det sätt på vilket ett specifikt avgränsat geografiskt område var politiskt och ekonomiskt kontrollerat. Territorialiteten är en ung företeelse i mänsklighetens historia och direkt kopplad till den neolitiska revolutionen: "Den människa som först inhägnade en bit mark och kallade den sin skapade kriget", som Rousseau hävdade i sin uppgivna protest mot den politiska moderniseringen. Under en ännu kortare period har territorier kopplats till en politiskt-social suveränitet. Ända fram till de absolutistiska nationalstaternas framväxt var territorialitet främst kopplad till personlig-dynastiska och icke-statliga (dvs. kyrkliga) former av besittning.⁸

Den feodala administrativa struktur som växte fram under medeltiden har ofta legat till grund för de regionala identiteter som aktualiserats under de senaste hundra åren, trots att avgränsningen av det moderna territoriet sällan motsvarar den medeltida regionen. Regional symbolik i form av t.ex. äldre politiska organ (ståndslandtdagar, dynastisk överhöghet, en egen territoriell bunden lagstiftning) samt en traditionell namnform har kommit väl till pass i samband med etablerandet av regionala identiteter. Speciellt har de medeltida namnen flitigt utnyttjats i syfte att markera en "uråldrig" historisk kontinuitet med en medeltida region. Av denna anledning har det även blivit vanligt att beskriva den samtida europeiska diskussionen kring identitet och region som en återgång till medeltiden. Påfallande är t.ex. att hela tre av de nya tyska förbundsländerna efter återföreningen anknyter till Sachsen (Sachsen, Sachsen-Anhalt och Nieder-Sachsen).⁹

⁸ Robert D Sack, *Human Territoriality: Its Theory and History* (Cambridge 1986). Se även Rune Johansson, 'The Impact of Imagination. History, Territoriality and Perceived Affinity', Tägil (ed.), *Regions in Central Europe*, s. 1–29, Tom Gullberg, *State, Territory and Identity. The Principle of National Self-Determination, The Question of Territorial Sovereignty in Carinthia and other Post Habsburg Territories after the First World War* (Åbo 2000), s. 1–3.

⁹ Sven Tägil, 'The Roots of Identity. Territoriality in Early Central European History', Tägil (ed.), *Regions in Central Europe*, s. 30–51, Lisbeth Lindeborg, 'Regional Deep Structures in the German Cultural Space', Tägil (ed.), *Regions in Central Europe*, s. 53–114. Lindeborg pekar på ett övertygande och elegant sätt bl.a. på den tyska regionhistoriska traditionens koppling till den tyska federalismen.

Det är skäl att skilja på "funktionella" och "emotionella" regioner. De förra kan snarast beskrivas som byggstenar i den ekonomiska infrastrukturen, en del av det moderna europeiska nätverksbyggandet (det är inte alldeles ovanligt att ge den funktionella regionen benämningen "nätverk"). Till åtskillnad från emotionella regioner, eller "identitetsregioner", känner människor inte nödvändigtvis samhörighet med ekonomiska nätverk, även om dessa funktionella regioner givetvis kan fungera som grogrund för en blivande identitetsregion.¹⁰ Utgående från det som redan sagts om den historiska territorialitetens roll har identitetsregionerna kommit att benämnas "historiska regioner".¹¹

Utgående från sina studier om Vidal de la Blache (se nedan) lanserade Paul Claval termen redan på 1960-talet. Claval beskriver den historiska regionen som ett "erfarenhetsområde" (experiential space), vilket påminner om Benedict Andersons "föreställda samhörighet". Denna beskrivning kan jämföras med Anssi Paasis betoning av "strukturer för förväntningar som ständigt reproduceras med hjälp av sociala institutioner", d.v.s. att det inom ett specifikt territorium vuxit fram en institutionell struktur (förvaltning, skola, massmedia m.m.) som förstärker den sociala kommunikationen och därmed identifieringen med regionen. Jürgen Habermas har beskrivit detta system som ett "identitetsförstärkande tolkningssystem" (identity-securing interpretative systems).

Paasi har på ett åskådligt sätt betonat att grundförutsättningen för att en identitetsregion skall uppstå är att det inom ett territorium sker en institutionaliseringsprocess, som inbegriper framväxten av ett föreställt geografiskt avgränsat område och uppfattningen att detta område har ett historiskt etablerat namn, framväxten av en institutionell sfär bestående av funktionella och regionala myndigheter, ekonomisk infrastruktur, t.ex. ett regionalt bankväsende och liknande organisationer samt icke-funktionella viktiga identitets-

¹⁰ Se t.ex. Gunnar Törnqvist, *Sverige i nätverkens Europa: Gränsöverskridande former och villkor* (Malmö 1996), Stein Rokkan & David Urwin, *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London 1983). Inom den ekonomiska geografien och ekonomiska historien har det varit vanligt att konstruera funktionella regioner som analysheter, se t.ex. den klassiska W Christaller, *Central Places in Southern Germany* (New York 1966) och Sidney Pollard (ed.), *Region and Industrialisierung: Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte* (Göttingen 1980).

¹¹ Sven Tägil, 'De historiska regionernas egenart', Sven Tägil, Hans-Åke Persson & Solveig Ståhl (red.), *Närhet och nätverk - regionernas återkomst* (Meddelanden från Erik Philip-Sörensens Stiftelse för främjande av genetisk och humanistisk vetenskaplig forskning, nr. 5, Lund 1994), s. 7-19.

formande institutioner såsom regionala tidningar och litteratur. Genom en dylik institutionalisering uppstår en "symbolisk ordning som legitimerar, befäster och förstärker status quo". När och om institutionaliseringen har resulterat i en sådan ordning har det uppstått en "struktur för förväntningar" – en struktur som symboliserar trygghet och förankring – av den typ som Paasi beskriver som en regional identitet.¹²

De historiska regioner som utvecklats sin identitet i enlighet med det teoretiska mönstret som Paasi beskrivit, har i allmänhet – men inte nödvändigtvis – vuxit fram under en relativt lång period och ofta med ansats i tidig medeltid.¹³ Paasi har själv påpekat att de historiska regionala identiteterna upprätthålls effektivast i relativt statiska sociala strukturer, med en låg mobilitet. Långvariga historiska förändringsprocesser, i synnerhet olika moderniseringsprocesser (urbanisering, massutbildning, politisk massmobilisering), riskerar dock att skapa – vilket ju även var Vidal de la Blanches huvudpoäng – konkurrerande territoriella identiteter. Det handlar dock inte nödvändigtvis om att den ena territoriella identiteten övergår till den andra, utan snarare om att de nyare organisationsmodellerna (t.ex. nationalstaten) lägger sig som ett nytt skikt över de äldre modellerna, antingen så att de nya strukturerna förankrar sin legitimitet i de äldre, eller alternativt stöter ifrån sig de äldre med hjälp av att politiskt konstruera en konkurrerande symbolisk ordning.

Det franska historisk-geografiska perspektivet

Trots påståendet att regionhistoria primärt skall fungera som nationalstatskritik har regionhistorien ofta haft stor betydelse vid skapandet av nationella identiteter. Man kan säga att det regionala perspektivet ofta givit en uppfattning om vad det nationalstatliga egentligen skall vara. Zacharias Topelius tillskrev ju de olika regionerna, landskapen, en stor roll i *Boken om vårt land*.¹⁴ Topelius hade anammat sitt historisk-geografiska perspektiv från

¹² Paul Claval, 'La région historique', Claval & J P Nardy (eds.), *Pour le cinquantième* (Paris 1967). Se närmast Anssi Paasi, 'The institutionalization of regions: A theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity', *Fennia* 164:1 (1986), s. 121–130, och Jürgen Habermas, *Legitimation Crises* (Oxford 1976).

¹³ Se t.ex. Sven Tägil, 'The Roots of Identity: Territoriality in Early Central European History', s. 30–52.

¹⁴ Se t.ex. Matti Klinge, *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer* (Stockholm, 2000).

den samtida franska historikern Jules Michelet, vilken under 1800-talets första hälft gav upphov till den senare så framgångsrika geografiskt inriktade franska Annales-skolan. Utgångsläget för Michelet var att den franska nationalstaten var färdigt byggd och att Frankrike inte hade några större territoriella anspråk (detta var före 1870!). Michelet måste emellertid tillstå att den franska nationalstaten var mycket heterogen och upphöjde därför Frankrike till en person (inte ett imperium som England, eller en ras som Tyskland) som i likhet med människan behövde alla sina olika delar för att kunna fungera.¹⁵

Ett halvt sekel senare utvecklade geografen Vidal de la Blache de michelet-ska idéerna i sin inledande geografiska översikt i Lavisses *L'histoire de France*. Även Vidal betonade den franska diversitetens nödvändighet och slog fast att den franska identiteten i själva verket borde betraktas på två olika nivåer: dels den lokala/regionala identiteten, dels den nationella, som var ett resultat av en stark regional identitet. En dylik regionalhistorisk uppfattning var givetvis mycket lämplig för vilken nationalstat som helst. Olika regionala avvikelser, som ju ofta även var etniska, kunde motiveras med att de var nödvändiga avvikelser i "nationskroppen". Vidal vidareutvecklade Michelets biologisk-psykologiska karakteristik, och talade om kombinationen av diversitet som skapade den franska personligheten. I motsats till Michelet var Vidal de la Blache geograf och han förde ett mycket mera utförligt teoretiskt resonemang kring vad det egentligen var som gav upphov till en specifik regional identitet. I detta avseende brukar man tala om Vidal som humangeografins upphovsman, eftersom han i motsats till sina samtida tyska geografkolleger – inte minst den politiska geografins upphovsman Ratzel – betonade den mänskliga aktivitetens betydelse för uppkomsten av en regional identitet.¹⁶ Vidals uppfattning var renodlat historisk. Det är människan som grundar bosättningar (visserligen med stor säkerhet genom att beakta geografiska omständigheter), det är människan som odlar jorden och skapar ett territori-

¹⁵ Paul Claval, France: 'From Michelet to Braudel: Personality, Identity and Organization of France', David Hooson (ed.), *Geography and National Identity* (Oxford 1994), s. 51, Gerhard Sandner, 'In Search of Identity: German Nationalism and Geography', Hooson (ed.), s. 71–79.

¹⁶ Marie-Claire Robic, 'National Identity in Vidal's Tableau de la géographie de la France: From Political Geography to Human Geography', Hooson (ed.), s. 58–70, samt Paul Cloke, Chris Philo & David Sadler, *Approaching Human Geography. An Introduction to Contemporary Theoretical Debates* (London 1991).

ums ekonomiska liv, och det är människan som bygger upp den infrastruktur (vägar, tidningar, byråkrati) som skapar den mänskliga kontaktytan – den "föreställda samhörigheten" – inom regionen. Steget från Michelet till Vidal och vidare till *Fernand Braudel* är med andra ord inte långt.

Det är uppenbart att de identitetsformande institutionaliseringsprocesserna ger olika slutresultat utgående från olika empiriska verkligheter. Till exempel påminner Anssi Paasis institutionaliseringsmodell för regioner om de klassiska konstruktivistiska nationsbyggnadsmodellerna (t.ex. *Hroch*) som nationsforskningen lyft fram under de senaste decennierna. Frågan om varför vissa historiska omständigheter synes skapa en stark nationell identitet medan andra omständigheter skapar en (konkurrerande) regional identitet, är ingalunda helt och hållet outredd (se nedan om Transsylvanien), men skulle här kräva en alltför lång avvikelse från huvudspåret. I detta sammanhang kan vi nöja oss med att konstatera att nationsforskarna, för att inte tala om nationalisterna, sett nationen som historiens slutmål, vilket innebär att regionala identiteter på sin höjd betraktas som primitiva "delidentiteter" på vägen mot slutmålet. För nationalister (och även ofta för nationsforskarna) är det otänkbart att den etniska och språkliga faktorn i regionala sammanhang kunde vara en "andra rangens fråga".

Det tyska perspektivet

Vidal de la Blanches idéer om hur regioner växer fram bildar den första konkreta teorin om "identitetsregioner". Paul Claval har påhittigt noterat att medan de tyska geograferna hade fullt upp med att försöka staka ut nationalstatens "naturliga" gränser – etniciteten var ett faktum, men hur skulle den avgränsas? – var fransmännen sysselsatta med att fundera på vad som konstituerade den specifika franska avgränsningen. Medan fransmännen ägnade sig åt sociala grupper och levnadsbetingelser, sysselsatte sig tyskarna med de naturliga landskapen. Så blev humangeografen fransk, och den politiska geografin tysk.

Denna tolkning innehåller dock en lindrig fransk överdrift. Det är visserligen sant att Ratzel betraktade regionerna – de tyska landskapen – ur ett mera renodlat naturvetenskapligt, topografiskt perspektiv, men i och med samarbetet vid det historisk-geografiska institutet i Leipzig med kulturhistorikern *Karl Lamprecht* blev han även en av upphovsmännen till en långvarig tysk landskapshistorisk tradition. Ratzel och Lamprecht betonade att geografin, den ekonomiska infrastrukturen samt de lokala kulturella och språkliga

strukturerna påverkade människans liv i mycket större utsträckning än kortvariga politiska avgränsningar. I en så historiskt heterogen nationalstat som den tyska – oberoende av om utgångsläget är 1871, 1919, 1948 eller 1989 – var detta angreppssätt mera en metodologisk nödvändighet än ett medvetet oppositionellt redskap gentemot nationalstaten. Inte överraskande var det i första hand de tyska medeltidshistorikerna som noterade att en tysk medeltida nationalstatshistoria inte låter sig skrivas utan att ta hänsyn till de olika territoriella särdragen. Ur ett nationalstatligt ”politiskt korrekt” perspektiv degraderades de första ansatserna till tysk regionhistoria närmast som ovetenskaplig hembygdshistoria (”Heimatkunde”). Ur dessa första studier med regionhistoriska perspektiv växte småningom – via Ratzel och Lamprecht – tanken om de historiska landskapen fram. Före 1870-talet lät sig fortfarande en landskapshistoria baserad på det tyska rikets suveräna dynastiska småstatssystem skrivas, men grundandet av det bismarckska Kleindeutschland innebär ett tillfälligt slut på det landskapshistoriska perspektivet, eftersom det uppfattades som ett angrepp mot den nya nationalstaten. Men även det så kallade Andra kejsardömet hade ju sett sig nödgat att gå in för en federativ lösning, varför det inte var så överraskande att den regionhistoriska-landskapshistoriska inriktningen bevarade en stark ställning även i den tyska nationalstaten.¹⁷ Detsamma kom ju småningom att gälla även i många andra europeiska förbundsstater, inte minst Österrike.

Tyska Heimat

I samband med den tyska nationalstatens framväxt (detsamma gäller för övrigt även det franska fallet), har centralmaktens rädsla för regional ”partikularism” och opposition varit påfallande överdrivna. I det tyska fallet är det anmärkningsvärda närmast den starka lojalitet gentemot nationalstaten och nationen som de regionala rörelserna stod för. För det tyska nationsbygget utgjorde de lokalt förankrade s.k. hembygdsrörelserna – Heimat – närmast en förutsättning.

Om detta har Celia Applegate gjort en lysande undersökning kring Heimatrörelsen i Pfalz, den del av det fransk-tyska rhenlandsområdet som efter Wienkongressen 1815 anslöts till Bayern, utan någon egentlig his-

¹⁷ Carl-Hans Hauptmeyer, ’Regionalhistorie i Tyskland: Problemer, metoder og anvendelsesområder’, *Den tyske Historiker*, nr. 68/1994, s. 67–69, Ernst Hinrich, ’Regionalgeschichte’, i Hauptmeyer (ed.), *Landesgeschichte Heute* (Göttingen 1987), s. 18.

torisk territorialitet att hänvisa till.¹⁸ Det som blev avgörande för den politiska territorialiteten var snarast händelseförloppet strax innan avgörandet i Wien, eftersom det tidigare synnerligen splittrade pfalziska territoriet (något sådant hade aldrig tidigare existerat) år 1797 upptogs i den nya franska administrationen inom ramen för det nya departementet Mont-Tonnere, vilket etablerades i enlighet med franska revolutionära demokratiska principer. Som ett utslag av bayersk besvikelse över att den Wittelbachska dynastin i Wien inte fick annat än en bit av den franska Rhenadministrationen, gjorde München inga större ansträngningar för att politiskt integrera det nya territoriet i de bayerska strukturerna. Pfalz kom sålunda att behålla sin franska lagstiftning och förvaltning, och det pfalziska borgerliga ledarskap som vunnit makten av den åsidosatta aristokratin hade givetvis inget intresse av att förändra sakernas tillstånd, utan kom snarare medvetet att bibehålla avståndet till den nya bayerska centralmakten. Detta avstånd ökade dessutom genom att det pfalziska territoriet alltsedan den franska statens uppgörelser med hugenotterna fungerade som tillflyktsort för protestanter, vilka inte hade några höga tankar om den katolska bayerska regimen. De politiskt-historiska förutsättningarna för en pfalzisk socio-territoriell identitet hade med andra ord egentligen inte grundlagts förrän under perioden 1797–1816, så när som på en liten hake: redan under Karl den Stores tid fungerade greven av Palatinen (Pfalzgraf) som en av kursfurstarna. Det var alltså möjligt att lyfta fram ett ärorikt förflutet, och inte bara det – även ett namn!

Ett generellt drag i den tyska Heimatrörelsen synes vara att den uppstod som en konsekvens av en kombination av regional rotlöshet – i fallet Pfalz ett resultat av snabba politiska och ekonomiska (industrialisering och urbanisering) omstruktureringar – och nationella ambitioner. Den Historiska föreningen för Pfalz (Historischen Vereins der Pfalz) som grundades år 1869 hyste ambitionen att "skriva in" hembygden i nationen. Föreningens främsta ansikte utåt blev det lilla hembygdsmuseet i Gymnasiet i Speyer, som kom att bli det yttersta beviset för regionens rika och enhetliga historia. Till och med en liten skärva från en meteorit som slog ner i regionen år 1869 tillfogades genast det regionala museala minnet, vilket Applegate kommenterar på följande sätt: "if it could retrieve a rock from the heavens and call it a piece of Pfalzer history, little else could remain alien for long."¹⁹ Det som varken na-

¹⁸ Celia Applegate, *A Nation of Provincials: The German Idea of Heimat* (Los Angeles 1990).

¹⁹ Applegate, s. 49.

turen eller historien kunnat åstadkomma kunde människan alltid skapa själv, påpekar Applegate, och pekar därmed på de konstruktivistiska dragen i skapandet av regionala identiteter. I Pfalz fall utgick den regionala konstruktionen från det territorium som konstruerades i samband med de politiska avgörandena 1816 – inte bara meteoriter, utan även t.ex. antika fynd gjordes till en del av den regionala identiteten. I andra regioner, med en tydligare historisk-politisk kontinuitet – eller med bättre möjligheter att konstruera en historisk kontinuitet – kunde politiska och dynastiska traditioner sammanfogas till den regionala identiteten.

Kring sekelskiftet växte en allt tydligare massrörelse fram, till största delen som ett resultat av de moderniseringsprocesser som hembygdsrörelsen ofta kritiserade. Pfälzerwald Verein som grundades 1902 profilerade sig främst som organisatör av utflykter och vandringar på den pfalziska landsbygden, med ambitionen att söka lugn och ro från städernas larm och stress, men även med ambitionen att söka en förankring i den pfalziska landsbygden, som utgående från föreningens aktivister var den sanna hembygden. Föreningen bidrog till att förstärka uppfattningen om det agrara som det för den regionala identiteten typiska, genom att skapa den pfalziska folkdräkten utgående från föga använda lantbrukardräkter i de nordvästra delarna av Pfalz. Dräkterna blev en stor kommersiell framgång hos den urbana befolkningen, som gärna klädde sig i den lantliga kostymen när de begav sig till de olika hembygdsfester som föreningen ordnade. Folkdräkternas popularitet, liksom för övrigt även det ivriga mottagandet som de olika utfärderna fick, var ett tydligt bevis för hembygdsrörelsens urbana karaktär. Det var den nya småborgerligheten i städerna som hade tid för denna typ av aktiviteter.

Tillsammans med den historiska föreningen kom Pfälzerwald att initiera en rad folkloristiska studier (om dialekter, folksånger m.m.). Fokuseringen på kulturhistoria, på pfalzarnas vardagsliv, var säkerligen en nödvändighet redan på grund av den knappa enhetliga politiska historien, men följde samtidigt även de rådande trenderna inom tysk historieforskning. För alla som studerat de nationella identiteternas framväxt är det påtagligt hur den tyska Heimataktiviteten påminner om nationsbyggnadsprocesserna. Detta kan lättast förklaras med att den tyska hembygdsrörelsen verkligen bör ses som en del av nationsbyggandet. En förutsättning för både nationen och Heimat var uppkomsten av ett urbant massamhälle, som möjliggjorde tillkomsten av vertikala "vi-samhällen". Man kunde säga att de uppfunna Heimattraditionerna kom att överbrygga klyftan mellan den nationella ambitionen och re-

gionala realiteter. Heimatperspektivet närmar sig sålunda Vidals syn på sambandet mellan region och nationalstat: en tysk kunde inte vara tysk utan att samtidigt vara pfalzare, bayrare, schlesier osv. Hembygden blev med andra ord en nationell nödvändighet.²⁰

De historiska regionernas nödvändighet

Den pfalziska Heimatrörelsen får här tjäna som exempel på hur en regional identitet växer fram. Varken Pfalz eller något annat fall kan göra anspråk på att fungera som modellexempel, eftersom varje regional identitet (för övrigt även andra former av territoriella identiteter) utvecklas utgående från egna specifika historiska förutsättningar. Ett längre uppehåll vid den tyska Heimatrörelsen var dock nödvändig för att göra bilden av den regionhistoriska forskningstraditionen tydligare. Begreppet Heimat blev emellertid obrukligt i samband med Tredje rikets ivriga koppling mellan Heimat och "tysk rasgemenskap" (i Pfalz underblåstes denna stämning förvisso effektivt av den franska ockupationen av Rhenlandet). Under efterkrigstiden, speciellt från och med 1970-talet, har tysk regionhistorisk forskning allt mera gått in för att påvisa motsatsförhållandet till samtida politisk-territoriell organisering. Otto Dann har rent av gått ut med manifestet att regionhistoria medvetet borde gå in för att stå i opposition till den politiska suveräniteten, eller åtminstone – vilket måhända kommer närmare det som Dann egentligen ville säga – problematisera och fördjupa bilden av nationalstaten.²¹

I grunden handlar det inte om någon explicit motsättning mellan regionhistoria och nationalstat, utan snarare enbart om regionhistorikernas ambition att lyfta fram de äldre historiska strukturernas existens och betydelse för den samtida politisk-territoriella organiseringen. Det finns trots allt flera exempel på hur en förblindande nationalstatsideologi försvårat förståelsen för de äldre identitetsregionernas styrka, liksom det även finns ett flertal exempel på hur historiska regioner i den nationalstatliga verksamheten blivit – eller

²⁰ Applegate, s. 86. Bosse Sundin, 'Uppräciken av hembygden: om konstruktion av regional identitet', Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindqvist, *Den regionala särarten* (Lund 1994). För en diskussion om regioner som en nationell nödvändighet, se även Tom Gullberg, 'The Primacy of the Nation and Regional Identity: Carinthia, Burgenland and State-Formation after the Dissolution of the Dynastic System', Sven Tägil (ed.), *Regions in Central Europe. The Legacy of History*, s. 173–177.

²¹ Otto Dann, 'Die Region als Gegenstand der Geschichtswissenschaft', *Archiv für Sozialgeschichte*, Vol. XXIII (1983), s. 652–661. Se även Ernst Heinrich, 'Regionalgeschichte', Carl-Hans Hauptmeier (ed.), *Landesgeschichte Heute*, s. 18.

gjorts till – en politisk nödvändighet. Ytterligare ett tredje, mera spekulativt, perspektiv brukar sysselsätta historiker som låtit sig fascineras av det identitetsregionala perspektivet: varför har vissa historisk-politiskt utpräglat enhetliga territorier ”endast” utvecklats till historiska regioner, och inte till egna nationalstater?

Flera exempel på den förstnämnda problemställningen, nationalisternas oförmåga att beakta de regionala identiteternas styrka, kan hämtas från den europeiska omstruktureringsprocessen efter första världskriget. Ett typexempel är chocken och förvåningen över resultatet av folkomröstningen i Syd-kärnten 1920. Genom folkomröstningen skulle man utvärdera huruvida befolkningen föredrog Österrike eller Jugoslavien, och eftersom en klar majoritet av befolkningen hade uppgivit sig vara slovener så hade de flesta bedömare utgått ifrån att resultatet skulle utmyнна i en jugoslavisk seger. Så skedde emellertid inte, och det gjordes flera försök till att konkret förklara vad detta berodde på: rädslan för den jugoslaviska värnplikten, de jugoslaviska militära erövringsförsöken 1919 (vilka även då ledde till en kraftig folklig resning – ”Abwehrkampf” – som enligt den kärntentyska tolkningen gjorde att det överhuvudtaget blev möjligt att ordna en folkomröstning), Jugoslaviens aggressiva folkomröstningspropaganda, samt liknande mycket närsynta förklaringar. Den Landesgeschichte som hade vuxit fram i Kärntens centralort Klagenfurt (Celovec) sedan slutet av 1800-talet hade i tidens anda skapat en allt kraftigare motsättning mellan det tyska och det slovenska, och i enlighet med en sådan historiografisk tradition hade inte de strukturer som skapats från och med år 976 givits något utrymme. Den främsta företrädaren för den kärntniska Landesgeschichte, *M a r t i n W u t t e*, hade i flera skrifter i början av 1900-talet, samt även i sin rapportering till fredskonferensen i Paris 1919 (han ingick i den österrikiska delegationen), med stor övertygelse hävdade att det slaviska språk som kärntenslovenerna talade inte alls var slovenska, och att de därmed inte var slovener utan Österrikeojala ”winder” (windische). På den slovenska sidan påpekade man samtidigt att det faktum att kärntnarnas hyllning av de nya hertigarna under hela medeltiden hölls på slovenska, var det yttersta beviset på att Kärnten (Koroška) var en sydslavisk region, som i viss mån förtyskats genom tysk-österrikisk expansionism, men som av historiskt-nationella orsaker måste anslutas till Jugoslavien. I denna politiska kamp med historiskt-nationella argument påvisades inte den territorialiserings- och institutionaliseringsprocess, som inleddes under slutet av 900-talet, med införlivandet av hertigdömet Kärnten i det Habsburgska imperiet år

1335 som kulmination. Då hade det redan vuxit fram både ett enhetligt kärntniskt legalt system (ett system som gällde det territorium som kontrollerades av hertigen av Kärnten), samt en kärntnisk ståndslantdag. Den sociala kommunikation som under flera decennier utövades inom ramen för dessa kärntniska institutionella strukturer skapade en stark tvåspråkig identitetsregion, som väldigt få kärntare var beredda att överge för den moderna nationella identitetens skull. Genom den årliga folkomröstningsfesten den 10 oktober (dagen för omröstningen 1920), då man firar det "odelade Kärnten", bekräftar uppfattningen om identitetsregionen Kärntens betydelse som en "österrikisk nödvändighet". De tysknationella överslag som hörde till under festligheterna speciellt under kalla krigsperioden – bland de tysknationella organisationerna innebar folkomröstningsresultatet en bekräftelse på Wuttes "windischteori" – har senare fått ge vika för ett tydligare bejakande av den tvåspråkiga strukturens betydelse för den kärntniska identiteten.²²

Inom den nuvarande österrikiska republikens gränser finns det också ett typexempel på en konstruerad identitetsregion som gjorts till en politisk nödvändighet. Det nuvarande förbundslandet Burgenland på gränsen mot Ungern uppstod som en helt ny territoriell enhet som ett resultat av flera invecklade diplomatiska processer efter första världskriget. I motsats till den övriga nya österrikiska statens länder hade Burgenland inte ingått i Österrike, utan varit en del av den ungerska St. Stefankronans domäner. Efter en rad politiska och diplomatiska kontroverser – bl.a. utropandet av den ungerska fristaten Leithabanatet ("Lajta Bansag") samt en kontroversiell folkomröstning i Sopron som utmynnade i ungersk seger – kom i huvudsak tre av de västungerska grevskapen Eisenburg (Vas), Wieselburg (Moson), Ödenburg (Sopron, men själva staden och dess omgivning blev kvar på den ungerska sidan) att sammanslås till det nya österrikiska landet Burgenland. Det fjärde västungerska grevskapet, Pressburg (Pozsony/Bratislava), anslöts till den nya staten Tjeckoslovakien. Trots den historiska kopplingen till det ungerska kungadömet strukturer var majoriteten i det nya landet ändå tyskspråkig, dock med stora kroatiska och magyariska minoriteter. I de olika grevskapen hade det uppstått ett heterogent system av lokalt självstyre, där de olika ungerska, kro-

²² Gullberg, *State, Territory and Identity*, s. 80–131, Martin Wutte, *Kärntens Freieitskampf* (Klagenfurt 1985; första upplagan 1922), Bogo Grafenauer, *The National Development of the Carinthian Question* (Ljubljana 1946). För en utomordentlig analys, se Andreas Moritsch, 'Deutsche und Slovenen in Kärnten: das nationale Bewusstsein in Kärnten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts', *Österreichische Ostheft* 4/1970.

atiska och tyska byarna hade utvecklat egna juridiska, administrativa och kulturella sfärer. Orsaken till systemet kan lättast (men inte uttömmande) förklaras med att den medeltida förvaltningsstrukturen inte ännu i lika hög utsträckning som i många andra delar av dubbelmonarkin hade luckrats upp av den nationalpolitiska ideologin, samt av de privilegier som olika gränsbyar (i synnerhet de kroatiska) erhållit mot att i gengäld försvara de ungerska gränsmarkerna. Trots den tydliga kopplingen till det säregna ungerska administrativa systemet, bör det ändå påpekas att den västungerska ekonomin alltid varit beroende av storstadsområdet kring Wien.

Burgenlands säregna ungerska karaktär kom till stor del på grund av praktiska orsaker (hur austrifera landet snabbt utan att samtidigt skapa en missnöjd magyarisk och kroatisk befolkning, och med vilka resurser i så fall?) att bevaras och rentav fördjupas under mellankrigstiden. Ett österrikiskt utbildningssystem infördes först 1938, men i nästan samma stund genomförde Hitler Anschluss och följande år delade de tyska myndigheterna Burgenland mellan Niederösterreich och Steiermark. Det lilla konstgjorda landet som knappt hunnit uppstå, hade plötsligt utplånats, men omedelbart efter världskrigets slut återupprättades Burgenland – och en kroatisk Landeshauptmann återupptog traditionen 1945! På drygt två decennier hade alltså det slumpmässigt uppkomna förbundslandet kommit att framstå som en österrikisk nödvändighet. Trots att det var frågan om en mycket ung politisk enhet är det värt att notera att den burgenländska identiteten baserades på mycket äldre institutionaliserade strukturer.²³

Ett institutionaliserat territorium som under en stor del av dess historia antagit statsliknande former, utan att någonsin ha uppnått suveränitet, är Transsylvanien (Siebenbürgen). Den karpatiska regionen kom att införlivas i det under högmedeltiden framväxande ungerska kungadömet, och har i ungersk historieskrivning ofta givits epititet ”det magyariska folkets urhem”. Vid denna tid slog sig även en hel del tyskar (sachser) ner i Transsylvanien, och dessa erhöll både jord och privilegier enligt samma principer som kroaterna i

²³ Gerhard Baumgartner, 'Der nationale Differenzierungsprozess in den ländlichen Gemeinden des südlichen Burgenlands', Andreas Moritsch (ed.), *Vom Ethnos zur Nationalität* (Wien 1991), Charlotte Heidrich, *Burgenländische Politik in der Ersten Republik. Deutschnationale Parteien und Verbände im Burgenland vom Zerfall der Habsburgmonarchie bis zum autoritären Regimes, 1918–1933* (München 1982). I synnerhet de kroatiska byarnas särdrag kan jämföras med de serbiska bosättningarna i det österrikiska Militärgränsområdet i bl.a. Kroatien.

Västungern och serberna i Militärgränsområdet. Liknande privilegier fick även de med magyarerna besläktade szeklerna. Magyarerna, szeklerna och sachserna kom att erhålla territoriell jurisdiktion i vissa delar av Transsylvanien, och det var dessa tre korporationer ("nationer") som kom att få säte i den landsförsamling som enligt den ungerska kungens privilegiebrev grundades år 1437. Ända fram till 1867 bevarade Transsylvanien denna politiskt-territoriella integritet, dock under flera olika beskyddare. Efter det för det ungerska kungahuset ödesdigra slaget vid Mohács 1526 kom Transsylvanien att fram till 1688 fungera som ett autonomt furstendöme under turkarna. När den österrikiska armén lyckats driva ut ottomanerna från Ungern förblev Transsylvanien fortsättningsvis ett autonomt furstendöme, men i syfte att försvaga de magyariska ambitionerna tog Wien över den direkta kontrollen över området. Först i samband med den ungersk-österrikiska Ausgleich år 1867 förenades Transsylvanien med Ungern, och i samband med den tilltagande "magyariseringsprocessen" upphörde regionen att existera såsom en institutionaliserad politisk enhet. Vid denna tidpunkt hade rumänerna, som lämnats utanför de politiska institutionerna i privilegiebrevet från 1400-talet, nyligen av Wien vunnit erkänsla som landets fjärde politiska nation, men i samband med det ungerska maktövertagandet gick dessa rättigheter åter förlorade. Följden av detta blev en tilltagande nationalistisk kamp mellan det magyariska och det rumänska, som utmynnade till rumänernas fördel i samband med fredsprocesserna efter första världskriget. Sedan dess har Transsylvanien i stället haft en stundvis mycket aggressiv överhöghet i Bukarest, men även under 1900-talet har Transsylvanien uppfattats som en säregen region med en specifik historisk identitet.²⁴

För en regionhistoriker är det svårt att låta bli att fråga sig vad som skulle ha inträffat om den transsylvanska institutionaliseringsprocessen skulle ha fortskridit efter år 1867 (en transsylvansk nation?), eller vad som skulle inträffa såvida den transsylvanska befolkningen – samtliga fyra historiska korporationer (Ceausescu hann i och för sig exportera de flesta sachser till Tyskland) – tillsammans skulle återupptäcka och återuppväcka de historiska institutionerna. Eller kanske Ungern uppfattar den transsylvanska bygden som en "politisk nödvändighet"?

²⁴ Bela Köpeczi, *Kurze Geschichte Siebenbürgens* (Budapest 1990), Fredrik Lindströms bidrag i Claes Levinsson, Fredrik Lindström, Ingvar Svanberg och Oscar Österberg, *Central- och Österuropa, kontinuitet och förändring* (Lund 1998), s. 123–127.

Regionernas Europa

KRISTIAN GERNER

Att forska i det förflutna handlar om att fastställa vad som har hänt. Det handlar också om att finna och påvisa samband mellan olika händelser över tid. Forskningsresultaten måste presenteras som en berättelse. Berättelsen måste ha en början och ett slut. Den måste ge svar på frågor om det förflutna. Denna verksamhet brukar ibland kallas historia rerum gestarum, berättelsen om utförda handlingar. Även icke-fysiska handlingar hör till historien, det vill säga idéer och föreställningar som varit motivationsbakgrund till fysiska eller verbala handlingar. Historieforskningen måste ha sitt objekt. En förutsättning när det gäller att åstadkomma en berättelse om det förflutna, är att forskaren, som samtidigt är berättare, har en föreställning om objektet och hur det kan avgränsas. Historieforskaren arbetar i en verklighet som är definerad genom begrepp och teorier. Forskaren är socialiserad i en civilisation och i en kultur; hennes/hans föreställning om världen, om hur den mänskliga civilisationen är uppbyggd, bestämmer vad som kan bli forskningsobjekt.

I vår tids historieskrivning är begreppen stat och gräns centrala. De kan båda knytas till territorium respektive folk. Både folk och territorium har med definitionen av stater och gränser att göra. Namngivande hör också till bilden. Människorna orienterar sig med hjälp av namn, på sig själva och på andra människor, både på individnivå och beträffande grupper och kategorier. Även ting, territorier och bosättningar ges namn. Väsentliga är också dimensionerna närhet-distans och centrum-periferi. Ett sätt att skriva Europas historia är att ställa problematiken rörande centrum, periferi och konstruktionen av stater som forskningens objekt.

Historia, regioner och folk

Antikens statsbildningar utgick från ett centrum. Den utåtriktade verksamheten kan beskrivas som kontakter och konflikter med angränsande centra

samt med löst strukturerade och organiserade grupper av människor. Migration, krig, handel och mission var grundläggande fenomen. De tre förstnämnda är lätta att förstå, eftersom de rör de materiella existensvillkoren, tillgången till materiella resurser. Missionen uttrycker en strävan att skapa trygghet genom att avlägsna det obekanta och främmande och att skapa en verklighet där alla följer bestämda regler och normer. Ordning och förutsägbarhet framstår som centrala värden. Världen måste organiseras i tid och rum.

Antikens politiskt, militärt, ekonomiskt och ideologiskt mest framgångsrika centrum i Europa var Rom. Förhållandet till omvärlden i form av både andra centra och folkgrupper kännetecknades av en strävan att skapa säkerhet och ordning vid gränserna. Den militära, politiska och ideologiska kontrollen tog sig två uttryck. Dels organiserades i utkanten av riket provinser, vilka var underställda Rom, men där de lokala eliterna fick bli romerska medborgare. Provinserna integrerades med den romerska staten. Dels byggdes fasta fysiska murar som en slutgiltig gräns för imperiet, limes. Då limes kom till bestod imperiet således av en rad territorier med en bevarad subimperial identitet, de gamla provinserna. Dessa var regioner. Både imperiet och provinserna hade ett förflutet, en historia.

När det romerska riket upplöstes etablerades nya, mindre statsbildningar, i allmänhet med utgångspunkt i etniska och språkliga gemenskaper, i folk. De politiska gränserna mot andra stammar eller folk var diffusa. I stället för distinkta limes fanns vidsträckta utkantsområden, marken. Dessa fick med tiden en särskild territoriell identitet både i bebyggarnas egna och i omvärldens ögon. De hade även namn: Danmark, Mark Brandenburg. Dessutom fanns städer med en lägre eller högre grad av politisk självständighet samt med en väl definierad kärna och gräns i form av stadsmuren. I takt med att centraladministrationen stärktes och därmed centrums förmåga att kontrollera rikets territorium, fanns det inte längre plats för oklarheter. Städerna antingen införlivades med territorialstaterna eller utvecklades själva till sådana. Den Westfaliska freden år 1648 ses traditionellt som en markering av territorialstatens slutgiltiga etablering i Europa, med i princip väl definierade gränser, på kartan om än icke alltid i terrängen. Limes och den medeltida stadsmuren framstod som självklara avgränsningar. Även de nya statsgränserna var tydliga och klara, men innanför dem fanns territorier med historiskt grundade namn och distinkta identiteter – provinser, landskap och städer.

Under 1700-talet etablerades i den filosofiska och politiska diskursen föreställningen om språkets och de lokala kyrkornas centrala roll vid definitionen

av samhälleliga gemenskaper, folk. Medan traditionen från det romerska imperiets tid, de medeltida feodalstaterna, städerna och Westfaliska fredens furstestater i princip handlade om territoriellt definierade och i praktiken mångnationella stater, skedde nu en förskjutning av perspektivet. Den etniska gemenskapen, folket, upphöjdes till historiens subjekt och, i förlängningen, till grunden för den politiska gemenskapen, för hur de politiska gränserna skulle dras, för staten. Denna nya princip för statsbyggandet stod i konflikt med den historiskt etablerade föreställningen om territorialstaten. Europas historia har alltsedan denna tid, med franska revolutionen och de följande europeiska krigen som viktiga katalysatorer, präglats av konflikten mellan dessa två perspektiv. Mot idén om den territoriellt definierade multinationella medborgarstaten står idén om den etniskt bestämda nationalstaten, med ett statsdefinierande och statsbärande folk och med övriga folk som nationella minoriteter. I det förra fallet skapas gruppidentiteten inom ramen för de politiska statsgränserna. I det senare fallet är gruppidentiteten, definierad genom språk eller konfession, den givna utgångspunkten och normen för var de politiska gränserna dras i geografin.

Under 1800-talet fick historieskrivningen rollen att beskriva de kollektiva aktörerna på den internationella politiska arenan. Den från det romerska imperiet härstammande europeiska civilisationen beskrevs visserligen som en enhet med en mängd olika undersystem och relationer inom sfärerna handel, produktion, kultur, ideologi och krig. Men samtidigt gjorde historikerna stater och folk till aktörer med specifika identiteter. Föreställningen om fasta, närmast oföränderliga folk och stater fick skymma bort sådana fakta som att de flesta nutida staters gränser och etniska sammansättning har förändrats under historiens lopp och att folk, definierade enligt språkliga kriterier, kan både försvinna och uppstå, eller till och med återuppväckas. Även då det gällde generella begrepp som agrarkris, industrialisering och socialism, behandlades dessa i historieskrivningen vanligen som beståndsdelar i respektive stats eller folks frammarsch i "sin" historia. Det fanns en föreställning om utveckling och skilda folks och staters plats i utvecklingskronologin.

Fredssluten efter första världskriget kännetecknades av att både föreställningen om historiska stater och idén om att stater skall definieras etniskt lades till grund för gränsdragningarna. Ett resultat var konstruktionen av begreppet "nationell minoritet". Statsgränserna drogs i historiska regioner med etniskt blandad befolkning och med utgångspunkt i föreställningen att den etniska – språkliga eller konfessionella – identiteten var viktigare för indivi-

derna än anknytningen till själva territoriet. Territorialstaterna blev i praktiken etniskt definierade, de var nationalstater.

Historiska regioner med egennamn och historiska gränser fortlevde emellertid under mellankrigstiden i människors minnen och sinnen, i texter och bilder, i byggnadsstilar och i jordbrukssamhällets utseende, samt i form av lokala "dialekter". Dessa historiska regioner som inte blev stater efter 1918 fanns i både inbyggarnas och omvärldens ögon. Ur staternas perspektiv handlade det emellertid vanligen inte om att erkänna de historiska regionerna som storheter i sig. De betraktades istället som territorier, vilka antingen i sin helhet borde tillfalla de etablerade nationalstaterna eller delas mellan dem. Det var inte fråga om att skapa nya gemenskaper genom att ge nya namn på territorier. Det var i stället så att historiska regioner ansågs existera i kraft av att de hade namn.

Under de första decennierna av efterkrigstiden trängdes det regionalistiska perspektivet tillbaka ännu mera, särskilt i den östra halvan av Europa, i sovjetblocket. Den historiskt framvuxna anknytningen mellan folk och territorium bröts genom stora folkomflyttningar i kombination med etablerandet av starkt centraliserade diktaturer. Det fanns föga utrymme för artikulering av regionala identiteter. Undantaget var att det i de nominellt federala statsbildningarna Sovjetunionen, Tjeckoslovakien och Jugoslavien bevarades en potential för politisk mobilisering på etnoterritoriell grund i delrepublikerna.

Fredssluten efter första världskriget skapade en ny problematik som blivit bestående. De kom nämligen att legitimera två principer för statsbyggande och identifiering, dels den historiskt-territoriella, dels den etniskt-nationella. Konstruktionen av nationella minoriteter fick som följd att dessa kunde organisera sig politiskt och göra anspråk på autonomi i sådana regioner i nationalstaterna där de var i majoritet. När den etniska identifieringen på detta sätt kom att präglade de som levde i regionerna skedde lätt en politisk polarisering längs etniska skiljelinjer. Med undantag av judar och romer gällde för de nationella minoriteterna att de vanligen – men inte alltid – bodde i regioner, som gränsade till den stat där deras etniska fränder var herrar. Multietnisk eller binationell identifikation med en region hörde till undantagen. Man identifierade sig enbart med sin egen etniska grupp i regionen eller också med den egna nationen i stort, vare sig den var majoritet i den stat som regionen var en del av eller var titulärnation i den angränsande staten. Ett tillkommande moment var att nationalstatens ledare ofta uppmuntrade individer ur titulärnationen att flytta till de regioner där de nationella minoriteterna domine-

rade. Avsikten var att sålunda förändra den "etniska balansen". Alternativt kunde man driva ut individer ur minoriteterna, antingen bort från staten eller till andra områden inom den.

Den etniska principen dominerade under mellankrigstiden. Gränsregionerna kom att präglas av politisk kamp mellan "tyskar" och "polacker" i Pznan-området och Schlesien, mellan "tyskar" och "tjecker" och mellan "ungrare" och "sloaker" i Tjeckoslovakien, mellan "ungrare" och "rumäner" i Transsylvanien och mellan "tyskar" och "italienare" i Sydtyrolen. I de områden som hamnade inom sovjetblocket vid andra världskrigets slut definierades individerna helt i etniska termer, medan de historiska regionernas karaktär av mångetnicitet förnekades. Överallt eftersträvades etnisk "renhet". Tyskar fördrevs från Böhmen, Mähren, Schlesien, Ostpreussen, Jugoslavien, Ungern och Rumänien, ungrare från Slovakien (dock i mindre utsträckning), polacker från Litauen, Vitryssland och Ukraina.

De politiska och ekonomiska förändringarna i Västeuropa under efterkrigstiden och bildandet av den europeiska gemenskapen (EEC, EG, EU) har skett parallellt med en ökad uppmärksamhet vid begreppet region. Med regioner menas områden som innefattar hela eller delar av stater, områden inom en stat, och områden som ligger på ömse sidor av en gräns mellan två eller tre stater. Det gäller dels områden med historiska namn och bevarade lokala språk eller dialekter, dels nykonstruerade begrepp vid Västtysklands gränser till Benelux-länderna, Frankrike och Schweiz. Efter 1989 kom sådana så kallade euroregioner att etableras även vid det enade Tysklands gränser mot Polen samt vid gränserna mellan de före detta öststaterna. Regiontänkandet nådde även Norden. Konkreta exempel är Barentsregionen, Östersjöregionen, Mälarenregionen, Nordvästtyskland och Öresundsregionen. Det handlar här både om regioner inom en stat och regioner över statsgränser. Beträffande historiska regioner föreligger en politisk strävan att få en subjektivt upplevd territoriell identitet erkänd och bekräftad av både nationalstaterna och EU. När det gäller euroregioner är ambitionen att skapa en känsla av territoriell samhörighet, att skapa nya regioner.

Tydliga exempel på regioner i Europa med en bestämd historisk identitet är Ulster, Skottland, Wales, Baskien, Katalonien, Slesvig-Holsten, Elsass-Lothringen, Karelen, Preussen, Schlesien, Kresy, (Vilnaområdet, Vitryssland och Galizien), Slovakien, Transsylvanien, Tyrolen, Bosnien-Hercegovina och Makedonien. Traditionella namn på landsdelar kan också uppfattas och lanseras som namn på regioner med en särskild identitet, exempelvis Bretagne

eller Galicien. Att märka är att Slovakien, Bosnien-Hercegovina och Makedonien, som under den kommunistiska tiden var delrepubliker utan politisk makt i respektive Tjeckoslovakien och Jugoslavien, under 1990-talet blev självständiga stater, varmed de upphörde att vara regioner.

Ett grundläggande problem när det gäller förhållandet mellan territorium och folk, är hurvida det är namnet och gränserna, ett folk och dess språk eller konfession som definierar regionens väsen och existensberättigande. Bakgrunden till denna ambivalens är individens i allmänhet dubbla identifikation. Denna gäller dels hembygden och de människor som bor där, territoriet och dess traderade eller skrivna historia, dels familjen, klanen eller stammen, det vill säga de, vilka talar samma språk eller har samma konfession som individen ifråga.

Tydliga exempel på regioner där en territoriell bestämning står mot en etnisk är historiskt namngivna områden med en särskild politisk historia inom de tyska, polska och ungerska områdena i Europa. Namn som Preussen, Kresy och Transsylvanien syftar alla på områden med en etniskt blandad befolkning. Historieskrivningen under 1800-talet medförde att de kom att förknippas med respektive Tyskland och tyskarna, Polen och polackerna samt Ungern och ungrarna. Men de identifierades också av polacker, litauer, vitryssar och ukrainare samt rumäner med deras respektive historia. Ambivalensen mellan historisk territoriell och aktuell etnisk identifiering är särskilt tydlig i exemplen Transsylvanien, på ungerska Erdély, och i Kresy, som saknar namn på andra språk än polska.

Virtuella regioner

Virtuell regionalism är ett alternativ till irredentism. Den går ut på att införliva en förlorad regions historia och plats i den nationella kulturen med nationalstatens historiemedvetande. Historiska regioner som delats mellan angränsande stater eller inte längre utgör administrativa enheter inom en stat, kan nämligen leva i föreställningsvärlden hos individer och i det kollektiva minnet hos ett folk. Vissa historiska regioner har under 1800-talet haft en viktig roll i utformandet av den mytologiska grunden för det kollektiva, av ett flertal delade historiemedvetandet i dagens nationalstater. Sådana historiska regioner kan fungera som metonymer för nationalstaten och uppfattas som dess ursprung eller "vagga". Den historiska identifikationen är här territoriellt definierad, men den kan ges en etnisk innebörd. Den historiska regionen kan ses som ett nutida folks exklusiva egendom. Andra etniska grupper

som lever på området idag kan beskrivas och betraktas som immigranter eller kolonisationsöret.

Vissa historiska regioner i Europa förknippades under mellankrigstiden med begreppen irredentism och separatism. Innebörden var att de politiska ledarna och de intellektuella i både stater och regioner sökte skapa kongruens mellan det identitetskonstituerande nationella historiemedvetandet och statsgränserna. Om hela Preussen, Kresy och Transsylvanien var en integrerad del av den tyska, polska och ungerska nationens historiska identitet, borde dessa områden i sin helhet tillhöra respektive Tyskland, Polen och Ungern. Det ansåg både irredentisterna i staterna ifråga och separatisterna i de berörda områdena. De senare identifierade sig inte bara som preussare, vilnabor och transsylvaner, utan även som tyskar, polacker och ungrare.

Först ut var staten Polen och polackerna i Kresy. Detta område med Vilna som centralort i norr och Lwów som centralort i söder, införlivades med hjälp av vapenmakt i Polen år 1920. Ungern kunde 1938 och 1940 med tyskt godkännande överta delar av Transsylvanien. Tyskland besegrade 1939 Polen och tog både hela Ostpreussen, som varit delat, och andra polska områden.

Efter andra världskriget blev östra Preussen polskt och sovjetiskt, Kresy litauiskt, vitryskt och ukrainskt och hela Transsylvanien rumänskt. Alla de nya statsgränserna från 1945 har efter sovjetblockets upplösning bekräftats av de inblandade staterna. Detta har inte hindrat att de historiska regionerna ifråga fortsatte att spela en roll i Tysklands, Polens och Ungerns historieskrivning och kulturliv, i det levande historiemedvetandet. De har virtuellt sett förblivit en del av respektive stats nationella historia. Till samma kategori kan man räkna Karelen, det vill säga de områden som erövrades av Sovjetunionen år 1940 och vilka idag ingår i Ryssland.

Preussen är ett historiskt begrepp, och Ostpreussen var en region i Tyskland under mellankrigstiden. Det tyska virtuella återerövrandet av Preussen – själva storheten utplånades av Hitler och förbjöds av de allierade efter andra världskriget – handlar inte om att återskapa och införliva en avgränsad region i historiemedvetandet. Det som återkallas är en historisk period, den tid då Preussen definierade tysk identitet mycket mera än vad Bayern eller Habsburgs områden kom att göra. Det är dock fråga om virtuell historia i den mening, att det inte är tal om att återuppväcka Preussen som politiskt begrepp. Det är fråga om en bild av historien som skall placera det historiska Preussens huvudstad Berlin, med Potsdam, i centrum för det tyska historiemedvetandet. En försiktig början gjordes redan under DDR-tiden i och med

att ryttarstatyn av Fredrik II togs fram ur förrådet och sattes upp på Unter den Linden, med Siegessäule, monumentet över Preussens seger över Frankrike år 1871, i Västberlin på andra sidan Brandenburger Tor i blickfånget för betraktaren. Mellan monumenten fanns dock Muren. Det var DDR som sökte historisk förankring i Preussen. Men fyrtio år efter den preussiska idéns bottenläge, byggandet av muren genom Berlin år 1961, och tjugo år efter rehabiliteringen av Fredrik II i DDR, utropade det enade Tyskland "Preussenjahr 2001".

Det historiska Preussens politiska centrum ligger inom det nuvarande Tysklands gränser och Preussens historia är på så sätt även en del av Tysklands historia. Den virtuella dimensionen innebär att den tyska historieskrivningen med Preussen införlivar även de områden som idag ligger i Polen (Warmia och Mazury) och Ryssland (Kaliningradområdet) samt Litauen (Klaipeda), men utan några som helst politiska anspråk. Dessa områden gränsar inte heller till dagens Tyskland.

Med Kresy, Transsylvanien och Karelen förhåller det sig på annat sätt än med Preussen. Respektive region ligger i Litauen, Vitryssland och Ukraina, Rumänien och – till större delen – i Ryssland, men de är samtidigt centrala i respektive polskt, ungerskt och finskt historiemedvetande, så som detta medvetande har formats av 1800-talets romantiska historieskrivning och mellankrigstidens etnicisering av de nationella kulturerna. Under kalla kriget förde dessa regioner en undanskymd roll i respektive lands officiella liv, men förvisso inte inom många familjer eller inom kulturintelligentsian. Beträffande Kresy och Karelen gällde att hundratusentals människor från dessa regioner hade förflyttats till Polen respektive Finland och behöll sin emotionella anknytning till det gamla området. Från Transsylvanien skedde inte någon stor förflyttning av ungrare, men i gengäld fortsatte den ungerska intelligentsian i stort och en del av de politiska makthavarna att betrakta Transsylvanien som en del av Ungerns historiska identitet. Karelen, Kresy och Transsylvanien ligger samtliga vid EU-Europas redan etablerade respektive kommande gräns mot öster. Om de kan betraktas som virtuella regioner i finländskt, polskt och ungerskt historiemedvetande medför detta, att de kan bli föremål för speciellt intresse från de respektive staterna Finland, Polen och Ungern. På så sätt skulle EU:s östgräns kunna göras mera diffus. Det bildas en motsvarighet till de medeltida marken snarare än till antikens limes och en dynamisk situation uppstår vid gränsen.

En följd av sovjetblockets upplösning var att det blev möjligt att på bred

front återkalla minnet av den äldre historien. Man kunde återvända till den tid då Karelen med Viborg stod för Finland, Vilna och Lwów för Polen (och de aschkenaziska judarna) och Transsylvanien med Kolozsvár för Ungern. Irredentismens tid var emellertid förbi. Det som återstod var det virtuella, var-med menas att de historiskt sett finska, polska och ungerska områdena, som nu ligger i Ryssland, i Litauen, Vitryssland och Ukraina samt i Rumänien, kunde införlivas i det aktuella politiska och kulturella livet, i den offentliga historiebilden.

Viborg och Karelen har efter Sovjetunionens upplösning och VSB-paktens försvinnande kunnat återta sin plats i finländsk historia och kultur. I finländsk tradition finns en beredskap för att införliva Karelen. Bakgrunden till denna är både återförenandet år 1812 av Gamla Finland med Storfurstendömet och återförenandet år 1941 under fortsättningskriget. Om den senare epoken skriver *Henrik Meinander* att Fjärrkarelen blev föremål för intresse hos etnografer, språkforskare, historiker och naturforskare som ”den blå blommans’ och ’Kalevalafolkets’ land”.¹ Ett tydligt uttryck för en känsla av samhörighet i våra dagar, men utan irredentistiska övertoner, är intresset i Finland för att reparera och renovera Alvar Aaltos berömda stadsbibliotek i Viborg. Karelen, och då inte bara den mindre del som ligger i Finland, existerar som historisk region för Finland trots att den autonoma republiken Karelen i dagens Ryssland inte alls präglas av någon levande finländsk kultur. Det är svårt att föreställa sig Karelen som euroregion.

I likhet med Karelen var Kresy och Transsylvanien under andra världskriget föremål för kamp mellan angränsande stater. Det polska ordet Kresy, som går tillbaka på tyskans Kreis, började under 1800-talet av polska intellektuella användas om den historiska polska statens gränsområden, särskilt områdena i öster (eg. Kresy wschodnie). Man kan inte säga att Kresy blev en region för sig, i bemärkelsen ett väl avgränsat territorium. Men Kresy fick en specifik roll, och därmed en identitet, i polsk kultur och historieskrivning. Geografiskt kan den vagt definieras som belägen mellan Dvina (Daugava, Düna) i norr och Svarta havet i söder, mellan Bug i väster och Dnepr i öster. Kresy, i betydelsen de östliga gränsområdena, uppfattades som en oskilkjaktig del av den polska statligheten. Både landskapet och folkloren mytologiserades och blev till en sinnebild för polsk kultur. Efter andra världskriget, då Kresy hamnade i Sovjetunionen, stärktes mytologiseringen av regionen.²

¹ *Henrik Meinander, Finlands Historia 4* (Helsingfors 1999), s. 259.

² *Jacek Kolbuszewski, Kresy*. (Wrocław 1995), s. 46, 57, 67–8, 77, 157.

Den polske nationalskalden Adam Mickiewicz (1798–1855) kom från Nowogrodek i nuvarande Vitryssland. Hans klassiska episka dikt om den polska adelns uppslutning på Napoléons sida i fälttåget mot Ryssland år 1812, *Pan Tadeusz*, (*Herr Tadeusz*) inleds med åkallan ”O Litauen, mitt fosterland.” Dessa tre komponenter – dagens Vitryssland, det historiska Litauen och polsk kultur – är en definition så god som någon på Kresy som historisk region. Det som behöver tilläggas, om man rör sig söderut, är den ukrainska beståndsdelen. Ur ett jämförande kulturhistoriskt perspektiv bör dessutom Mickiewicz och eposet *Pan Tadeusz* jämföras med Runeberg och *Fänrik Ståls sägner* samt med Esaias Tegnér’s *Frithiofs saga* och *Svea*. Skillnaden i förhållande till de finska och svenska exemplen är att Adam Mickiewicz verk är högst levande i dagens Polen, och därmed även Kresy som begrepp i det polska historiemedvetandet.

Den berömda regissören Andrzej Wajda härstammar inte från Kresy, men har det oaktat bidragit till att aktualisera regionen i det polska historiemedvetandet. År 1986, då det realsocialistiska samhällssystemet befann sig i upplösning i Polen och både kulturlivet och historieskrivningen höll på att frigöras från den kommunistiska censuren, visades i Polen Wajdas film *En krönika om kärlek*, efter manus av den från Vilna härstammande författaren Tadeusz Konwicki. Filmen utspelas i Vilna under den sista tiden då staden tillhörde Polen sommaren 1939. Den skildrar en mångnationell värld med en polsk katolsk över- och borgarklass, ortodoxa ryssar och en traditionell judisk befolkning, men miljön är omiskänligt polsk: ett gränsland, det vill säga Kresy.

Efter 1989 märktes ett tydligt allmänt intresse för Kresy i det polska kulturlivet. Böcker om Vilna och Lwów utkom, och polackerna kunde besöka dessa och andra städer med polska monument samt, faktiskt, spillror av en polsktalande befolkning. Ett belägg på det nya intresset för Kresy var Wajdas film *Pan Tadeusz*, som hade premiär i oktober år 1999. Sammanlagt 162 biografier över hela Polen visade filmen samtidigt. Det polska flygbolaget LOT gjorde i sitt magasin reklam för filmen med påståendet att den ”reminds us of where we’re from and who we are.”³ Detta syftade inte bara på historien utan även på regionen. Regissören själv hävdade i en intervju att filmen var mycket viktig för den polska nationella identiteten. Den polska kulturen undergrävdes

³ Wiesława Gorska, 'Pan Tadeusz competes for an Oscar', *Kaleidoscope*, vol. 14, nr. 12 (1999), s. 25.

nämigen av inflytandet från den kommersialiserade västliga masskulturen.⁴ Detta uttalande måste ses i ljuset av att Wajdas tidigare filmer, till exempel *Aska och diamanter* och *Ringan med örnen med kronan*, som handlade om det sovjetiska och kommunistiska maktövertagandet 1944–45, samt *Marmor-mannen* och *Järnmannen*, vilka handlade om det ideologiska och politiska motståndet mot det kommunistiska styret, närmast hade argumenterat för att Polen hörde samman med väst och att hotet mot den nationella kulturen kom från öster. År 1999, när det sovjetiska och kommunistiska hotet var borta, fanns det utrymme för en specifik polsk kultur med rötter just i Kresy.

År 1998 hade Jerzy Hoffmans film *Ogniem i mieczem (Med eld och svärd)* premiär i Polen. Den bygger på Henryk Sienkiewicz roman med samma namn. Ämnet är det första skedet av hetmanen Bogdan Chmielnickys uppror mot Polen år 1648. Filmen är en historisk kostymfilm i vidvinkelformat och med pompös musik i dolbyljud. Det intressanta med filmen är själva budskapet, Sienkiewicz förändrad. Här råder inte längre krig mellan ädla polacker och grymma kosacker, utan ädelmodet och grymheten är tvärtom fördelade på båda parter. Tatarerna, främlingarna i området, den yttre fienden, spelar ensamma barbarernas roll. Ryssarna syns inte i filmen, och knappast heller judarna, trots att kosackernas massmord på dem i judisk historia utgör en hemsk länk i kedjan som började med korstågens förföljelser och ändade i förintelselägren.

Filmen *Med eld och svärd* handlar om två brödrarfolk där den främsta rivaliteten gäller vem som skall vinna kvinnan. Det gör polacken, men ukrainaren kommer som god tvåa. Besegrad, fångad, släpps han fri av sin motståndare och rider iväg mot solnedgången med hjältinnans blick i ryggen, tillbaka till kriget som snart skall blossa upp igen och till en gammal flamma. Detta är filmens slut, men den har fått en fortsättning. I museet för etnografi, det gamla guvernörspalatset i Poltava, hänger idag en ny stor tavla i kitschig foto-realism, där två par blickar mot betraktaren i polsk respektive ukrainsk kläde-dräkt. Tavlan är stilistiskt mycket trogen den polska filmen och dessutom är personerna lika filmens skådespelare. Här har inte bara polacken utan även ukrainaren fått sin kvinna. Budskapet är lika fredligt som filmens: "Europa, besinna dig!"

Det finns idag inte någon polsk politisk vilja att återövrä Vilna eller Gali-

⁴ Barbara Hollender, 'Andrzej Wajda, director of "Pan Tadeusz" talks about shooting the film', *Kaleidoscope*, vol. 14, nr. 12 (1999), s. 26.

zien eller göra staden och regionen respektive Västukraina till delar av den polska staten. Däremot är Vilnaområdet och Ukraina genom Wajdas och Hoffmans filmer åter centrala i det polska historiemedvetandet. Vilnaområdet och delar av Ukraina har blivit virtuella regioner i Polen. Under 1990-talet har staterna Litauen och Polen begravt den gamla tvisten om Vilna och närmat sig varandra i tecknet av Polens anslutning till NATO och nära relationer till EU. I Kiev beskriver ukrainska politiker Polen som Ukrainas bästa vän i Europa. Åtminstone Vilnaområdet kan med hjälp av historisk mytologisering, där de gamla litauiska storfurstarna också tilldelas en roll, bli en region med specifik identitet, som förbinder litauiskt med polskt. I den utsträckning Vilnaområdet blir en Euroregion mellan Polen och Litauen kommer det inte främst att vara ett resultat av rationalistiskt tänkande utan ett exempel på den politiska betydelsen av ett politiserat historiemedvetande.

Som historiska regioner är både Karelén och Kresy produkter av 1800-talets romantiska historiebild. Just därför att dessa begrepp knöts till en mytologisering av det förflutna och höljdes i ett romantiskt skimmer, kan de överleva som en del av finländskt respektive polskt historiemedvetande utan att Finland respektive Polen som stater uppmanas att söka göra dessa regioner till reellt existerande provinser. Däremot lämpar de sig utmärkt för ett virtuellt historiebruk.

Transsylvanien åter är en region av en annan karaktär. Det är fråga om ett territorium med historia, en aktörsenhet i historien. Transsylvanien var under medeltiden ett område med gräns både mot själva kungariket Ungern och mot Polen, Moldavien och Valakiet samt det osmanska riket. Mellan 1526 och 1686 fungerade Transsylvanien som en autonom stat, om än under osmansk hegemoni. Efter 1686 styrdes Transsylvanien från Wien, och efter 1867 års Ausgleich från Budapest. Regionen var då en integrerad del av kungariket Ungern utan politisk säridentitet. I historieromantiken, så som den kom till uttryck i mytologi, litteratur och konst, fick emellertid Transsylvanien i ungerskt historiemedvetande en roll som motsvarades av Karelen i Finlands och Kresys i Polens.

I likhet med Karelen och Kresy var Transsylvanien föremål för politiska konflikter under de två världskrigens epok. Freden i Trianon år 1920 gav hela regionen till Rumänien. Ungern kunde under tyskt överinseende återta delar av den i början av andra världskriget, men efter kriget återställdes status quo. Medan den finska befolkningen i Karelen flyttades till Finland och en stor del av den polska befolkningen i Kresy flyttades till Polen, och medan ryska

Karelen och Kresy i praktiken upphörde att ha någon finsk respektive polsk karaktär, var situationen annorlunda i Transsylvanien, där en stor ungersk befolkning blev kvar i regionen. Och medan regeringsmakterna i Finland och Polen undvek att bedriva politik för och i regionerna bortom gränsen, fortsatte både regimen och ledande intellektuella i Ungern att hålla frågan om Transsylvanien, dess historia och öde vid liv.

Den ungerska offentliga diskussionen om Transsylvanien – samt om Slovakien, Karpato-Rutenien och Vojvodina som också gick förlorade år 1920 – var under mellankrigstiden irredentistisk. Det fanns dock en minoritet av vänsterintellektuella som i stället hävdade att man borde eftersträva att sänka statsgränsernas kulturella signifikans och åtskiljande funktion. Detta tänkande har levt vidare under efterkrigstiden, både före och efter 1989, eftersom öppen irredentism har varit och ännu är politiskt omöjlig. Men medan man kan hävda att både finsk och polsk historiemytologi verkligen gäller även landskapet och naturen i Karelen och Kresy, kan man i det ungerska fallet se en mycket klar etnicisering av perspektivet. Tonvikten läggs på Transsylvanien som ungersk kulturhärd och på den ungerska befolkningen och kulturen i regionen. På ett mycket tydligare sätt än i fallen Karelen och Kresy, förknippas begreppet Transsylvanien med det etniska kulturella momentet. Medan politiska aktörer i Finland och Polen torde ha intresse av att gränsen mot Ryssland respektive Vitryssland och Ukraina inte blir en ny sluten gräns, till förfång för det lokala näringslivet i gränsområdena, gäller motsvarande ungersk argumentation mera explicit Transsylvanien som en avgränsad historisk region.

I Budapest finns vid Institutet för centraleuropastudier en särskild geopolitisk forskningsavdelning. Dess ledare, *Gusztáv Molnár*, föreslog i en artikel år 1998 att Transsylvanien skulle tillåtas att lösgöra sig från Rumänien på ett sätt som motsvarade Skottlands "devolution" från England. Han jämförde Transsylvanien med Kresy och definierade båda områdena som EU:s kommande "yttre frontområde". Lösgjorda i någon mening från Rumänien respektive Vitryssland och Ukraina och närmare anknutna till Ungern respektive Polen, skulle dessa regioners funktion bli att bidra till europeisering av de stater de hörde till.⁵

⁵ *Gusztáv Molnár*, 'The Transylvanian Question', *The Hungarian Quarterly*, vol. 39, nr. 149 (1998), s. 53.

Medan det är orimligt att tänka sig att inflytelserika politiker på allvar eftersträvar att hela Karelen i praktiken skulle bli en del av Finland och lösgöras från Ryssland och hela Kresy, det vill säga hela Litauen och Vitryssland och halva Ukraina bli en del av Polen, är det ungerska förhållandet till Transsylvanien annorlunda. De ungerska makt-havarna har nämligen intresserat sig djupt för den ungerska befolkningens situation i Transsylvanien. Sommaren år 2001 genomdrev den klart nationalistiska regeringen Orban en bestämmelse om att medborgare i grannländerna som är etniska ungrare skulle åtnjuta särskilda rättigheter som visumfrihet och arbetstillstånd i Ungern. Detta var förvisso tillämpligt på Slovakien, Karpato-Rutenien och Vojvodina, men det var i eminent grad relevant för ungrarna i Transsylvanien. Karpato-Rutenien, Slovakien och Vojvodina har nämligen inte en lika stark ställning i det nationalistiska ungerska historiemedvetandet, Karpato-Rutenien och Vojvodina därför att de har spelat en mindre framträdande roll som ungerska regioner i historien, och Slovakien eftersom den ungerska historien paradoxalt nog är alltför starkt förankrad i den staten.

Visserligen är den ungerska befolkningen i Slovakien idag koncentrerad till statens södra del, men i 1000 år var hela Slovakien ungerskt land. Den medeltida slovakiska gränsfästningen mot Polen, Orava, är en typisk ungersk riddarborg. Mellan 1541 och 1686, då centrala Ungern var under osmansk okkupation och Transsylvanien var ett furstendöme i vasallförhållande till det osmanska riket, bestod kungariket Ungern, där Habsburg innehade kronan, i praktiken av det som idag är Slovakien. Man kan säga att Slovakien är en historisk region som fick ett nytt namn och blev en stat i två etapper, 1918 som en del av Tjeckoslovakien och 1993 under eget namn.

Regioner som projekt: euroregioner

Preussen, Karelen, Kresy och Transsylvanien är historiska regioner förankrade i nationalstaters historiemedvetande. Preussen var i hundrasjuttio år namnet på en stat och därefter i ytterligare några decennier namn på en delstat. Transsylvanien hade en autonom existens som furstendöme i drygt etthundrafemtio år. Karelen existerar åter som begrepp i språket och har en plats på kartan men har inte varit någon aktör i historien. Kresy är till och med diffust som begrepp. I den mån man låter dessa namn beteckna regioner, är funktionen att råda bot för det känslomässiga historiemedvetande som växte fram under 1800-talet och utvecklades under 1900-talets första decennier. Dessa namn frammanades ur historien som inspiration för irredentistiska projekt

och förpassas nu tillbaka till historien, men inte till glömskan. De bildar en levande men virtuell historia, för Tyskland, Finland, Polen och Ungern.

Under tiden för den europeiska unionens framväxt, utveckling och utvidgning har territorial- och nationalstaten så att säga utmanats ovanifrån. Individerna har genom skola och massmedia uppmuntrats att uppleva sig som delaktiga i den större europeiska gemenskapen. Den nationella gemenskapen, resultatet av århundradens politiska, ekonomiska och ideologiska processer, utmanas även nerifrån. Det går att uppfatta de historiska regionerna som alternativ till territorial- och nationalstaterna såsom primära identifikationsobjekt för individerna. Om individen tränas att leva i en föreställd europeisk gemenskap som ett tillägg till den nationella gemenskapen, införs dimensionen alternativ, och om kan man säga två kan man också säga tre. Som tillägg till den övernationella och den nationella kan man föreställa sig en subnationell gemenskap.

När territorial- och nationalstaten underordnas EU, samtidigt som ett stort antal individer uppenbarligen frågar efter en bekant, lokal identifieringsgrund, blir det en ideologisk uppgift för historieskrivningen att frammana bilden av kollektiva identiteter knutna till regioner. Det gäller att främja framväxten av en lokal, territoriell gemenskapskänsla. I likhet med nationalstatsprojektet, står valet också nu mellan territoriet och det etniska. Ett gott exempel är "Skåne" och detta namns funktion i ambitionen att skapa en ny region.

När lundahistorikern *Sven Tägil* skriver om en särskild skånsk historisk identitet som en byggsten i den framväxande Öresundsregionen, åsyftas inte några etniska skåningar. Vad som avses är att dagens invånare i Skåne skall identifiera sig med landskapets historia, särskilt under den föregående danska tiden. På så sätt skall man främja framväxten av en kollektiv territoriell identitet, som gör det naturligt – det vill säga historiskt grundat – för dagens skånebor att känna samhörighet med danskarna på Själland, tillsammans med vilka de skall bilda Öresundsregionen.⁶ Till bilden hör att individerna inte alls behöver vara infödda provinsbor för att bli skåningar. Skåne får en egen berättelse för alla skånebor att identifiera sig med. Den intrikata uppgiften att definiera etniska "skåningar" och ge dem en historia lämnas därhän.

⁶ *Sven Tägil*, 'Öresundsregionen – en nygammal historia', *Öresundsregionen – visioner och verklighet*. Red. *Sven Tägil* et al. (Lund 1997), s. 5–8.

Den nya bron över Öresund föranleder ett nytt ideologiskt och politiskt bruk av historien. I stället för Sveriges respektive Danmarks historia som visserligen i varandra inflettade men ändå parallella berättelser, skapas en ny berättelse med Öresund som förenande länk för en region med gräns i Göingens skogar, vid Hallandsåsen och vid Stora Bält. Ett led i konstruktionen av Öresundsregionen är att konstruera Skåne såsom en territoriell aktörsenhet med särskilda egenskaper.

Skåneexemplet nämns här i samband med begreppet Öresundsregionen. Det senare är typiskt för regionen som projekt. Man ger ett nytt namn åt ett geografiskt område, medvetet i kontrast till klassificeringen i stater och gränser. Regionen som projekt i dagens Europa har som funktion att vara gränsöverskridande och att minska statsgränsernas signifikans. På samma gång finns ambitionen att minska den statliga centralmaktens roll. Tanken är förenlig med subsidiaritetsprincipen inom EU. Den går ut på att politiska beslut i största möjliga utsträckning skall fattas på den nivå som direkt berörs. Man kan se skapandet av begreppet Euregio, euroregion, ur detta perspektiv. Euregio tillkom inom det ursprungliga EU vid Tysklands gräns i väster. Städerna Gronau i Tyskland och Enschede i Nederländerna inledde ett samarbete, som år 1965 formaliserades under namnet Euregio. Ett senare exempel på en "Euregio" är Saar-Lor-Lux vid Tysklands gränser mot Luxemburg och Frankrike. Här är det alltså områden från tre stater som bildar en Euroregion.

Euroregionerna kan betraktas som regioner på mikronivå. Avsikten med dem är att länka samman områden som är perifera i respektive EU-stat och på så sätt främja den regionala ekonomiska tillväxten, utbildningsväsendet och kulturlivet. Skapandet av en euroregion skall motivera till samverkan över statsgränsen. Efter 1989 har flera sådana projekt lanserats i östra Europa, särskilt runt Polens gränser med namnen "Pro-Europa-Viadrina", "Neisse-Nysa-Nisa", "Spree-Neisse-Bober", "Pomerania", "Niemen", "Bug", "Gla-censis", "Karpacki", "Tatry" och "Pradziad".⁷

Skapandet av euroregioner bygger på föreställningen om att det på politisk väg går att åstadkomma en intresse- och värdegemenskap mellan invånarna i ett geografiskt område som delas av en statsgräns. Euroregioner kan ses som instrument för att både stärka integrationen inom EU och minska signifikansen av EU:s gräns mot öster. Denna ambition är klart uttryckt när det gäller

⁷ Włodzimierz Malendowski, Malgorzata Ratajczak, *Euroregiony. Pierwszy krok do integracji europejskiej* (Wrocław 1998).

de polska euroregionerna. De kan ses som en vidareutveckling av tanken bakom de första tyska euroregionerna, vilka syftade till att knyta Västtyskland intimare till grannarna i väster inom dåvarande EEC. I det polska fallet hänvisar man dels till att det gäller att överbrygga de klyftor mellan stater och folk som skapades av det kalla kriget och förhållandena inom östblocket, dels till målsättningen att stärka Europas enhet.⁸

Projektet Östersjöregionen

Öresundsregionen, som nämnts ovan, kan ses som exempel på en euroregion av samma karaktär som regionerna längs de tyska och polska statsgränserna. Den kan uppfattas som ett statsgränsöverskridande samarbetsprojekt. Men man kan också se Öresundsregionen som ett led i ett mer avancerat tänkande i regioner, där regionen i stor utsträckning ses som ett alternativ till de angränsande nationalstaterna, i det här fallet Danmark och Sverige. Ett dylikt projekt får sitt berättigande genom att länkas till ett regionbyggande på makronivå, Östersjöregionen.

Michail Gorbatjovs inrikesreformer och samarbetsinriktade utrikespolitik fick påtagliga effekter i Östersjöområdet. För Sverige och Finland innebar det, att de tre baltiska sovjetrepublikerna började framträda med en egen identitet och som objekt för nordiska ekonomiska, kulturella och politiska ambitioner. Den som först uppfattade de sovjetiska förändringarnas betydelse för situationen i Östersjöområdet var emellertid regeringschefen i den tyska delstaten Schleswig-Holstein, Björn Engholm. Han utnyttjade romantiska föreställningar om historien för att framställa nära kontakter och samarbete som sakernas naturliga tillstånd och lanserade projektet Den nya Hansan. Sakhistoriskt sett hade Hansan varit uttryck för en dominansrelation där köpmän från tyska städer strävade efter att kontrollera handeln på Skandinavien och det ryska området, i konflikt med ambitionerna hos territorialstaterna Danmark och Sverige. Men ordet "Hansa" fick, när själva epoken var över, en positiv klang av något ärevärdigt och tryggt. Ett svenskt försäkringsbolag fick även namnet Trygg-Hansa.⁹

Engholms Hansaprojekt anknöts till de existerande staterna och sovjetrepublikerna i Östersjöområdet snarare än till städerna. Sovjetrepubliken Ryss-

⁸ Malendowski & Ratajczak, s. 147–51.

⁹ Robert Schweizer, 'Hanse-Tradition jenseits der Hanse? Das Bild der Hanse in Schweden und Finnland mit einer Fallstudie zum heutigen russischen Wiborg/Vyborg', *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft zu Lübeck*, Bd 59 (1999).

land berördes givetvis inte i sin helhet, men Karelén med Viborg, Novgorod – som faktiskt hade haft ett hanseatiskt kontor – S:t Petersburg och Kalinigradområdet föll inom intressesfären. Egentligen var det bara de tre baltiska sovjetrepublikerna, vilka år 1991 åter blev självständiga stater, som berördes i sin helhet. Beträffande Polen och Tyskland var det fråga om en begränsning till östersjökusten. Detsamma kan sägas om Danmark och Sverige, men i dessa stater engagerades hela landet av den östersjöpolitik som följde sedan Sovjetunionen hade upplösts och Engholm lämnat den politiska scenen. I Finlands fall kunde man notera en inriktning dels på EU, dels på grannländerna Ryssland och Estland. Ett bestående arv från Engholms Hansamytologi var dock den utbredda föreställningen att Östersjöområdet var en särskild region i Europa. En rad samarbetsorgan och institut med "östersjö" som bestämning etablerades.

Östersjöområdet, det angränsande Nordsjöområdet och de flodsystem som utmynnade i Östersjön definierades först av vikingarna och sedan av staterna Sverige och Danmark samt de tyska hansestäderna och riddarordnarna som sina verksamhetsfält. Ester, liver, kurer, letter och preussare var i större utsträckning lokalt verksamma fiskar- och bondebefolkningar, även om de gjorde räder till andra sidan Östersjön. Slaverna vid södra östersjökusten trängdes relativt tidigt undan av den danska staten och tyska handelsmän, krigare och kyrkomän. Den polska staten med huvudstad i Kraków och den litauiska med centrum i Vilnius var orienterade mot Centraleuropa respektive Östeuropa och Svarta havet. Novgorod var inte en rysk utpost mot Östersjön utan en hanseatisk och svensk infallspport till den ryska marknaden. Tyskar, svenskar och danskar var de expansionistiska militära, ekonomiska och ideologiska aktörerna i Östersjöområdet under äldre tid. Städernas arkitektur, utbredningen av först katolicismen och sedan lutherdomen samt det internationella språket i regionen, som fram till 1600-talet var plattyska, åter speglade detta faktum.

Den stora betydelsen av Engholms hanseatiska bildspråk ligger i att ett framtidsprojekt med ekonomiska, politiska och ideologiska bevekelsegrunder gavs en historiemytologisk förankring. Politiker, affärsmän och intellektuella sökte och fann historisk legitimering för sina projekt. För aktörerna från demokratierna i väster gällde det att skapa militär säkerhet, politisk stabilitet och ekonomisk utveckling genom att med sin värld införliva områdena i de före detta sovjetiska områdena i öster. För aktörerna i de senare områdena handlade det om att bli delaktiga i den första världen.

Det finns idag på båda sidorna av Östersjön ett gemensamt politiskt, ekonomiskt och säkerhetspolitiskt intresse att skapa en Östersjöregion. Det stora problemet med projektet är Ryssland. Detta har att göra med den ryska statsledningens ambitioner att fortfarande bedriva global supermaktspolitik och dess kyliga inställning till de tre baltiska staterna och Polen. Det är också problematiskt att med historiska argument motivera Rysslands ställning som östersjöstat. Här väger en annan historia än den hanseatiska och nordiska tungt. Novgorod var till trots för de kommersiella kontakterna västerut en kulturellt isolationistisk stat. S:t Petersburg var från sin tillkomst och fram till år 1917 förvisso en viktig metropol vid Östersjön, men staden var en utpost för västlig kultur i Ryssland och i många viktiga avseenden annorlunda än Moskva och större delen av det ryska riket. Under den tid då Ryssland var en betydande östersjömakt, från stora nordiska kriget till första världskriget, behöll S:t Petersburg, Finland, de baltiska guvernementen och det ryska Polen sin icke-ryska, västeuropeiska karaktär. Under sovjettiden utgjorde ryska Karelen, Leningrad- och Kaliningradområdena samt de tre baltiska sovjetrepublikerna en mur mot Östersjön och inte delar av en utvecklad östersjögemenskap.

Region och historia

Många av staterna i dagens Europa är konstruktioner. De har tillkommit genom fredssluten efter första världskriget, genom gränsändringarna och folkflyttningarna vid andra världskrigets slut, och som en följd av Sovjetunionens, Jugoslaviens och Tjeckoslovariens upplösning under 1990-talet. Dessa nya stater har legitimerats genom ett politiskt och ideologiskt bruk av en etniciserad historia. De är nationalstater. Medborgarna delades in i majoritet och nationella minoriteter och gjordes i den mån det var militärt och politiskt möjligt nationellt homogena genom etnisk rensning. Det förra var regel efter första världskriget, det senare i Polen och Tjeckoslovakien 1945 samt i de jugoslaviska efterföljarstaterna under 1990-talet.

Ett tänkande i regioner föranleder ett annat bruk av historien än det som har kännetecknat historieskrivningen och historieundervisningen i Europas stater under de senaste två hundra åren. Principen har varit att knyta ett bestämt folk till ett bestämt territorium och frammana föreställningen att en stat tillhör ett visst folk. Man talar och skriver om "rötter" och "ursprung" för "folket". Det behöver inte handla om ett biologiskt eller rasistiskt resonemang utan det kan också vara en argumentation som bygger på kultur i vid

mening, språk och religion. Tänkandet i regioner som projekt och som föremål för projiceringar nödvändiggör en historieskrivning som utgår från och kretsar kring territoriet som det tillskriver en historisk identitet. Inom vår civilisation kan vi nämligen inte föreställa oss en avgränsad, namngiven social verklighet som saknar en historisk berättelse. Individerna, familjen, staden, landskapet, staten, ja hela världen har sin historia. Regioner skapas i våra dagar som framtidsprojekt, men legitimiteten söks i historien. Regionbegreppet kan dessutom brukas för en icke-irredentistisk, försonande historieskrivning.

I denna uppsats har Preussen, Karelen, Kresy och Transsylvanien nämnts som exempel på virtuella historiska regioner. Preussen finns bara som historiskt begrepp, men är en viktig beståndsdel i den historia som har lett fram till våra dagars Förbundsrepubliken Tyskland. Det historiska Preussen omfattade områden som idag ligger inom staterna Polen, Ryssland och Litauen. Begreppet förknippas med den tyska civilisationens utbredning österut under medeltiden.

Karelen finns som beteckning på områden i både Finland och Ryssland. Men det existerar även som ett historiskt begrepp, vilket knyts till ett bestämt landområde, ett bestämt folk och en bestämd folklig litterär tradition. Detta komplex infogades under 1800-talet i konstruktionen av en historisk finsk identitet med rötter i ett fjärran förgånget. Det förknippas med föreställningen om en finsk orientering österut.

Kresy ("Gränslandet", eg. Kresy Wschodnie, "Östgränslandet") är en litterär konstruktion av den polske författaren Wincenty Pol. I romanen *Mohort* som gavs ut i Kraków år 1852, kallade han de områden, vilka Polen-Litauen förlorade till Ryssland vid Polens första delning år 1772 vid detta namn. Begreppet befästes i och med Henryk Sienkiewicz trilogi i slutet av 1800-talet om 1600-talets polska krig mot svenskar, moskoviter och turkar och särskilt med den volym som har kosackhetmanen Bohdan Chmielnickys uppror år 1648 i centrum, *Ogniem i mieczem*. Kresy kom att stå för den polska traditionen och kulturen. Begreppet förknippas med föreställningen om en polsk civilisatorisk uppgift som skyddsmur för Europa i öster.¹⁰

Transsylvanien är namnet på en region med en distinkt historisk identitet. Den ligger sedan 1920 i staten Rumänien men fick under slutet av 1800-talet rollen som representant för ett ursprungligt Ungern, en bild som snarast förstärktes när regionen blev rumänsk. Begreppet förknippas med renässans-

¹⁰ Kolbuszewski, s. 5–23.

kungen Mattias Corvinus och föreställningen om en särpräglad ungersk kulturell identitet med rötter både i Attilas östliga rike och i den antika kulturen.¹¹

I tysk, finländsk, polsk och ungersk politik före och under andra världskriget frammanades ibland bilden av att Preussen, Karelen, Kresy och Transsylvanien var folkets och därmed statens historiska hjärtpunkt och borde i sin helhet ingå i respektive stat. Regionerna sågs inte bara som historiskt förknippade med staterna ifråga utan även som deras rättmätiga politiska egendom. Under det kalla kriget kunde tyskt, finländskt, polskt och ungerskt intresse för respektive region och infogande av dem i den nationella historieskrivningen sättas in i en kontext av irredentism och revisionism. Det var inte så att tyska, finländska, polska och ungerska ledande politiker och tongivande historiker hade den ambitionen, men från sovjetiskt och rumänskt håll kunde intresset uppfattas eller åtminstone föregivas ha den bakgrunden. Reaktionen var inte bara ett fasthållande vid tesen om tillhörigheten. I samtliga fall växte det småningom fram en nyanserad historisk bild av multinationella regioner med särskilda historier. I Preussens fall handlade det bland annat om ett slags "äreräddning" undan både det wilhelminska kejsardömet och det nazistiska riket.¹²

Efter det kalla krigets slut och med det europeiska integrationsprojektets utvidgning österut har regionerna Karelen, Preussen, Kresy och Transsylvanien, vilka har olikartade historier och historiska karaktärer, fått betydelse som historiska föreningslänkar mellan väst och öst i Europa, mellan den västkristna civilisationen och den östkristna. För att kunna brukas ideologiskt av denna politiska strävan, måste regionernas historia skrivas in i Tysklands, Finlands, Polens och Ungerns historia och tillmätas en roll som begrepp i res-

¹¹ Árpád Mikó, 'Divinus Hercules and Attila Secundus. King Matthias as patron of art', *The New Hungarian Quarterly*, vol. 34, nr. 118 (1990).

¹² Se exempelvis flera verk av Sebastian Haffner och Christian Graf von Krockow: Sebastian Haffner, *Geschichte eines Deutschen. Die Erinnerungen 1914–1933* (Stuttgart 2000); *Germany: Jekyll und Hyde. Deutschland von innen betrachtet* (München 2001, utg. i England 1939); *Der Verrät. Deutschland 1918/1919* (Berlin 2000); *Historische Variationen* (Stuttgart 2001); *Preussen ohne Legende* (München 1998). Christian Graf von Krockow, *Begegnung mit Ostpreussen*. (Stuttgart 1994); *Die Reise nach Pommern in Bildern* (med Dirk Reinartz, Stuttgart 1987); *Die Reise nach Pommern. Bericht aus einem verschwiegenem Land* (Stuttgart 1985); *Fahrten durch die Mark Brandenburg. Wege in unsere Geschichte* (Stuttgart 1991); *Ett tyskt århundrande 1890–1990* (Stockholm 1991); *Von Deutschen Mythen. Rückblick und Ausblick* (Stuttgart 1995).

pektive staters kulturliv. När detta inte kopplas till revisionism och irredentism kan man tala om dessa regioners virtuella "återkomst", om en "virtuell återerövring". Historien som politiskt sprängstoff desarmeras.

När det gäller de gränsöverskridande euroregionerna, från den ursprungliga lilla Euregio via Öresundsregionen till den stora Östersjöregionen, handlar det om att beväpna med historia, att bygga det framtidsorienterade samlingsprojektet på en särskilt konstruerad historisk grund. Det är inte fråga om att uppfinna eller hitta på historia, utan om att ge berättelsen en särskild fokus och specifik intrig.

Cita
side
Rep
av e
ank
borg
Sver

1
ur Ja
http:
våna
2
lands
ficiel
land
artike

Histo

Retoriska alternativ

En analys av bruket av historieskrivning och kulturhistoria i formerandet av alternativa politiska offentligheter

KJELL HANSEN

Utflyttningen från länet fortsätter. Förr dikade man ut myrar, nu dikas hela landsdelar ut. Jamtland dräneras på människor och pengar. Som motvikt mot denna dränering är det kanske läge att bygga en kanal till framtidslandet Norge, Jamtlands vänland i väst?

Ska framtiden ta tåget och flyttbilen härifrån? Nej, Republikaner, vässa vargklorna mot organisationskonsulter och centralbyråkrater som vill avfolka vår Republik. Vi jamtar kräver inga favörer. Vi jamtar kräver bara vår rätt. Sluta att behandla Jamtland som en banan-republik, som en leverantör av hemslöjdskuriosa, naturrikedomar och vackra flickor.

Framtiden står inte skriven i stjärnorna. Den formas av våra önskningsar och vårt engagemang. Vårt gemensamma jävlaranamma!

Citatet är hämtat ur det tal som Republiken Jamtlands vicepresident – i presidentens ställe – höll på den stora folkfesten Storsjöyran sommaren 1997.¹ Republiken Jamtland, i norra Sverige på gränsen till Trøndelag i Norge, styrs av en president utnämnd av en självutsedd grupp utan parlamentarisk förankring, saknar administrativ och militär makt liksom den saknar medborgarskapslagar och rätt att utfärda pass. När den omtalas i övriga delar av Sverige ses republiken som ett skämt, men i Jämtland² har den stort inflytande.

¹ Alla uppgifter om Frihetsrörelsen och Befrielseörelsen är, om inte annat anges, hämtade ur Jamtamots och Befrielseörelsens hemsidor på Internet: <http://www.ima.mdh.se> respektive <http://omega.studo.mh.se>. Avsnittet bygger också i hög grad på egna observationer som länsintervjuer under perioden 1978–1992.

² Växlingen mellan Jamtland och Jämtland är avsiktlig. Jamtland är den benämning på landskapet som används av anhängarna till den regionala rörelsen, medan Jämtland är den officiella svenska benämningen. Jag håller mig till den svenska benämningen men använder Jamtland när det är fråga om att direkt referera rörelsens ståndpunkter. Som kommer att framgå av artikeln kan skillnaden mellan a och ä vara tungt politiskt laddad.

de över hur samtalsordningar om regionalpolitiska frågor utformas. Ett skäl till detta är naturligtvis att republiken – eller den regionala rörelsen – tematiserar frågor som de flesta av regionens invånare upplever som angelägna.

Det finns i dag en bred enighet i forskarkretsar att ökade inslag av internationella kontakter och ett ökat inflytande för överstatliga organ, som EU, har försvagat nationalstaterna. Både inom och utanför forskarvärlden har en av konsekvenserna av denna form av globalisering varit ett ökande intresse för det nationellas karaktär, men också ett ifrågasättande av nationalstatens kulturella legitimitet.³ En av de saker som hänt kan sägas vara följande: i det tomrum som uppstått när det nationellas självklarhet trängts undan utan att transnationella institutioner och identiteter kunnat träda i dess ställe, har mindre enheter som regioner och lokalsamhällen upprättats som ankarfästen för tillhörighet. Man kan kanske säga att när nationalstaterna trängts tillbaka har utrymme för det regionala ökat.

Glesbygdens marginalitet tas för given av dess invånare liksom vanligtvis också av de flesta andra som talar om den. Marginaliteten tycks vara grundad i bygdernas geografiska avlägsenhet. Den är således förknippad med geografiskt avstånd, men karakteriseringen är i själva verket en social och kulturell företeelse.⁴ Marginaliteten är alltså inte i sig kopplad till att ett område är

³ Se t.ex. Jonas Frykman, 'Hem till Europa', *Rig 2* (1999); Jonas Frykman, 'National Identities. Between Modernity and Cultural Nationalism', *Volkskultur und Moderne. Europäische Ethnologie zur Jahrtausendwende. Festschrift für Konrad Köstlin* (Wien 2000); Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge 1990); David Harvey, *Justice, Nature & the Geography of Difference* (Oxford 1996); S. Hall, 'The local and the global: Globalization and ethnicity', K. D. Anthony. (ed.): *Culture, globalization and the world-system* (New York 1991); Nadia Lovell (ed.), *Locality and Belonging* (London & New York 1998); Karen Fog Olwig, 'Cultural sites: sustaining a home in a deterritorialized world', Kirsten Hastrup & Karen Fog Olwig (eds.), *Siting Culture. The shifting anthropological object* (London & New York 1997); Chris Shore, *Building Europe: The Cultural Politics of European Integration* (London 2000); Per Olof Berg, Anders Linde-Laursen & Orvar Löfgren (red.), *Invoking a Transnational Metropolis. The Making of the Öresund Region* (Lund 2000); Åke Daun & Sören Jansson, *Europeans. Essays on culture and identity* (Lund 1999); Reinhard Johlet, 'Telling a National story with Europe', *Ethnologia Europaea* 29:2 (1999); Christer Jönsson, Sven Tägil & Gunnar Törnqvist, *Organizing European Space* (London 2000).

⁴ Jfr Edwin Ardener, 'Remote areas': some theoretical considerations', Anthony Jackson (ed.), *Anthropology at Home*. ASA Monographs 25 (London & New York 1987); Rob Shields, *Places on the Margin. Alternative geographies of modernity* (London & New York 1992).

perifert, utan till att vissa periferier per definition inte är "rätt" sammankopplade med dominerande områden och de definieras därmed genom andras rätt att definiera dem som "utkant".

I en allmän mening har marginaliteten haft en grundläggande betydelse för hur livet formats i norra Sveriges skogsbygder, inte minst genom att avståndet också inneburit att det har varit svårare för centrum att kontrollera vardagslivets praktiker. Att människor i periferin bl.a. genom sina turistiska presentationer understryker sin egen marginalitet, kan ses som en strategi för att skapa ett handlingsutrymme utanför centrumets normaliserande inflytande. I spelet med den sammanblandning av perifer topografi och marginaliserande topologi som skapat glesbygden som utkant, vänder den jämtländska regionala rörelsen stigmatisering till adelsmärke. Detta sätt att ironisera över det nationella centrumets stereotyper är vad vi skulle kunna kalla retorisk karnevalism.

På många håll, inte minst i Norden, har allt detta tagit sig uttryck i fredliga markeringar av regional och lokal särart, i upprättandet av ett slags kulturella frizoner kring hembygdsgårdar och festivaler. Men samtidigt håller också rörelser med tydligare politiska ambitioner på att formeras på flera håll i Norden. Ett gemensamt drag hos dem är att de lägger stor vikt vid att omdefiniera den verklighetsbeskrivning som gäller på officiell och nationell nivå. Inte minst görs detta genom att omtolka historien och genom att flitigt konstruera referenser och symboler med rötter i en regional kulturhistoria. En utgångspunkt för mitt resonemang är att de regionala rörelserna i Norden måste ses som en del i det senmoderna samhällets politiska nyorientering, och att denna nyorientering har ett särskilt intresse för de historiska vetenskaperna eftersom den till stor del äger rum genom en återanvändning av historien. Nyorienteringen har också fokuserat på etnicitet och därmed utmanat dominerande föreställningar om att vi i grunden skulle tillhöra monokulturella samhällen.

I denna uppsats diskuterar jag en del av den retorik som genom bruk av historia och kulturhistoria används för att etablera en alternativ politisk of-fentlighet. I första hand använder jag Jämtland som exempel och mot slutet av artikeln tas även den skånska regionalismen med i diskussionen.

Bakgrunden

Den regionala rörelsen i Jämtland kan ses som en reaktion mot effekterna av den statliga regionalpolitiken – eller snarare på avsaknaden av en så-

dan.⁵ Protesterna mot regionalpolitiken kom att kretsa kring den utflyttning och avfolkning av det norrländska inlandet som den förda politiken ansågs ha gett upphov till. Avfolkningen var på ett konkret sätt kopplad till personliga upplevelser, samtidigt som den representerade mer komplexa sammanhang, och den kom att få karaktären av en symbolfråga för länets invånare.⁶ Den höga mobiliteten generellt och utflyttningen speciellt, utgjorde den samtida drivkraften i skapandet av Republiken Jämtland. Detta hängde dels samman med att rörligheten gav nya perspektiv, nya sätt att betrakta både det lokala och det regionala, dels med att den ökande utflyttningen uppfattades som ett reellt hot. Medvetenheten om rummets betydelse för den kollektiva identiteten ökade, samtidigt som identiteten blev något som inte kunde tas för givet.⁷

Protester mot vad som beskrevs som regeringens och riksdagens medvetna politik för att få människor att flytta söderut fanns på många håll i norra Sverige. I Jämtland kom protesterna att knytas till Storsjöyan, en årlig karnevalsaktig musikfestival, som startade i början av 1960-talet. Under en sådan festival bildades Frihetsrörelsen, som under fältropet "Jämtland blöder" protesterade mot flyttlasspolitiken. Rörelsen utropade Jämtland till självständig republik och utsåg en egen regering med den kände underhållaren Yngve Gamlin som president.

Det hela var uttalat skämtsamt hållet, även om aktionen också var en tydlig protest mot utflyttning och hotet om avfolkning. Frihetsrörelsen bestod till en början av en ganska liten grupp individer, koncentrerade till Östersund och Stockholmsområdet. Den fick emellertid en kraftig skjuts framåt genom reaktionerna på ett betänkande som 1963 års länsindelningsutredning lämnade våren 1967. Utredningen menade att de stora förändringar som industrialiseringen medfört, innebar att länsindelningen inte längre motsvarade rimliga näringspolitiska regioner. Utredningen föreslog därför att antalet län borde reduceras från 25 till 15. I förslaget ingick att Jämtland och Västernorrlands län skulle slås samman till ett län med Härnösand som residensstad. Förslaget mötte omedelbar och mycket hård kritik från praktiskt taget alla politiker i

⁵ Se Kjell Hansen, *Välfärdens motsträviga utkant. Lokal praktik och statlig styrning i efterkrigstidens nordsvenska inland* (Lund 1998).

⁶ Trond Thuen, 'Lokalpolitik som samlingsfaktor', Trond Thuen & Cato Wadel (red.), *Lokale samfunn og offentlig planlegging* (Tromsø 1978), s. 274ff.

⁷ Eva Österberg, 'Tradition och konstruktion. Svenska regioner i historiskt perspektiv', Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindquist (red.), *Den regionala särarten* (Lund 1994).

Jämtlands län, liksom av allmänheten, och ledde heller aldrig till något regeringsförslag.⁸ Däremot blev det en mycket lämplig symbol att samla motståndet mot "Jämtlands utarmning" kring. Den statliga politiken sågs som orsaken till länets avfolkning. Denna befolkningsminskning gav i sin tur upphov till ett statligt förslag, som, hävdade rörelsen, skulle komma att förstärka den redan pågående utvecklingen. I och med detta etablerades narrativt en direkt orsakssamband mellan statlig politik och utflyttning, vilket möjliggjorde en tydligare politisk mobilisering. Med retoriska medel etablerades sålunda en tolkande berättelse som band samman händelser med intentioner.

Frihetsrörelsen organiserade en kampanj där tiotusentals jämtar skickade "fykort" till regeringen och rörelsen fick snabbt flera tusen nya medlemmar. Liknande aktioner organiserades på många håll i landet och händelserna i Jämtland var i den meningen vare sig särskilt originella eller särskilt regionala i sitt ursprung. Det unika i Jämtland var emellertid kopplingen till en frihetsrörelse, en republik och en president – en koppling, som i den givna kontexten gav associationer såväl till pågående befrielsekamper i tredje världen som till radioprogrammet "Mosebacke Monarki".⁹ Denna tvetydighet har hela tiden varit typisk för den regionala rörelsen i Jämtland och är en central del av den narrativa teknik rörelsen använder sig av.

Den humoristiska image Jämtlandrörelsen skapade åt sig gav god publicitet och bidrog till att den inte mötte något verkligt motstånd från myndigheternas sida.¹⁰ I det tidigaste skedet definierade Frihetsrörelsen sina mål nästan uteslutande i förhållande till regeringens politik. Den utvecklade egentligen inga egna idéer om ett regionalt alternativ, utan använde sin energi till att driva med makthavare. Den pågående befolkningsminskningen under 1960-talet gav ständigt bränsle till skämtsamma aktioner och årliga höjdpunkter firades under Storsjöyran. Rörelsen fick dock knappast någon större uppslutning utanför Östersund och vissa kretsar av utflyttade jämtar. Det är också betecknande att ingen av rörelsens presidenter varit fast bosatt i länet. De är alla exempel på utflyttade jämtar.

⁸ Mats Rolén, *Jämtlands och Härjedalens historia*. Femte delen 1880–1980 (Östersund 1990), s. 597f.

⁹ Mosebacke Monarki var ett mycket populärt skämtsamt-ironiskt radioprogram, som sändes i Sveriges Riksradio på 1960-talet. Yngve Gamlin var en av de medverkande i programmet.

¹⁰ Vid ett tillfälle lyckades president Gamlin bli mottagen av statsminister Tage Erlander i ett slags imiterat statsbesök. Besöket ägde rum på Harpsund och Gamlin och Erlander filmades, livligt diskuterande, i den berömda ekan där Erlander en kort tid tidigare hade tagit emot den sovjetiska statschefen Nikitja Chrusjtjov.

Under 1970-talets konjunktur nedgång upphörde befolkningsminskningen i Jämtland. Frihetsrörelsen somnade in och Storsjöyrans upphörde. Men när 1980-talets högkonjunktur på nytt bidrog till en ökad utflyttning, återuppstod inte bara Storsjöyrans utan också den regionala rörelsen, nu under namnet Befrielse rörelsen. 1983 utsågs en ny president, Moltas Eriksson, som förde traditionen att blanda skämt och allvar vidare och gärna citeras i sin karakteristik: "Republiken är 51 % skämt och 49 % allvar". Också nu hämtades presidenten från nöjesvärlden och hans regering bestod av en blandning av underhållare och lokala kändisar.

Lokal i det globala

Så här långt i historieskrivningen har jag framhållit den regionala rörelsen som ett visserligen tolkande men ändå i grunden rationellt svar på statlig politik. Men här finns ytterligare en dimension att ta hänsyn till. På sätt som knappast uttryckts i sammanhängande argument har den jämtländska rörelsen influerats av händelser i världen runt omkring, av det som kallas globala flöden. Detta har bl.a. skett genom inspiration från andra regionala och nationella frihetsrörelser. Det finns skämtsamma hänvisningar inom rörelsen till de mer våldsamma sidorna vid en regional eller etnisk kamp för oberoende. Inom Befrielse rörelsen finns Jämtlands Republikanska Armé (JRA), en kvasi-militant gruppering. Parallellen till organisationer som IRA i Nordirland och ETA i Baskien är både slående och avsedd, även om JRA enbart fungerar som presidentvakt under Storsjöyrans och på ett skämtsamt sätt upprätthåller ordningen i republiken. Organisationen paraderar gärna med gamla höbärningsredskap som "vapen" och har då och då på ett parodiskt sätt krävt tull vid Jämtlands gränser. Men de globala flödena gör sig också gällande i form av olika referenspunkter. Sådana referenser är mycket vanliga, nästan alldagliga, som här i presidenttalet år 2000:

Nästa år kommer EU:s jordbruksministrar till Republiken. Och vad passar väl bättre än att de ansvariga för unionens grödor besöker det land, där EU-plantorna inte alls vill slå rot. Men ni är välkomna, jordbruksministrar – under förutsättning att ni följer Republikens ID-lag. Varje jordbruksminister ska ha en blåvitgrön plastbricka i ena örat för att släppas in över gränsen. Men jag lovar: vi skjuter ingen som är utan.

Det intressanta här är naturligtvis att EU blivit en självklar referenspunkt för en rörelse som programmatiskt är motståndare till medlemskap i unionen. Jämtland var det län i Sverige där motståndet mot ett EU-medlemskap

var starkast under folkomröstningen. I dag är det emellertid ett län där antalet EU-stödda projekt är mycket högt. EU är således närvarande på ett påtagligt och vardagligt sätt, men har trots det inte förlorat sin kraft som symbol för "den Andre", de krafter som vill avfolka och marginalisera Jämtland. Samtidigt kopplas detta samman med en historieskrivning som är tydligt negativ till den svenska staten, vilken den beskriver som en ockupationsmakt.

Det är en allmän trend som vi kan återfinna över hela Europa att också processer som innebär strävan efter kulturell differentiering har framträtt i takt med att EU blivit allt mer närvarande.¹¹ Det kan finnas en rad olika skäl till detta, men utan tvekan har EU:s övernationella utmaningar mot staterna och upprättandet av en sorts matris för breda jämförelser mellan regioner över hela Europa spelat en viktig roll. Inte minst är detta tydligt i regioner som definieras som perifera, och till dessa hör även Jämtland där en stor del av regionalpolitiken de facto har övertagits av EU. Detta har skapat en situation där regionen måste jämföra sig inte bara med andra nationella områden, utan lika mycket med andra marginaliserade regioner inom andra nationalstaters gränser. Regionalpolitiken har blivit ett fält där jämtländska bygder, skotländska högland och grekiska öar omedelbart och direkt jämförs med varandra. Det är givet att denna typ av verkliga och möjliga jämförelser i konkurrens om begränsade resurser blir en drivkraft för en politik som gestaltar åtskillnad.

Europas ständiga närvaro, både den påtagliga och den icke-påtagliga, innebär bl.a. att varje lokal företeelse och händelse potentiellt kan jämföras med "det europeiska". Omvänt blir då varje lokal händelse också en möjlig kommentar till de övernationella sammanhangen. I sådana sammanhang kan sägas att närvaron av det överlokala, av Europa, även gör det lokala sammanhanget mer aktuellt, omvandlar det från något självklart till ett projekt.¹² Regionala aktiviteter, dvs. handlingar som definieras som antingen resultat av regional särart eller som aktiva insatser för att bevara och stärka denna, framträder både som "ett identitetsproducerande diskursivt fält",¹³ och som en

¹¹ Se Kjell Hansen & Karin Salomonsson (red.), *Fönster mot Europa. Platser och identiteter* (Lund, Studentlitteratur, i tryck)

¹² Jfr Mary Bente Bringslid u.å., *Bygda og den framande. Ein studie av det lokales de- og rekontekstualisering i ei vestnorsk bygd*. Doktorgradsavhandling, Institutt og museum for antropologi, Universitetet i Bergen.

¹³ Zygmunt Bauman, *Postmodern ethics* (Oxford & Cambridge 1993).

livsvärld.¹⁴ De står å ena sidan i relation till en rådande samtalsordning om vad samhällsbygget kan betyda och innebära, å andra sidan är de också delar av de totala erfarenheter en människa gör när hon möter ting, personer och händelser i sina pragmatiska strävanden att leva. Som händelser vilka avviker från de vardagliga rutinerna, kan de aktiviteter som uttalat refererar till det regionala ses som ett slags skådespel. I den egenskapen tillhandahåller de en möjlig narrativ struktur,¹⁵ som vi kan ta till oss, inte genom läsning, utan genom deltagande och handling. Det är genom deltagandet snarare än genom det uttalade budskapet, orden, som man tar till sig "berättelsen" i händelsen. "Carnival is not a spectacle seen by the people; they live in it, and everyone participates", skriver Bakhtin.¹⁶ De karnevaleska inslagen gjorde Befrielse rörelsens aktiviteter under Storsjöyrans till ett skådespel där deltagarna antingen skrattade med eller blev gjorda till åtlöje. Därmed introducerades en samtalsordning som blev omöjlig att undvika: frågan om Republikens berättigande hamnade mitt i vardagslivet och blev en fråga om att skratta med eller skrattas åt. Det finns en stark kraft i detta. I det delade skrattet skapas en gemenskap, som också ger eko in i det allvarligare vardagslivet.¹⁷ Den starka tonvikten på skämtandet kan ses som en strategi, som gör det möjligt att gå till hårda attacker samtidigt som man själv kan söka skydd bakom lekfullheten. Den som reagerar negativt kan alltid påstås sakna sinne för humor.

Aufolkning som narrativ motor

Den reella befolkningsminskningen och utglesningen av servicefunktioner utgör verklighetsbakgrunden till den jämtländska rörelsens retoriska och andra aktiviteter. Detta innebär att flytning som handling, och social kategori-

¹⁴ Alfred Schutz, *On Phenomenology and Social relations*. Edited and with an Introduction by Helmut R. Wagner (Chicago and London 1970).

¹⁵ Paul Ricoeur, 'The Human Experience of Time and Narrative', Mario J Valdés (ed.), *A Ricoeur Reader: Reflection and Imagination* (Toronto & Buffalo 199), s. 99ff.

¹⁶ Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World* (Cambridge Mass. & London 1968), s. 7.

¹⁷ Storsjöyrans kan också i hög grad ses som en lekhage i den mening som Jonas Frykman lagt i begreppet: "These playpens all have the property of being realities alongside the normal reality, where people can try out interesting ideas, since play is not serious. We are in the realm of signs. The cultural language spoken there is the language of symbols and of more or less sacred relics. Their message is clearly articulated as regards its form, but its content is ambiguous. What makes this situation creative is the diffuse meaning of the symbols." Jonas Frykman, 'The Informalization of National Identity', *Ethnologia Europaea*. Vol 25 (1995), s. 12.

sering i utflyttare och återflyttare, får en särskild betydelse. Storsjöyrans som händelse placerar Östersund i centrum för uppmärksamheten. Den är viktig för invånarna i regionen, men också för alla de utflyttare som återvänder för att delta i festen och inte minst lyssna till presidentens tal. Vi kan här tala om firandet av de akut upplevda rötterna till en övergiven bakgrund, vilken kan ses som ett uttryck för den produktion av kulturell intimitet, den längtan efter närhet och ursprunglighet på nationell och regional nivå som antropologen Michael Herzfeld uppmärksammat.¹⁸

Storsjöyrans som händelse, liksom den årligt återkommande Gregoriemarknaden, är tillställningar där regional tillhörighet fokuseras, och görs så ännu mer tack vare att de är offentliga händelser som lockar stora skaror besökare. Som händelser är de delar av ett omedelbart "nu". Detta "nu" äger rum mellan händelsernas rituella öppning respektive stängning och får sitt uttryck i den starka känslan av omedelbar närvaro som kännetecknar deltagandet: det kan bokstavligt vara för sent i morgon. Men mycket av denna fokusering på nuet visar sig vid närmare eftersyn peka utöver sig själv. Här finns starka inslag av repetition framför allt genom tillställningarnas karaktär av regelbundet återkommande händelser. Därmed skapar de en övergång från inomtidslighet till historicitet och blir en modell av våra erfarenheter av tiden och en modell för hur vi kan erfara den.¹⁹ Dessa händelser kan därmed sägas uppbära delvis samma funktioner som "berättelser" i Walter Benjamins mening, dvs. de har sin kraft och legitimitet i anspelandet på men inte förklaringen till en förgången gemenskap.²⁰ De är uttryck för tillhörigheten som erfarenhet, inte som delade kunskaper. Samtidigt tenderar de att dras in i det nutida samhällets fokusering på omedelbara upplevelser – det vi känner igen som "jippon".

Det ökande intresset för regioner i Europa kan ses som ett uttryck för hur platser nu, som kanske aldrig förr, tjänar som referenspunkter när människor söker tillhörighet. Detta kan tyckas vara ett paradoxalt påstående i en tid som sägs vara präglad av rörlighet samt av tidens och rummets sammanpressning. En stor del av orsaken till den styrka som finns i den jämtländska rörelsen, ligger således i att den kritik rörelsen framför mot nationalstatens agerande tycks bekräftas av att staten blir överspelad av transnationella processer.

¹⁸ Michael Herzfeld, *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State* (London 1997).

¹⁹ Ricoeur, s. 107ff.

²⁰ Jfr Scott Lash, *Another Modernity, a Different Rationality* (Oxford 1999), s 312ff.

Många av EU-projekten kan i sin tydliga regionala inriktning ses som direkta uttryck för detta. Men regioner är inte entydigt lokaliserade. I stället uppträder de i bestämda situationer och finns däremellan som möjligheter och potential.²¹ Det nya i dag är en starkt utökad möjlighet att byta platstillhörighet genom flyttning. Ur individens perspektiv har det öppnats möjligheter att upprätthålla motstridiga och konkurrerande platsliga identiteter. Platsers hierarkiska ordning har blivit ett fält där människor, för att öka sitt inflytande, strider om definitioner och utgör inte längre någon färdig "läsbar text".²² Platslig tillhörighet blir i stället ett sätt att förhålla sig till de stora sammanhangen utifrån en föreställning om lokala betingelser.²³ Det är i sådana föreställningar den jämtländska rörelsen producerar bl.a. sin historieskrivning. De politiska laddningar som kan knytas till Jämtland ses då inte som liggande bortom eller bakom vardagslivets handlingar, utan i dem, som strukturerande betingelser och som aktörernas egna ambitioner och sätt att förhålla sig till världen. I den egenskapen kan de också betraktas som en pågående argumentering i förhållande till föreställningar om och uttalanden från "det nationella". Den jämtländska historieskrivningen kan således inte förstås i sig själv, utan måste ses som en del av en dialog med och kritik av den nationella svenska historieskrivningen. Och på samma sätt förhåller det sig med presidenttalet under Storsjöyrån. När tusentals människor taktfast ropar "Jämtland, Jämtland, jamt och ständut" är detta naturligtvis som isolerad företeelse mycket svårbegripligt. Men insatt i ett sammanhang inte bara av rörelsens mer officiella retorik, utan också av vardagliga erfarenheter av regionalpolitikens effekter, blir talkörerna en offentlig iscensättning av politisk protest. Talet hålls vid lördag midnatt under Storsjöyrån, som är den stora rituella markeringen av befrielsekampen, och vanligen är flera tusen människor samlade för att lyssna och hurra.²⁴ De flesta åhörarna är långt ifrån nyktra och stämningen är uppsluppen snarare än hotfull. Det är det karnevaleska skratret som skall besegra motståndaren, inte våldet.

²¹ Jeremy Boissevain, 'Introduction', J. Boissevain (ed.), *Revitalizing European Rituals* (London 1992).

²² Steven Feld & Keith H Basso (eds.), *Senses of Place* (Santa Fe 1996); Nadia Lovell (ed.), *Locality and Belonging*.

²³ Kathleen Stewart, *A Space on the Side of the Road. Cultural Poetics in an "Other" America*. (Princeton), s. 40.

²⁴ Om hurrandets politiska laddning, se Fredrik Nilsson, "'The Floating Republic': On Performance and Technology in Early Nineteenth-Century Scandinavian politics", *Journal of Folklore Research* vol 34:2 (1997), s. 92f.

Vi uppfattar, närmar oss och agerar i förhållande till världen utifrån kulturella kategorier. Men det är deltagandet i världen som ger oss inte bara kunskaperna om den, utan också de kulturella kategorierna.²⁵ Retoriken kring såväl det svenska som kring Europa förser det situerade handlandet med en tolkningsram, som bildar utgångspunkten för hur vi omgestaltar vår egen vardaglighet. I sådana sammanhang kan sägas att närvaron av det överlokala, av Sverige och Europa, även gör det regionala sammanhanget mer aktuellt, omvandlar det från något självklart till ett projekt. Den brittiska socialantropologen Susan J. Smith har arbetat med två slags dikotomier för att beskriva händelser liknande Storsjöyran. Den ena utgörs av skalan mellan karneval, oordning, protest, förflyttning, instabilitet och förändring, i motsats till det ceremoniella, formaliserade, ordnade, hierarkiska och stabila. Den andra dikotomin etablerar en skala mellan å ena sidan gränsland, marginalitet, periferi, omflyttning, förskjutning och, å andra sidan, hjärtlandet, kärnan, huvudfåran, det placerade och lokaliserade. "So every fair, festival, spectacle or masquerade is positioned; it has a location within international, regional and community space; it has a setting relative to the other symbolic and practical activities that make up local life".²⁶

Regionernas Europa?

I spänningen mellan lokalt och globalt spelas det med dikotomier mellan traditionellt och modernt, avlägset och nära, långsamt och snabbt, perifert och centralt, på ett sätt som gör platsen till en både gripbar och sammanhållande enhet. Den regionala retoriken förser det lokala handlandet med en sammanhängande tolkningsram, medan det lokala förser den regionala samtalsordningen med en vardaglighetens legitimitet.²⁷ Regioner skapas på många olika arenor; lokalt men också i Bryssel, i livsvärlden men också genom massmedia, i agerande men också i tal. Regionerna befinner sig i spänningsfältet mellan lokal kulturell mobilisering, nationell defensiv och europeiserande offensiv. De kan mindre i dag än någonsin tidigare förstås utan att ta hänsyn till aktiviteter utanför regionen; politiska, sociala, ekonomiska, kulturella. De nya regionala identiteterna spränger tidigare lokala avgränsningar. De utgår

²⁵ Schutz, *On Phenomenology and Social relations*.

²⁶ Susan J Smith, 'The Cultural Politics of Difference', Doreen Massey, John Allen & Philip Sarte (eds.), *Human Geography Today* (Cambridge 1999), s. 136.

²⁷ Kjell Hansen, 'Det föreställdas politiska makt', Tine Damsholt & Fredrik Nilsson (red.), *Att ta fan i båten. Etnologins politiska utmaningar* (Lund 1999).

från platser men överskrider samtidigt platsernas ramar. Samtidigt kan regionen, eftersom den är så koncentrerad i sig själv, inte heller förstås utanför sin egen begränsning. Regionen uppställer sin egen dagordning och framhåller sin egen unicitet i världen. Dessa processer är naturligtvis delar av en rörelse som blivit allmän i Europa, men parallelliteten kan bara förstås om vi ser att dess drivkraft är föreställningen om att vara enastående.

I själva verket är de flesta regioner flera, kämpande med sig själva om en rimlig identitet. Här finns föreställningarna om det egna kulturarvet, vilka fångar regionen i tid och rum. Här finns transnationella öppningar och nischer, och här finns anspråk i relation till nationalstaten, som är den enhet som regionen mäter sig emot. I ett bredare europeiskt perspektiv kan vi se att regioner förhåller sig till nationalstater på flera olika sätt. Här finns avståndstagande och autonomianspråk, konfliktundvikande och samexistens, presentation av alternativ och autenticitetssökande. Att regionalismens essentialiserande diskurs på allvar – att betrakta den som verklighet – är att avkontextualisera regionernas kulturella mobilisering. I stället blir rådande samtalsordningar viktiga i den mån de utgör materialiserade sociala relationer och därmed förutsättningar för handlandet. Genom att förstås relationellt får regionaliseringen en tydlig politisk dimension.²⁸ Visserligen kan regioner sägas bli till i ett politiserat diskursivt fält, där egenskaper konstrueras kulturellt som led i pågående argumentationer,²⁹ men varje kulturell konstruktion måste vara trovärdig för att vara meningsfull. Denna trovärdighet uppnås i det ögonblick diskursen uttrycker erfarenheter. På så sätt etableras erfarenheten som primär i förhållande till talet om den. Regionalismen innebär således inte att det nationella försvinner – men att det tematiseras i relation till en upplevd och lokaliserad värld.

Att uppfinna ett folk

Från tidigt 1980-tal och framåt har den jämtländska regionalismens andra källflöde framträtt allt tydligare: den starka betoningen av en annorlunda historia. Således presenterar sig rörelsen numera på följande sätt:

Föreningen Republiken Jamtland, eller Befrielseörelsen som den oftast kallas, är en politisk och religiöst oberoende förening som verkar för att bevara och sprida De Förenade

²⁸ Rogers Brubaker, 'National Minorities, Nationalizing States, and External National Homelands in the New Europe', *Daedalus* 124:2 (1995).

²⁹ John Shotter, *Cultural Politics of Everyday Life* (Milton Keynes 1993)

Republikerna Jamtlands, Herjeådalens och Ravunds kultur, språk och traditioner. Alla, oavsett bostadsort och födelseort, är välkomna som medlemmar. Det enda kravet är att man är intresserad av Republikerna och vill värna om dem.

I Jämtland finns en stark tradition av bygdeintellektuella och regional forskning med inriktning på språk, historia och kultur. Idéhistorikern *Bosse Sundin* har pekat på att hembygdsintresset i Jämtland redan från begynnelsen hade ett starkt folkligt stöd, inte minst beroende på dess kopplingar till andra folkrörelser som godtemplarna och ungdomsrörelsen.³⁰ Denna förankring levde vidare i den breda och livaktiga hembygdsrörelsen och det allmänt stora intresset för lokalhistoria. Dessa strömningar blev till förebilder, som fick efterföljare även i sättet att tolka och förstå efterkrigstidens utveckling. Många av de tidiga bygdeintellektuella hade haft något av en bas i studentföreningen Jämt-Härja/Jamtamot vid Norrlands nation i Uppsala. Här fanns en koppling mellan ett intellektuellt intresse för historien, kärleken till hembygden och studentspexandet. Under 1980-talet vitaliserades detta intresse för språk och historia med en stark betoning av skillnaderna mellan Jämtland och Sverige. Framför allt framhövdes regionens historiska självständighet. Republikens hemsida presenterar regionens historia på följande sätt:

Jämtland fick ju sin första bofasta befolkning under järnåldern och levde då i en självständig bonderepublik under flera hundra år. Därefter blev vi lydande under Norge i och med slaget utanför Andersön 1178 och det förblev så fram till mitten av 1500-talet då (sedan) Danmark och Norge fram till freden i Brömsebro 1645. Sedan dess har vi stått under Sveriges regim de senaste 351 åren.

Jämtlands historia framställs skild från den svenska. Jämtskan framstår i dessa framställningar som ett språk, vars släktskap med norskan väger tungt i beviskedjan:

Det är först när vi inser att jamskan är ett språk, som vi får förklaringen till varför jamskan är så olika inom Jämtland. Olikheterna är nämligen våra dialekter. Vore jamskan en dialekt av svenskan som de svenska språkvetarna skriver så skulle vi alltså ha dialekter på dialekten, vilket i så fall torde vara mycket unikt, för att inte säga en omöjlighet. Nej, jamskan är ett språk med minst tio dialekter, som till exempel hammerdalsmål, offerdalsmål, bergsmål och aspåsmål, för att nämna några. Det förhåller sig så att det är mer som binder samman de jamtska dialekterna inbördes, visavi svenskan, än vad som skiljer dem åt.

Det som först binder samman de jamtska dialekterna är det gemensamma ordförrådet.

³⁰ *Bosse Sundin*, 'Upptäckten av hembygden. Om konstruktionen av regional identitet', *Den regionala särarten*.

Om någon är fejen eller sint i Berg, så är han det även i Hammerdal, Offerdal och Aspås, med exakt samma betydelse: glad respektive arg. /.../

Det enskilda särdrag som tydligast skiljer jamskan från svenskan är det västnordiska u:et, som vi har i exemplen ku, bru, bu, gnu och hu, samt i den numera sällsynta formen kruna. De här orden motsvarar alltså svenskans ko, bro, bod, gno, hon och krona, och markerar att svenskan liksom danskan hör till östnordiskan. /.../ Bara från ovanstående två exempel anar man varifrån jamskan härstammar. Att sedan salig professor Elias Wessén ansåg att jamskan avgjort är en svensk dialekt, var ju tråkigt för honom, och inte minst för alla de jamar som studerat nordiska språk under 1900-talets senare del och fått sig denna åsikt inpräntad. Uppsalaprofessorn J. A. Lundell, som bland annat grundade skriften om våra landsmål år 1878, visste bättre. Han skrev att jamskan står de norska målen närmast.³¹

Tillsammans med bilden av rötterna i en jämlik bondekultur, där alla herrar kommit utifrån, och det jämtländska landskapet – de stora skogarna, den bördiga Storsjöbygden och fjällen i väster – skapas en stark föreställning om att vara annorlunda. Och denna olikhet grundas i en retorik kring en egen kultur och en särskild historia.

Det som således utvecklades under 1980-talet var en rörelse som kombinerade iscensatta, till hälften skämtsamma, protestaktioner med konstruktionen av en egen regional kultur. I Jämtland kan denna process i hög grad beskrivas som en etnifieringsprocess: ”Uppfinnandet av historien”³² ledde till en underliggande föreställning om jämtarna, inte som en regional befolkning, utan som ett eget folk. Som process kan etnifieringen ses som kulturaliseringens motsvarighet, en process där skillnader i vardaglig praktik och tänkande förklaras med hänvisning till olikheter i kultur.³³ I detta generella finns stora likheter mellan vad som sker regionalt och vad som äger rum i lokala processer. Men eftersom etnifieringen är inriktad på att etablera ett folk, är den också knuten till mer specifika anspråk. Allt sedan nationalismens genombrott har ett folk ansetts ha åtminstone potentiella rättigheter i ett territorium och etablerandet av jämtarna som ett folk innebär då en utmaning mot den svenska statens självklara rätt att regera över territoriet Jämtland. Rörelsen utmanar således nationalstaten genom att upprepa många av de processer som gjorde att nationalismen lyckades så väl i en tidigare historisk epok.

Min avsikt här är inte att diskutera vilken historisk tolkning som är mest

³¹ http://www.ima.mdh.se/personal/ln/jamtamot/dokument/jubileumsskrift1985/js1985_nr07_jamska.html

³² Eric Hobsbawm, 'Introduction: Inventing traditions', E. Hobsbawm & T. Ranger (eds.): *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

³³ Billy Ehn, 'Kulturalisering på gott och ont', *Kulturella Perspektiv* 1/1992.

sanningsenlig, utan enbart att peka på att Befrielse rörelsens understrykande av politisk autonomi och självständiga institutioner får som funktion att möjliggöra en föreställning om att jämtarna är ett folk för sig. Denna etnificerade tolkning av det förgångna kan återfinnas på många håll i Europa.³⁴ När Befrielse rörelsen diskuterar de historiska förändringarna av gränsdragningen mellan Norge och Sverige, ges en del av innebörden av en nutida politisk tolkning. "Norge", "Sverige" och "Jämtland" fungerar i det sammanhanget som kulturella konstruktioner, vilka används för att utveckla ett resonemang, som till en början rörde regionalpolitiska frågor men som nu bär drag av en etnifierad kamp.³⁵ Därmed upprättas Jämtland som en enhet likvärdig och jämförbar med nationalstaterna Norge och Sverige – Jämtland etableras på nationell nivå. Samtidigt skrivs denna nationaliserande kategori in i historien. Den regionala rörelsen, som utmanar nationalstaten, etablerar därmed i denna utmaning de nationella kategorierna även i pre-nationalstatliga epoker. Denna grundläggande föreställning har en visserligen vag men ändå bred folklig förankring i Jämtland. En familj väljer t.ex. att på sin hemsida på Internet presentera sig så här:

Välkommen till vår familjs hemsida! Vi bor i Republiken Jamtland, en del av Sverige som har ockuperats av svenska trupper sedan freden i Brömsebro.³⁶

Etnifieringsprocessen är emellertid inte enbart begränsad till att skriva historia. Den omfattar också en stor symbolproduktion: en flagga, ett sigill, en nationalsång, en karta och ett språk. Jämtland har också en egen nationaldag, som dock ännu inte firas i nämnvärd grad, men vars beskrivning väl sammanfattar grundläggande förutsättningar för etnifieringen:

Jamtlands nationaldag är den 12 mars. Det är det datum då vårt allting Jamtamot årligen hölls. Jamtamot är symbolen för vår urgamla självständighet. En självständighet som formellt levde fram till 1600-talet, trots norsk annektering, och som levt bland jämtarna ända till nutiden, trots alla försök till försvenskning.

Etablerandet av egna symboler innebar ett understrykande av gränsdragningen gentemot Sverige och har gjort de egna anspråken tydligare. Etnologen

³⁴ Jfr t.ex. Anne Knudsen, *En ø i historien. Korsika historisk antropologi 173–1914* (København 1989); Jeremy MacClancy, 'At Play with Identity in the Basque Arena', S. Macdonald (ed.), *Inside European Identities* (Oxford 1993).

³⁵ Detta sätt att diskutera nationella gränsdragningar har en tydlig parallell i skånskt regionalism.

³⁶ <http://home2.swipnet.se/~w23876/Hagberg.htm>

Orvar Löfgren har pekat ut flaggan, nationalsången och nationalembellet som de tre viktigaste symbolerna genom vilka en nationell identitet markeras. Han har också pekat på att nationalismen innehåller gemensamt språk, delat förgånget, öde, folkkultur, nationalkonst, -litteratur, -musik etc., nationalkaraktär, delade värden, eget landskap osv., vilka sammantagna kan sägas utgöra "a gigantic do-it-yourself kit".³⁷ Nu kan man naturligtvis kritisera regionalismen för att den så att säga går i sin egen fälla och enbart efterapar nationalismen och använder dess rekvisita. Å andra sidan är detta egentligen inte så märkligt med tanke på att uppsättningen av möjliga medel tycks vara begränsad, åtminstone om man avser att göra sig förstådd utanför en snävare skara.³⁸

Befrielse rörelsen största betydelse ligger i att den försett jämtarna med en referens- och tolkningsram som knyter samman sociala och politiska förändringar med regional tillhörighet. Det finns naturligtvis stora variationer beträffande hur jämtarna tagit till sig Befrielse rörelsens budskap. Några har anammat det med hull och hår, andra ställer sig helt avvisande och de flesta befinner sig någonstans mittemellan de två ytterligheterna. Det centrala är emellertid att rörelsen lyckats föra fram frågan om regionalitet på dagordningen. Föreställningen om Jämtland som "landet annorlunda" har bl.a. tagits upp av turistnäringen och läns museet, vilket har ökat regionalismens trovärdighet. Genomslagskraften i att använda en allmän föreställning om att vara annorlunda och att vara exploaterad som en aktiv politisk kraft har varit stor. Idag har Jämtlandsfanan, den tydligaste och mest iögonenfallande symbolen, uppnått en halvofficiell status. Den vajar från otaliga privata flaggstänger men används också i många officiella sammanhang som t.ex. kommunala flaggstänger.

Avpolitiserad politik

Frammanandet av Republiken Jämtland har så här långt varit ett medel snarare än ett substantiellt politiskt mål. Striden har handlat om att göra frågan om regional tillhörighet till en del av den politiska diskursen, men egentligen inte om att definiera konsekvenserna av detta. Befrielse rörelsen har därmed

³⁷ Orvar Löfgren, 'The Nationalization of Culture', *Ethnologia Europaea*, vol. XIX:1 (1989), s. 8.

³⁸ Det bör emellertid påpekas att några officiella krav om självständighet från Sverige inte ställts av Befrielse rörelsen i något sammanhang.

givit protesterna en etnifierad och sociogeografisk snarare än en partipolitisk anstrykning.³⁹ I ett grundläggande avseende är emellertid Befrielse-rörelsens position paradoxal. Den tillkom som en humoristisk protest mot konsekvenserna av en av välfärdspolitikens drivkrafter: den ekonomiska rationaliseringen och strukturuomvandlingen, som också förutsatte en rörlig arbetskraft. Under perioden från 1980-talets början och framåt har emellertid protesterna allt mer kommit att kretsa kring nedskärningar i offentlig service, alltså välfärdssamhällets nedbantning. Protesterna riktar sig mot makt-havarna, centralmaktens och finansvärldens "storsvenskar", och återspeglas t.ex. i att folkomröstningen om EU gav en förkrossande majoritet nej-röster i Jämtland. Rörelsen har således på många sätt placerat sig i en traditionell politisk vänsterposition som försvarare av klassiska folkhemsvärden.⁴⁰ Samtidigt utnyttjar den anspelningar på traditionalism och kan därmed framstå som djupt konservativ. Rörelsen har undvikit varje öppen partipolitisk profilering och är på flera sätt politiskt mångtydig. Denna mångtydighet, som skulle kunnat ligga nära till hands, har man lyckats undvika när det gäller den starka betoningen av "jämtskhet" i konstruktionen av Jämtland. Risken för renodlade rasistiska tolkningar av detta har uppmärksamats och Befrielse-rörelsen har tagit kraftigt avstånd från sådana tolkningar. Presidenten har också vid flera tillfällen gjort tydliga uttalanden mot rasism:

Här är det lämpligt att än en gång noga inpränta och poängtera att begreppet jämt är ett lyckosamt själsligt tillstånd, oavsett var man är född och bor. Jämt är man i hjärtat. Man är besjälad av en stark frihetslidelse och en omudlig kampvilja mot storsvenskheten.
(1995 års tal)

Med sådana uttalanden upphäver man från rörelsen sammanknytningen mellan "jämtskhet" och en genealogisk etnicitet. Vem som helst kan bli jämt och den uttalade etnifieringen balanseras av ett medvetande om "jämt" som

³⁹ I denna strävan att upplösa befintliga ordningar utan att fullt ut definiera de nya, påminner Befrielse-rörelsens strategi mycket om den som etnologen Fredrik Nilsson beskrivit för skandinavisternas del drygt hundra år tidigare. Fredrik Nilsson, *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft* (Lund 2000), s. 83ff.

⁴⁰ Ytterligare ett tecken på detta var att det sommaren 1998 gick rykten om att president Ewert Ljusberg, som utsågs till president 1989 efter att Moltas Eriksson avlidit året innan, skulle avsättas eftersom han invigt en MacDonalds-restaurang i Östersund. Ryktena pekar mot att det möjligtvis kan finnas spänningar mellan "karnevalisterna" och "de seriösa" inom Befrielse-rörelsen. Presidenten avsattes dock inte och tolkningen av ryktena är mycket osäker.

en kulturell konstruktion.⁴¹ I talens öppningar görs regelbundet också sådana markeringar:

Sagolika samer.
 Ljuva jämtar.
 Underbara ravundingar.
 Trivsamma trönder.
 Beundransvärda bosnier.
 Insiktsfulla invandrare.
 Alla humanismens söner och döttrar.
 Och: Unionsmedborgare!
 (1995 års tal)

Befrielse rörelsens retorik har lyckats etablera en ny politisk arena i regionen, dvs. ett nytt begreppsmässigt ramverk för att tolka politiska och sociala frågor. Tanken att betrakta länet som en producent av skogsråvara och elkraft, som förädlas på andra håll i landet, liksom att se detta som en parallell till en kolonial situation är i dag fullt rimlig i Jämtland. Liknande retorik har framförts i både Västerbotten och Norrbotten, men utan den etnifierande kopplingen. I Jämtland bygger resonemanget på förutsättningen att jämtarna är ett eget folk. Befrielse rörelsen har således dels bidragit till att homogenisera föreställningarna om vad Jämtland är, dvs. fått regionen att framstå som enhetlig och avgränsad, dels givit denna uppfattning historisk legitimitet. Det är dessa grundläggande tankestrukturer, sällan direkt uttalade, som i dag utgör en ofrånkomlig referensram om man vill diskutera den politiska utvecklingen i Jämtland.

Här finns emellertid en komplikation eftersom det i Jämtland också pågår en strid från samernas sida om erkännande och rättigheter. Genom att alltid omtala samerna som en distinkt grupp inom länet, kan man hävda att Befrielse rörelsen formellt erkänt samerna. Dock präglas rörelsens historieskrivning av att Jämtland varit jämtarnas, inte samernas, land.

Det är den gamle hävdtecknaren Snorre Sturlasson som berättar hur Jämtland koloniseras. Genom Harald Hårfagers hårda regim utvandrade en stor skara nordmän, dels västerut över havet och koloniserade öarna, främst Island, dels österut över kölen och kolonisera- de Jämtland, som till dels tidigare var befolkat av nordmän. Här avser Snorre av allt att

⁴¹ I det här sättet att definiera tillhörighet till "folket" finns det uppenbara likheter med hur t.ex. den baskiska tillhörigheten har konstruerats, se Jeremy MacClancy, 'At Play with Identity in the Basque Arena'.

döma Kjertil Anundssons ättlingar som tidigare hade flytt från Sparbu i Nordtrøndelag på 760-talet. Kjertil Anundsson fick tillnamnet Jamte efter det han upptäckte och bebyggde det efter norska förhållanden jämna landet öster om fjällen. Efter Kjertil Jamte kallades hans ättlingar för jamtar och så småningom landet för Jamtaland. Det är alltså folket som gett landet namn. Det andra a:et i Jamtaland är ett gammalt genitivmärke, motsvarande det nutida genitivet med s. Jamtaland skulle därför på modern svenska heta Jamtarland och på jamska: Lanne at jamtom.⁴²

Det är i allmänhet tveksamt om utvecklingen varit direkt planerad av någon inom Befrielseörelsen. Snarare är det rimligt att se det nutida skeendet som ett exempel på hur sammanfogningen av det karnevaleska och det regional-historiska i sig skapar sina egna förutsättningar. Den arena som etablerats har sannolikt fångat de pådrivande aktörerna, liksom den har fångat länets invånare. Även om mycket få människor i Jämtland egentligen söker självständighet från den svenska staten, befrämjar den regional-etniska tolkningsramen ett bestämt synsätt på samhällsutvecklingen. När exempelvis 1990-talets ekonomiska kris nådde den offentliga sektorn, tolkades nedrustningen av välfärdssamhället i etnifierande och regionala termer snarare än sociopolitiska, dvs. i termer av klass, rik och fattig etc. I Befrielseörelsens retorik blir huvudpoängen att visa det orättvisa i statens politik gentemot regionen. Genom att definiera regionen, inte som en del av Sverige, utan som en egen republik, kan argumentationen utformas på ett särskilt sätt. Presidenten:

Äntligen är det bevisat bortom allt tvivel: Jamtland är icke tärande, en blytung ryggsäck som storsvensken tvingas bära. Östersundssonen Sören Wibe och en annan forskare har visat att Jamtland lämnar ett stort bidrag till nationen Sverige, inte minst i form av välutbildad ungdom.

Utan Jamtland stannar Sverige.

Vi begär inga tackkort. Vi begär bara att inte bli beskrivna som bidragsfixerade snåljäpar. / .../ Vägarna i Jämtland är en berättelse, så svärmodig att Lars Noréns dramer framstår som uppslupna farser. Fick man en krona för varje grop och varje tjälskott i de jämtländska vägarna, då vore man rikast i världen. Ojämnt, ojämnt, jämt och ständigt – det är våra vägar. Vore den elektricitet vi exporterar lika usel som vägarna, då skulle pendeltågen i Mälardalen inte längre pendla och de skulle kunna ha akvariefiskar i Operabarens ismaskin. /.../ Är Republiken ett påfund av inkrökta hembygdsextremister?

Är hyllningen till Jamtlands storhet unken regionalism?

Är vi en knätofsmaffia?

Nej och åter nej!

(1994 års tal)

⁴² Bo Oscarsson, 1000 år av frihet. <http://www.ima.mdh.se/Jamtamot>

Det unika i Jämtland, i motsats till exempelvis Västerbotten och andra nord-svenska län med glesbygdspöblem, har varit att här funnits krafter som medvetet arbetat på att mejsla fram en bild av regional särart och egenhet. Det aktiva anspelandet på traditionalitet och modernitet har gett den regionala rörelsen möjlighet att både färgas av och ge färg till lokala kulturella konstruktioner, men jämfört med den lokala nivån framstår identitetsformering på regional nivå som en medveten och politisk process. Regionen påminner i denna mening mer om nationens "föreställda gemenskap"⁴³ än om lokalsamhällets livsvärld. Regional identitetsformering handlar således mer om diskurs än praktik. Den regionala tillhörigheten får karaktären av något man kan aktualisera beroende på situation. Dess uppbyggnad av en rad olika element, från sekelskiftets hembygdsrörelse och kulturkamp, via kritik av strukturomvandlingen och försvar av folkhemsvärden, konstruktionen av en egen kultur till kampen för glesbygdens överlevnad, har emellertid skapat en flexibel repertoar av argument. Den regionala identitetens potentiella styrka i politiska diskussioner är stor, men dess påverkan på vardagliga relationer är begränsad. I detta avseende framstår den regionala identitetsformeringen som skild från den lokala.

Regionalism som politik

I den jämtländska rörelsens tydliga försvar av klassiska välfärdsvärden kan vi också teckna konturerna av en skillnad mellan rörelser som representerar ekonomiskt svaga regioner, som den jämtländska, och sådana som representerar regioner som präglas av tillväxt, som den skånska.⁴⁴ I den jämtländska rörelsen finner vi tydliga drag som pekar mot att man vill stärka sin egen ställning inom nationalstaten för att därigenom upphäva vad som upplevs som en fördelning. Argumentationen kretsar kring hur man behandlas orättvist av staten eftersom man inte får tillräckligt betalt för de råvaror som levereras ("exporteras") från regionen. Också den skånska rörelsens argument kretsar kring orättvisa, men det rör sig då om en orättvisa som snarare uppstår av att man upplever att man betalar mer till staten än vad man får tillbaka.

⁴³ Benedict Anderson, *Den föreställda gemenskapen: Reflexioner kring nationalisms ursprung och spridning* (Stockholm 1993).

⁴⁴ Den skånska, eller som den vanligen kallar sig, skåneländska rörelsen, är organiserad genom ett antal olika organisationer som binds samman av att det delvis är samma personer som ingår i flera av dem. Bland dessa organisationer kan nämnas Stiftelsen Skånsk Framtid (SSF), Scantias Regional Institute (SRI) och Skånska Akademin (SA).

I det vi kan kalla den retoriska tekniken liknar de två rörelserna varandra. Hos båda finns en stark fokusering på historien och på att regionens historia egentligen är en helt annan än nationalstatens. Inte minst kommer karaktären av gränsland här att framstå som viktig. Det är kring ambivalensen i att utgöra områden som tillhört olika statsbildningar genom historien som det retoriska spelet med historieskrivningen kretsar.

The last major war on Scanian soil took place in 1676. The Roskilde Treaty contains a clause guaranteeing Scania self rule with the right to its own legislature. The self rule was unilaterally nullified by Sweden in 1720 and the parliamentary functions moved to Stockholm.

During the period after the invasion in 1658, large amounts of important artefacts and cultural objects were confiscated by Sweden from Denmark and transported to Stockholm where they still are stored at various palaces and museums in the area.⁴⁵

Mest slående är kanske att där den jämtländska rörelsen använder humorn som vapen, har den skånska valt en seriösare framtoning med tonvikt på kultur och globalisering.

När man närmar sig frågan om minoritetskulturernas situation globalt sett, så kan man jämföra denna med de biologiska arterna. På både naturens och kulturens områden inser man värdet av artrikedom. Tyvärr kan man konstatera att det moderna storsamhället hotar både biologiska arter och mänskliga kulturer. Kulturmångfalden är mänsklighetens gemensamma arvedel och att utrota en sådan är lika negativt som att utrota en art. I båda fallen förlorar världssamhället en del av sin rikedom. /.../

Skånelandssaken är ett sådant exempel. Här har ett expansivt och aggressivt Sverige invaderat ett skånsk-danskt kulturområde. Man har garanterat i avtal Skånelands rätt att bibehålla kultur och autonomi inom Sverige i fem freder – men genomför ändå ett genomgripande försvenskingsprogram. Man har gjort allt för att eliminera Skånelands kultur och när denna är borta så talar man om ”världens mest lyckade omnationalisering” och får t.o.m. detta att framstå som något positivt.⁴⁶

Som regionala rörelser strävar såväl den jämtländska som den skånska efter att etablera en alternativ politisk offentlighet, dvs. en arena där frågorna kan ställas på nya sätt, ur nya perspektiv.

⁴⁵ Stiftelsen Skånsk Framtid (SSF): www.scania.org

⁴⁶ G. Hansson och P. Broberg, *Skåneland – ett fjärde världens problem?* Stiftelsen Skånsk Framtids Documentation Project (Internet: File 1026ffv1.htm)

I en kommentar sägs följande: ”Denna artikel skrevs på begäran från Föreningen Fjärde Världen med säte i Stockholm och var avsedd att publiceras i föreningens tidskrift men refuse-rades. Artikeln är daterad november 1993.”

Eftersom det är regionen, inte t.ex. social eller etnisk tillhörighet, som valts som utgångspunkt, måste rörelsernas kamp för någon typ av ökat inflytande eller autonomi också innebära att respektive region ingjuts med en "kultur" som gör den annorlunda och speciell i förhållande till alla andra regioner och territoriella enheter. Att ingjuta kultur i en region är till stor del en retorisk uppgift. Den utförs genom språket och genom att benämna företeelser på bestämda sätt.⁴⁷ Hos SSF finns en tydlig och uttalad politisk koppling när man resonerar kring det skånska språket:

Kulturpolitiskt gäller saken om man verkligen önskar bevara och stärka språkmångfalden eller inte. Anser vi att den folkliga kulturidentiteten som knyter sig till regionala och lokala språk har ett värde eller inte? Dessa frågeställningar är viktiga för att skapa förutsättningar för en ny och mera tolerant kulturpolitik på språkområdet.

Den maktpolitiska aspekten av denna problematik blir givetvis vem som skall ha rätten att bestämma om ett språk vara eller icke vara. Är det verkligen staten som skall ha rätten att bestämma om det är värt att bevara, underhålla och utveckla ett regionalt språk? Eller är det den befolkning som använder det och för vilken det är en kulturbas? Det är detta som är kärnan i dagens språkpolitiska utmaning. Skall språkets existens eller betydelse bestämmas uppifrån eller nerifrån i samhället? Av staten eller befolkningen?

Som det redan givits prov på tidigare i denna text är den jämtländska rörelsens framställningar kanske mindre tydliga i relation till den dagsaktuella politiken, även om kopplingen det oaktat är starkt närvarande. Det är dock intressant att notera att oavsett att teknikerna i stort sett är de samma, är det politiska innehållet inte likadant. Medan den jämtländska rörelsen i första hand förhåller sig till nationalstaten och i andra hand till ett tämligen generellt EU, arbetar den skånska rörelsen medvetet på att skriva in sig i internationella sammanhang.

De senaste decenniet har ett begrepp återförts i debatten. Begreppet är "regionalismen", men det är inte längre den regionalism som fanns i världen på 1930-talet. Präglat av den tidens idéer kom regionalismen då att handla i stor grad om protektionism och revanschism. Den regionalism som nu debatteras är istället att likna vid en politisk kraft som sprungit ur globaliseringen. Genom att utgå från den region individen kommer ifrån och kräver politisk och kulturell frihet att fatta de beslut som rör regionen, utan att för den

⁴⁷ Att säga att de regionala rörelserna ingjuter kultur i regionerna innebär inte att hävda uppfattningen att andra beskrivningar av regionerna är mer objektiva, givna eller självklara. Varje beskrivning av ett område innebär också att det benämns kulturellt, att det etiketteras och därmed att det ingjuts med kultur.

skull ställa sig negativ till överstatliga enheter som EU och FN, kan en ny världsordning uppstå. Globaliseringen har nämligen visat sig gynna regionalismen och missgynna nationalismen.

I en värld så präglad av nationalstatstänkandet, inriktar sig regionalismen även på att arbeta introvert och försöka återetablera den region som en gång i tiden fanns. Den huvudsakliga inriktningen är dock *extrovert* i form av skapandet av kontakter på regional basis med andra likasinnade regioner, inte nödvändigtvis med de som angränsar utan även till regioner i andra delar av världen.⁴⁸

Detta kommer också till uttryck genom en anslutning till UNPO – Unrepresented Nations and Peoples Organisation, där också bl.a. Assyrien, krimtatarerna, Öst-Timor, den ungerska minoriteten i Rumänien, Kosova, Kurdistan, Taiwan, Tibet, Armenien, Estland, Georgien och Lettland är eller har varit medlemmar. I och med detta har man också slagit fast anspråken på att vara ett eget folk, en nation med legitima krav på territoriella rättigheter och ingår i ett sammanhang som skulle kunna göra det möjligt att skapa ett internationellt tryck på den svenska regeringen. Det vi finner här är således två helt olika sätt att förhålla sig till det faktum att vi idag lever i en globaliserad värld, samtidigt som våra liv också alltid är lokala. I grunden kan känslan för det lokala och regionala sägas handla om att skapa lokaliserad tillförlitlighet i en globaliserande omvärld. Och denna produktion äger rum inte som en ordnande intellektuell verksamhet, utan som ett praktiskt handlande i vardagliga situationer.⁴⁹ Samtidigt sker detta inåtblickande eller genealogiska skapande av lokalitet ständigt i relation till historiserande och globaliserande processer, vilka också etablerar det lokala som något att längta efter. Det är här de regionala rörelsernas retorik och kulturella strategier spelar sin mest betydelsefulla roll. De artikulerar det som många erfar i sina vardagsliv. Samtidigt bygger de en bro mellan de konkreta och lokaliserade vardagslivet och de till synes oändliga fält och möjligheter som globaliseringen erbjuder. På så sätt kan de två olika regionalistiska strategierna också ses som en återspeglning av de olika nutida förutsättningar som finns i Jämtland respektive Skåne.

⁴⁸ <http://www.scanianinstitute.edu/region/3kultreg.html>

⁴⁹ Jfr Arjun Appadurai, 'The Production of Locality', *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Public Worlds vol. 1 (Minneapolis & London 1997).

Region och regional identitet

Teori och empiriska exempel på olika regionala nivåer

ANSSI PAASI

Trots att ursprunget till uttrycket "regionernas Europa" går att spåra minst 40 år bakåt i de europeiska institutionernas historia, är det speciellt under de senaste femton åren som "regionerna" hamnat i fokus för diskussionerna, i samband med att man begrundat nya administrativa lösningar under riksnivå. Orsaken härtill är att man vid sidan av den fördjupade integrationen önskat finna en möjligast människonära motvikt till den vidsträckta storregionen EEC/EU, och kanske också en medveten strävan att minska staternas betydelse. Forskarna, journalisterna och politikerna har hänvisat till att såväl regionerna som deras identitet har betydelse i det nya Europa. Kommentatorernas betoningar har växlat mellan administrativa frågor och framhäandet av såväl regionernas betydelse som betydelsen av invånarnas identitet.

Det torde inte vara en överdrift att säga, att det senaste årtusendets sista decennium innebar en renässans för regionerna, eller åtminstone för de retoriska uttalanden som berörde dem. Denna utveckling kan anses vara paradoxal. Man har i mer än etthundra års tid regelbundet spått att regionens/territoriets betydelse kommer att försvinna ur det sociala och politiska livet – trots det förefaller regiontanken ständigt dyka upp på nytt.¹ De vid millennieskiftet, med globaliseringen sammanhängande tendenserna att tona ner gränsernas betydelse – framförallt kapitalets, idéernas och människornas rörelser – utgör en central bakgrund till de allra nyaste skedena, där regionernas (och gränsernas) betydelse än en gång begrundas. I en situation då de existe-

¹ Michael Keating, *The New Regionalism in Western Europe* (Cheltenham 1998), p.ix.

rande identiteterna – oavsett hur man definierar dem – upplevs som hotfulla, väcker dylika frågor naturligtvis intresse.

Även i Finland har politikernas och forskarnas tal om regionalisering eller "regionernas Europa", liksom de frågor som berör samarbetet kring Barents hav eller Östersjön och "den nordliga dimensionen", anslutit sig till denna utveckling. När det gäller den makt i beslutsprocessen som tilldelats regionernas aktörer och frågan om regionernas kulturella betydelse, förekommer en betydande variation mellan de olika länderna i Europa. Det oaktat uppfattas områdena inom den nya regionalismen allmänt som "lämpligt stora" och som tillräckligt starka aktörer på en lägre nivå, under den tilltagande globaliseringen och den sviktande nationalstaten.² Å andra sidan uppfattar man de identiteter som kan fogas till regionerna som viktiga nycklar till den regionala utvecklingen samt som en bas för den nationella och europeiska identiteten. Ordet "identitet" uppfattas i dessa diskussioner ofta som en mantra, som upprepas men inte särskilt behöver definieras. Identitet är något som helt enkelt finns eller som man endast behöver "finna". Samtidigt "fetischaras" regionerna ofta, d.v.s. de uppfattas i sig själva som aktiva aktörer, vilka åstadkommer förändringar och fordringar. I själva verket torde det i fråga om "regionernas verksamhet" alltid röra sig om små, ofta till institutionella positioner bundna grupper av aktiva personer, vilka gärna vill framställa befrämjandet av regionens sak såsom ett kollektivt projekt. Eftersom antalet aktörer som har att göra med regioner/gränser ständigt ökat i och med globaliseringen, utvidgningen av EU och kanske också på ett allmännare plan i takt med en stigande utbildningsnivå, har det blivit allt svårare att definiera denna grupp. Detta innebär att den maktutövning som ansluter sig till regionerna blir allt mera osynlig och svårare att specificera. Förvaltningen, och den därmed sammanhängande retoriken och behärskan det, blir på ett komplext sätt insnärjda i varandra.

Regional identitet har redan länge utgjort ett viktigt nyckelord också inom regionplaneringen, framförallt då man begrundat de s.k. territoriala planeringsstrategiernas roll. Man kan säga att tanken om ett regionalt Europa som "står nära människan", starkt lyft fram denna åsikt på nytt. Banden mellan människan (speciellt samfundet) och regionen, utgör kärnan i det tänkande som framhäver en lokal utgångspunkt samt betonar initiativrikedom och

² Anssi Paasi, 'Europe as a social process and discourse: considerations of place, boundaries and identity' *European Urban and Regional Studies* 8/2001, s. 7–28.

gräsrotsnivå. Såvida regionplaneringen har inriktat sig på att gestalta de existerande regionernas nuvarande tillstånd och framtid, fungerar idén inom de samfund som ansluter sig till samma regioner ofta som en drivkraft för etno-regionalistiska och nationalistiska rörelser, då de strävar till att forma ett socialt utrymme samt därtill anslutna betydelser och gränser enligt sina egna syften och ideologier. De ovannämnda exemplen visar att identitet, kontinuitet och gränser ofta är olika sidor av samma sak.³

I denna uppsats behandlar jag den diskussion som förts kring regioner, regional identitet och människornas regionala medvetenhet. Strävan är att problematisera och teoretisera den mångfald av dimensioner och strukturella faktorer som ansluter sig till begreppen och samtidigt analysera deras politiskt-retoriska betydelse. Jag behandlar först regionbegreppets innebörd och försöker sedan lösa upp begreppet regional identitet och dess delfaktorer. Även om uppsatsen i huvudsak är teoretisk (med teori förstår jag i detta sammanhang en aktiv strävan till begreppsbildning⁴), tar jag också upp konkreta exempel, vilka närmast hänför sig till Finlands regionsystem. Avsikten med uppsatsen är att öppna regionforskningens port i riktning mot den finländska historieforskningen. Jämfört med t.ex. den svenska historieforskningen (eller etnologin) har man inte inom historieforskningen i Finland nämnvärt begrundat regionernas betydelse.⁵

Det svårdefinierade regionbegreppet

Innan man kan yttra sig om regioner eller deras identitet bör man på något sätt ta ställning till själva regionbegreppet. Vad är alltså en region? Traditionellt har regionen i den geografiska litteraturen avsett en spatial enhet, som placerar sig mellan riksnivå och lokalnivå. Regionen kan naturligtvis också ansluta sig till övriga spatiala skalor, d.v.s. utgöra en enhet på lokalnivå, så-

³ D. Newman & A. Paasi, 'Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography', *Progress in Human Geography* 22/1998, s. 186–207.

⁴ A. Sayer, *Method in Social Science* (London 1993).

⁵ Set.ex. Eva Österberg, 'Tradition och konstruktion: Svenska regioner i historiskt perspektiv', Barbro Blomberg & Sven-Olof Lindqvist (red.), *Den regionala särarten* (Lund 1994); Peter Aronsson, *Regionernas roll i Sveriges historia* (Stockholm 1995); Peter Aronsson, 'Vad är en region? Försök att ringa in ett teoretiskt fält', Markus Idvall & Anders Salomonsson (red.), *Att skapa en region* (Holstebro 1996); Kristian Gerner, *Centraleuropas historia* (Stockholm 1997). I Finland Tom Gullberg, *State, territory and identity* (Åbo 2000).

som en kommun eller en by, eller lika väl en enhet ovanför riksnivån, såsom Europa.⁶

Regionerna kan också klassificeras på basis av hur de "åstadkommit" och enligt deras funktion. En traditionell och mycket använd indelning har skiljt på formella, funktionella och administrativa områden.⁷ De formella eller homogena regionerna är i allmänhet regioner konstituerade av forskare från olika discipliner, i praktiken olika regionala indelningar, där man försökt uppställa områdena enligt ett eller flera natur- och/eller kulturelement. Typiska exempel har bl.a. varit naturgeografiska eller landskapsregionala indelningar uppställda av geografer för olika regionala nivåer, liksom även av traditionsvetare skapade kulturområden. De formella regionerna är med andra ord ett resultat av klassificering. Geograferna har närmast spårat funktionalistiska eller funktionella regioner vid sina försök att gestalta regionstrukturens dynamik och förhållandet mellan centrum och omgivande områden. Dessa områden har man också använt sig av då man uppgjort system och hierarkier för regionplaneringen. De administrativa områdena syftar på regioner, vilka uppstått genom administrativa beslut, i Finland t.ex. kommunernas, länens eller olika distriktförvaltningsmyndigheters verksamhetsområden. Den europeiska unionen är också ett exempel på det sistnämnda.

Man kan närma sig ett område också ur en annan synvinkel, genom att fråga vilken betydelse "regionen" har för forskningen. Från denna utgångspunkt har jag definierat regionbegreppet inom mitt eget område, geografin, i tre kategorier: förvetenskapliga, disciplincentrerade och kritiska definitioner.⁸ Den förstnämnda kategorin hänvisar till studier, i vilka regionen – oftast någon administrativ enhet – tas som given. En dylika användning av regionbegreppet har blivit allmännare i takt med att den tillämpade forskningen och den "beställningsforskning" som de som verkar inom regionen beställt av forskare blivit allmännare. Även om en förvetenskaplig region i forskningen

⁶ Allen Scott, *Regions and the World-Economy* (Oxford 1998).

⁷ Anssi Paasi, 'The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity', *Fennia* 164 (1986), s. 104–146; Anssi Paasi, 'Deconstructing regions: notes on the scales of spatial life', *Environment and Planning A* 23 (1991), s. 139–154.

⁸ Anssi Paasi, 'Regions as social and cultural constructs: reflections on recent geographical debates', Markus Idvall & Anders Salomonsson (red.), *Att skapa en region*. Jfr. Alexander Murphy, 'Regions as social constructs: the gap between theory and practice', *Progress in Human Geography* 15 (1991), s. 22–35.

tas som given, kan den vara viktig med tanke på förvaltningen och invånarnas identifikation. De disciplincentrerade regionbegreppen har konstruerats av forskarna i ämnet och de anknyter eller förankras sällan i ämnen som har med regionens invånares liv att göra. Det mest typiska exemplet ifråga om dessa är just de homogena regionerna (och regiondelningarna), vilka framför allt existerar som generaliseringar "till pappers" (t.ex. på kartor) och vilka inte nödvändigtvis har någonting att skaffa med människornas vardagliga erfarenhet.

De kritiska regiondefinitionerna har blivit allmännare i geografien i samband med den humanistiska och samhällskritiska geografins framträdande. Denna har framhävt förhållandet mellan människan och regionen/stället/platsen. I detta fall kan utgångspunkten också vara de administrativa regionerna, men kritiskt granskade; ett mål för forskningen är med andra ord härvidlag regionens problematisering ur olika synvinklar. Perspektiven varierar. Sålunda har den humanistiska infallsvinkeln särskilt betonat individens erfarenhetsvärld som en utgångspunkt för regionbildningen, och betoningen av de kritiska aspekterna har växlat från de utgångspunkter som på 1970-talet framhävde regionens och kapitalets anhopning, till 1980- och 1990-talens sociala konstruktionism. Numera uppfattar man regionerna som ett resultat av människors aktiva verksamhet och det råder konkurrens om produktionen och betydelserna av dessa konstruktioner. Vilken betydelse "regionerna" har och vad man vid bestämda tidpunkter tänker om dem, är i princip den av praktik och diskurs sammansatta konstruktion, vilken som en följd av denna konkurrens kommit att intaga en hegemonisk ställning.

På basis av denna genomgång kan man konstatera att regionerna och deras identiteter i den nya europeiska diskussionen i allt högre grad blivit sociala, politiska och ekonomiska konstruktioner, som kan vara tämligen lösryckta från de inom området bosatta människornas vardag eller regionala medvetenhet. Det oaktat är "identitet" ett ord, till vilket man ofta vädjar då man talar om förhållandet mellan människa och region. Trots att regionerna inte i detta avseende heller är någon ny uppfinning – så har ju t.ex. den diskussion som i drygt erthundra år förts kring den finländska mellaninstansens autonomi producerat tiotals betänkanden och samtidigt tiotals regionala indelningar, vilka inte nödvändigtvis anslutit sig till människornas vardag⁹ – är regio-

⁹ Anssi Paasi, *Suomen väliportaan aluejärjestelmän kehitys ja habmottuminen suomalaisten aluetietoudessa*. Suunnittelumaantieteen yhdistyksen julkaisuja 14 (Helsinki 1984); Anssi Paasi, *Neljä maakuntaa: Maantieteellinen tutkimus aluetietoisuuden kehityksestä*. Joensuu yliopiston yhteiskuntatieteellisiä julkaisuja no. 8 (Joensuu 1986).

nerna allt oftare ett slags offentliga representationer, vilka helt enkelt "existerar" ovanom vardagslivet. Om de finns någonstans är det närmast i strategiska linjedragningar och festtal. De existerar alltså till pappers i likhet med de flesta andra definitioner och klassificeringar som företagits av människor. Detta hindrar dock inte att de kan vara till och med mycket betydelsefulla. De kan nämligen med tiden förvandlas till en samling sociala, politiska, ekonomiska och administrativa praxis och diskurser. De sistnämnda åter kan inverka på hur människor beter sig i olika situationer och tolkar den mosaik av platser, regioner och gränser som öppnar sig omkring dem. Denna process är fortlöpanne, vilket uttrycker att det sociala rummet och regionaliteten samtidigt är produkter av och konstruktioner för social verksamhet.

Då man konstituerar regioner eller platser – och allt oftare också "producerar" sådana – strävar man ofta efter att etablera kontakt till människor och företag i regionen. Härvidlag är målsättningen att bygga, forma och marknadsföra regionala identiteter eller illusioner, regionernas särdrag, deras "image". Regionernas och orternas "identiteter" har visserligen redan länge varit viktiga för deras yttre bild, men särskilt viktiga har de blivit för de imagekampanjer som är typiska för våra dagars "fantasisamfund", vilkas uppgift är att forma regioninvånarnas, liksom de utomståendes illusioner så attraktiva som möjligt. Det är just i detta hänseende som identiteten allt tydligare har förvandlats till en produkt eller rent av en handelsvara. Attraktiviteten är dock gallrande, ty i allmänhet är det centrala motivet att locka företag, kapital och lämpliga utbildade, arbetande invånare som skattebetalare till bestämda orter. Detta har man också kunnat se i Finland där allt flera kommuner och städer har använt resurser för att utreda och gestalta sin "image".

Förutom att man strävar till att konstant upprätthålla den medvetenhet som ansluter sig till regionen eller den regionala identiteten, försöker man också gestalta den framförallt med hjälp av massmedia, reklam och skolundervisning. Detta sker ofta genom att kontrastera "oss" mot "de andra".¹⁰ I Finland har särskilt utbildningen och vid sidan av den även den lokala tidningspressen varit betydelsefulla vid konstruerandet av identiteter. Den regionala tidningspressen är genom sina distributionsområden starkt förankrad i de finländska landskapen. Såväl utbildningen som pressen förefaller konstant

¹⁰ Anssi Paasi, 'The changing pedagogies of space: the representation of the Other in the Finnish school geography text books', S. Brunn, A. Buttimer & U. Wardenga (eds.), *Text and Image. Social Construction of Regional Knowledges* (Leipzig 1999).

att vädja till det förgångna som en central byggkloss vid identitetsskapandet.¹¹ Detta är dock, i synnerhet i fråga om regional eller lokal image, inte alltid nödvändigt. Sålunda baserar sig marknadsföringen av Silicon Valley, eller hos oss i Finland kanske av Uleåborg, snarare på en universell och tidlös teknologi och dess utveckling, än på en av historiska skäl platsbunden identitetstradition.

Teoretiska aspekter på hur regioner uppstår

Inom olika vetenskapsgrenar har man livligt diskuterat regionernas betydelse, men egentliga, teoretiskt motiverade tolkningar av regionbegreppet är få: trots diskussionerna har regionen ofta tagits färdigt given, såsom ett slags scen för den sociala verksamheten. Inom geografin har den sociala konstruktionismen från och med början av 1980-talet medverkat till att regionerna allt oftare uppfattats som produkter av olika aktörers aktiva verksamhet, vare sig aktören är en individ, ett samfund eller en process av det abstrakta kapitalets cirkulation. Enligt detta synsätt är regionen inte enbart en kuliss eller en bas för passiv social verksamhet, utan en väsentlig del av själva verksamheten och samtidigt ett resultat av denna.¹² Rummet gestaltar alltså den sociala verksamheten samtidigt som den sociala verksamheten formar rummet. Man har även allt oftare betonat hur regionerna bör förstås historiskt, som ett slags processer.

Trots de nya aspekterna har regionens begreppsbildning framskridit mycket långsamt. Min egen forskning har redan länge strävat efter att fylla detta teoretiska tomrum.¹³ Om man analytiskt begrundar de regioner som skapats av sociala handlingar, är det naturligt att tänka sig att förståelsen för regionernas tillkomst – jag har kallat detta regionernas institutionalisering – förutsät-

¹¹ Paasi, *Neljä maakuntaa...*, Jfr. Jaana Hujanen, *Journalismin maakunnallisuus*. Jyväskylän studies in communication 11 (Jyväskylä 2000).

¹² Nigel Thrift, 'On the determination of social action in space and time', *Environment and Planning D: Society and Space* 1 (1983), s. 23–57; Allan Pred, 'Place as historically contingent process: structuration and the time-geography of becoming places', *Annals of the Association of American Geographers* 74 (1984), s. 279–297; Roger Lee, 'The future of the region: regional geography as education for transformation', Russell King (red.), *Geographical Futures* (Sheffield 1985); R. J. Johnston, *A Question of Place* (Oxford); Paasi, 'The institutionalization of regions'.

¹³ Paasi, 'The institutionalization of regions'; Paasi, 'Deconstructing regions'; Anssi Paasi, *Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border* (Chichester 1996).

ter en historisk aspekt samt åtminstone begreppsliga element av följande slag. Å ena sidan bör regionerna ha något slag av "territoriell skepnad" eller gränser, enligt vilka den skiljer sig från andra regioner. Olika slags "regioner" skiljer sig härvidlag ofta radikalt från varandra. Sålunda är statens gränser i allmänhet mycket tydliga, men dess delområden är sällan klara. Särskilt i fråga om administrativa regioner kan gränserna vara mycket tydliga på kartan, men mindre framträdande i landskapet. Sydösterbotten är ett gott exempel på en region som intar en betydelsefull roll i finländarnas medvetande, men vars gränser är diffusa och kan bestämmas på många olika sätt. Gränserna ansluter sig intimt till identiteten och till att skilja en sak från en annan.

Å andra sidan hör till varje region vissa symboliska aspekter, genom vilka man identifierar regionen och på vilka dess betydelse uppbyggs. Ett namn är ett centralt kännetecken för varje socialt samfund. Att namnge olika sociala företeelser är ett effektivt maktbruk. Även inom regionförvaltningen har benämningen varit en viktig strategi. Det finns också många folkliga sätt att gestalta dessa regionenheter. Hembygden, hemlandskapet, landsbygden, hemstaden eller hembyn ersätter i många finländares vardagsspråk kommunernas, länens eller andra områdens exakta namn, vilka man är van att använda. Så är fallet i administrativa sammanhang, i massmedia eller till och med inom geografin på akademiska nivå. Regionens eller ortens namn kan i sig vara av betydelse som en källa för regional identifikation.¹⁴ Detta framgick klart vid diskussionerna kring länsindelningsreformen i Finland år 1997, under vilken många aktivister även försvarade sitt län utgående från uppfattningen att namnens försvinnande var ett hot mot identiteten. I praktiken existerar det en hel del symboler som ansluter sig till regionen. En central symbol kan vara landskapet, varvid regionen och landskapet organiskt knyts till varandra. Denna situation finner man i Finland t.ex. i Lappland, Sydösterbotten eller Nordkarelen.

För det tredje förutsätter regionbildningen sådana sociala institutioner som behövs för att upprätthålla de tidigare nämnda elementen, för att avgränsa regionen och symbolisera densamma. Vi kan vidare tänka oss att området slutligen stabiliseras inom regionsystemet, att det erhåller en viss klar roll inom detsamma och i människornas regionala medvetenhet, såväl inom som utom regionen.

¹⁴ Anssi Paasi, 'Alueellinen identiteetti ja alueellinen liikkuvuus: suomalaisten syntymäpaikat ja nykyiset asuinalueet', *Terra* 108 (1996), s. 210–223.

De ovannämnda skedena kan vara, vilket ofta även är fallet, samtidiga och sammanhängande med varandra. En regions institutionalisering innebär ofta i praktiken att några tidigare existerande områden "deinstitutionaliseras", att de delvis eller helt sammansmälter med den nya regionen. Ett exempel är läns- och landskapsindelningens långa utveckling i Finland: de nya regionerna har i takt med den fördjupade arbetsfördelningen i samhället och olika politiska, administrativa, ekonomiska och kulturella processer "stigit fram" vid sidan av de tidigare områdena. Som ett exempel tjänar bl.a. uppkomsten av landskapen Mellersta Finland och Nordkarelen från och med 1800-talet och deras etablering som län år 1960. Bägge länen har sedermera försvunnit som administrativa helheter från Finlands regionsystem, men fortsätter sina liv som landskap. Omstörtningarna i Europa under de senaste årtiondena har likaså på ett mycket konkret sätt visat hur regioner skapas och i grund förstörs, även genom fysiskt våld.

Regionernas identitet och människornas regionala identitet

Frågan om identiteten, dess upplösning och nyetablering, har under senare tid intagit en synlig plats i samhälls- och kulturteoretikernas texter. Det sociala, habitat, en ny stamförvantskap, turism, vallfart och reflexivitet är typiska exempel på begrepp med vilkas hjälp man analyserat den nya samhällssituationen och människornas förändrade identiteter. Med hjälp av begreppen har man försökt gestalta olika fenomen. Globaliseringens inverkan på lokala kulturer, den "postmoderna" nutidsmänniskans vacklande och skiftande identitet, liksom flyktingarnas och invandrarnas komplexa och hybrida identitetsupplevelser har varit föremål för diskussion.

Den regionala identiteten är ett begrepp som i våra dagar används för att hänvisa till många frågor. Det är nyttigt att, återigen analytiskt, skilja mellan regionernas identitet och mellan invånarnas identifikation med bestämda områden, invånarnas identitet. Bägge finns i allmänhet samtidigt med i bilden då man talar om "regional identitet" och det är viktigt att veta vilken betydelse som i olika sammanhang avses.

Områdets identitet kan på den mest allmänna nivån anses omfatta de faktorer enligt vilka ett visst område skiljer sig, eller kan skiljas från andra regioner. Då de avgränsat homogena regioner har både kulturforskare och naturvetare traditionellt uppställt regionala indelningar som strävar efter att skilja områden från varandra. Som exempel på sådana kan vi uppfatta folkkulturernas regioner, indelningarna i kulturkretsar eller naturgeografiska områden.

Trots att dylika regioner även kan användas som redskap för maktutövning, bl.a. då man letar efter grunder för en gränsdragning eller efter sätt att skilja mellan "vårt" och "ert", är de olika samfundens sociala verksamhet viktigare skapare av regionindelningar. I sistnämnda fall är det mest typiskt fråga om administrativa regioner, områden genom vilka människor och samfund organiserar, kontrollerar och administrerar social verksamhet. I detta avseende kan det också vara fråga om ett aktivt avvikande. De administrativa regionindelningarna utgör en del av rummets sociala produktion och i detta avseende finns maktbruk alltid med i bilden. Maktutövning förekommer i alla regionindelningar. Till och med de av forskare uppställda och till det yttre "objektiva" indelningar av landskapet i regioner, kan vid sidan av sin "objektiva" fe-notyp uppfattas som alster av akademisk konkurrens och maktbruk.¹⁵

Ätminstone naturförhållanden, historia samt ekonomisk-, social och politisk struktur har under olika tider utgjort viktiga faktorer vid åtskiljandet av regioner från varandra. En del av dessa faktorer sammankopplas med områdets visuella landskap, en del hänförs på sätt och vis till ett "symboliskt-psykologiskt" landskap. Med tanke på de sistnämnda har också den andliga kulturens former samt dialekterna, på basis av vilka man skapat stereotyper t.ex. i fråga om invånarnas "karaktär" i olika regioner, varit viktiga. Olika samfund har genom tiderna använt dessa som redskap för en självidentifikation som skiljt "oss" från "dem". Kända exempel är de stereotyper Topelius förbundit med de finländska "stammarna". Stereotypierna utgör ofta också kärnan i olika slags "fiendebilder", särskilt på nationell nivå. Den symbolik, på basis av vilken en bestämd region är "närvarande" vid olika slag av social och kulturell praxis och diskurser, bygger också på fenomen av ovannämnda slag. Man kan med andra ord säga att identitet i detta fall framförallt betyder att skilja sig från, eller att markera skillnad till något annat. Såsom tidigare konstaterades existerar de av forskarna konstituerade klassificeringarna i allmänhet närmast till "pappers", men de kan också användas för att aktivt forma den sociala verksamheten.

Regionernas natur och kultur kan vara väsentliga även för invånarnas regionala identitet eller regionala medvetenhet, men inte nödvändigtvis i form av de regionala ramar som konstruerats av forskare. Snarare framstår de genom

¹⁵ Anssi Paasi, 'Finnish landscape as social practice: mapping identity and scale', Michael Jones & Kenneth Olwig (red.), *Nordscapes: Thinking Landscapes and Regional Identity on the Northern Edge of Europe* (Minneapolis 2002).

vardagslivet som enstaka fenomen och episoder. Med tanke på invånarnas identitet är olika slags administrativa områden, såsom kommunerna, ofta centrala, emedan man konstant står i kontakt med dem och emedan de styr ut koordinater för vardagslivet. I den regionala medvetenheten avspeglas i allmänhet regionens historiska utveckling, områdets särdrag och förhållande till samhällets övriga utveckling, såsom dessa upplevs av regionens invånare (eller av utomstående). Det är klart att medvetenheten om "den egna" regionens särdrag naturligtvis inte återgår enbart på individernas egna erfarenheter och iakttagelser av regionen. Centrala är i detta avseende de mekanismer – institutionell praxis och diskurs – genom vilka den kollektiva identitetens grundval definieras. Härvidlag kan man inte förbigå de maktrelationer som ansluter sig till den sociala arbetsfördelningen, vilka alltid finns med i produktionen av social medvetenhet. Rum, förvaltning och herravälde ansluter sig i detta avseende intimt till varandra.

Att göra en analytisk skillnad mellan regionernas och människornas regionala identitet är nyttigt även av den orsaken, att regionerna och deras identitet i allmänhet är mycket mer permanenta än människornas regionala identitet, deras regionmedvetenhet. Särskilt i våra dagar byter människan ofta under sin livstid bostadsort, region och till och med stat, varvid de spatiala koordinaterna för hennes identifikation också kan förändras. Människans egna spatiala identitetsskildring utgör ett subjektivt och personligt kollage av egna erfarenheter och minnen – två likadana finns inte. Skildringarna av regionernas identitet är däremot i allmänhet delade och dokumenterade. De är ofta också ritualiserade, upprepade och i detta avseende, eftersom de regelbundet förnyas, mera varaktiga. De förändras i allmänhet endast i samband med generationsskiftet.

För att illustrera skillnaden mellan den individuella och kollektiva rumsligheten har jag använt mig av ett slags analytisk distinktion mellan region och plats.¹⁶ Geograferna har haft för vana att antingen använda dessa begrepp som synonymer eller åtskilja dem enligt en spatiell skala, varvid regionen har ansetts vidare än platsen.¹⁷ Den humanistiska geografins representanter har tolkat platsen enligt förhållandet mellan människa och plats, platsens tolk-

¹⁶ Paasi, 'Regions as social and cultural constructs'; Paasi, 'Europe as a social process and discourse'.

¹⁷ J. N. Entrikin, *The Betweenness of place: Towards a Geography of Modernity* (Baltimore 1991); Pred, *Place as a historical contingent process*.

ning har med andra ord fogats till erfarenheter och upplevelser.¹⁸ Den humanistiska tolkningens problem har varit att även denna synvinkel i princip knyter platsen till "belägenheten". Av denna orsak har jag definierat platsen som ett begrepp anknutet till individens biografi, som ett slags den spatiala erfarenhetens kumulativa arkiv. Det inbegriper olika slag av spatiala erfarenheter av alla "platser" i vårt liv, också sådana som vi inte själva besökt men om vilka vi kan ha fått kunskap på annat håll. Det spatiala i människans liv disponeras genom detta arkiv och människan förmår i allmänhet forma den till en meningsfull berättelse, som en del av en mera omfattande identitetsberättelse. Regionen innebär i detta fall en mera långvarig institutionell struktur som sammanhänger med samhällets arbetsfördelning. Regionen försvinner inte även om en bestämd individ skulle lämna den! Individens plats och region uppgår i varandra i olika slags social praxis och diskurs.

Att förstå platsen på grundval av biografierna är meningsfullt i våra dagars samhälle, emedan människorna endast sällan bor där de är födda. Som ett exempel kan vi granska Finland. I undersökningar har man lagt märke till att finländarna i allmänhet starkt identifierar sig med kommunen.¹⁹ Detta beror på många orsaker. I Finland är kommunen, vad det dagliga livet beträffar, den mest konkreta regionala enheten. Varje kommun har sitt eget politiska maskineri, vars innehåll bestäms av kommunens invånare då de röstar. Den ekonomiska betydelsen konkretiseras av kommunens beskattningsrätt samt hälso-, kultur- m.fl. tjänster. Genom ovannämnda sociala praxis tränger kommunen in i vardagslivet och den besitter även en viss offentlighet och närvaro i invånarnas liv. Inom ramen för dessa mekanismer konstrueras den fiktiva gemenskapen lättare än i fråga om andra regioner.

Det är dock ett faktum att i medeltal endast 45.6 % av finländarna t.ex. i slutet av år 1994 bodde i sin födelsekommun. Det finns naturligtvis stora skillnader mellan landets olika delar och kommuntyper. Sålunda var antalet i kommunen födda under 20 % i några nyländska kommuner med flyttnings-tillskott, i många landsortskommuner var andelar kring 70–80 % inte sällsynta. Den proportionella andelen av de i kommunen födda invånarnas antal har dock under de senaste tjugo åren nästan undantagsvis minskat också i landskommunerna. Detta torde bl.a. bero på inflyttningen till landskommu-

¹⁸ Edward Relph, *Place and Placelessness* (London 1976); Yi-Fu Tuan, 'Place: an experimental perspective' *Geographical Review* 65 (1975), s. 151–165.

¹⁹ Paasi, *Neljä maakuntaa*.

nerna från de närbelägna centralorterna samt på att antalet arbetsplatser för utbildad arbetskraft ökat i landskommunerna från och med 1960-talet i samband med välfärdsstatens expansion.²⁰

Om man på motsvarande sätt granskar förhållandena på länsnivå i slutet av år 1994, var antalet personer födda i sitt dåvarande bosättningslän minst i Nyland. Ca 57 % av länets drygt 1.3 miljoner invånare var födda i detta län. Nästan hälften av länets invånare hade alltså inflyttat från annat håll. Före länsindelningsreformen var andelen personer som bodde i det län där de fötts störst i Vasa län, rent av 86.3 %. De i hemlandet bosatta invånarnas antal varierade i slutet av 1994 vanligen mellan 70 och 80 %. Trots den kraftiga flyttningsströmmen bestod länens invånare då för det mesta av personer födda i sitt hemlän.

Människornas regionala mobilitet och framförallt permanenta flyttning innebär ett överskridande av territoriala och kulturella gränser och oundvikligt en anpassning till nya regionala miljöer. Särskilt hög är gränsbarriären för flyktingar och övriga immigranter. Bägge är på sätt och vis "Andra" mitt ibland "Oss". Problematiskt är framför allt att det annorlundas villkor och kriterierna för indelningen i de flesta fall ställs enbart på "Våra" villkor. Om identiteten underhandlar man med andra ord inte nämnvärt. Sociolingvisterna har visat²¹ att också finländarna i samband med flyttningar kan ställas inför till och med svåra anpassningsproblem. Dessa problem kan dock inte jämföras med flyktingarnas situation, då hela kulturkontexten i allmänhet förändras och frågan om att de är annorlunda lätt antas till och med våldsamma former

Regionerna som betydelsestrukturer

För att vara betydelsefulla ur människans synpunkt bör "regionerna" på något sätt bli en del av människans regionala medvetande, hennes personliga historia och plats. I denna process accentueras oundvikligt de element som jag tidigare kallade institutionella gestalter. Pressen och övrig massmedia, den regionala litteraturen, skolundervisningen samt flera andra faktorer är speciellt viktiga när det gäller regionernas betydelse. De utgör nämligen centrala redskap för att representera, föreställa, definiera och avgränsa, inte endast regionen, utan också ett visst fiktivt samfund (*imagined community*).²² Denna

²⁰ Paasi, 'Alueellinen identiteetti ja alueellinen liikkuvuus'.

²¹ P. Nuolijärvi, *Kielyhteisön vaihto ja muuttajan identiteetti* (Helsinki 1986).

²² Benedict Anderson, *Imagined Communities* (London 1991).

definition ansluter sig väsentligt till samhällets arbetsfördelning. Vissa innehavare av samhällliga positioner (politiker, lärare, journalister osv.) har alltsedan dessa professioners födelse innehaft en viktig roll i skapandet av en social (och regional) medvetenhet och identitet. De för varandra obekanta människorna inom det sålunda åstadkomna idealiska regionsamhället (t.ex. kommunen, landskapet, staten, Europa) kan uppleva det förgångna, nuet och framtiden som något gemensamt. Det fiktiva samfundet kan också materialiseras i sociala bruk (t.ex. ritualer, fester) och i en identitetuttryckande ikonografi (fanor, vapenbilder, sånger m.fl. symboler). De fiktiva samfunden har för vana att även lyfta fram och generalisera lokala eller regionala landskapselement för att gälla för hela det vida samfundet (t.ex. ett nationellt samfund). Sålunda avser den nationella ikonografins "finländska landskap" i praktiken Insjö-Finland kryddat med östfinska skogshöjder.²³

Uppfattningen av de fiktiva samhällena innehåller ett starkt politiskt element. I synnerhet politikerna har alltid och överallt varit väl medvetna om och tillgodogjort sig detta. Således handlade det om att forma det fiktiva samfundet också då politiker och andra aktivister kämpade om den betydelse som anslöt sig till platsen t.ex. i samband med den diskussion som i årtal förts i Finland dryftade huruvida fem eller sju län är bättre än de elva (+Åland) till vilka Finlands folk socialiserades efter 1960-års länsdelning. I Finland har diskussionen kring regionernas identitet under tidernas lopp framförallt anknutit till landskapen och i mindre utsträckning till kommunerna. Länens regionala identitet har i mindre grad varit föremål för begrundan men den blev aktuell i samband med länsreformen 1997, då de som försvarade den gamla indelningen typiskt nog hänvisade till länens regionala identitet, som man ansåg vara hotad av reformen.

På basis av forskningsresultat kan man hävda att landskapen i ett historiskt perspektiv varit viktigare för den regionala identiteten än länen. Detta beror inte nödvändigtvis enbart på den landskapsindelning som föregick grundandet av länen, utan till en väsentlig del snarare på den under 1800-talet uppkomna regionala pressens uppkomst, den medborgerliga verksamhetens organisation samt ibruktagandet av allt flera symboler för landskapens identitet (vapenbilder, landskapsånger, -blommor, -fåglar, -maträtter, osv.). Dessa, framförallt den regionala pressen, hade skapat en bild av landskapen som kulturella, ekonomiska och politiska enheter. Även *Boken om vårt land* gjorde

²³ P a a s i, 'Finnish landscapes as social practice'.

i det topelianska Finland landskapen med sina "stammar" till ett viktigt mellanskikt i den nationella identiteten. Dessa stammar med sina stereotypa karaktärsskildringar förekom i skolböckerna ända fram till 1960-talet och ger fortfarande stoff för den identitetsdiskurs som upprätthålls av den regionala pressen och de idealiska identitetskriterier som den förmedlar.²⁴

I Finland är landskapet dock inte någon tydlig regionenhet när det gäller invånarnas regionmedvetenhet – i detta avseende föreligger dock stora skillnader mellan regionerna. Då man frågar de olika landskapens invånare om deras hemregion utpekar de som sin hemorts landskap regionenheter av många slag och med olika namn. Mycket ofta uppfattar man rent av hemkommunen som ett landskap, vilket torde förmedla uppfattningen att landskapsbegreppet som sådant är främmande för vardagslivet. Sålunda framstår t.ex. Lapplands län och landskapsförbundets verksamhetsområde för invånarna som mer än tio "landskap".²⁵ Detta är ett klart indicium för, att hur självklar den nämnda regionenheten än kan vara, är inte heller landskapet obetingat ett klart avgränsat territoriellt begrepp för sina invånare.

Den ovan angivna granskningen visar att den regionala identiteten är ett problematiskt begrepp med flera olika skikt. Detta innebär att det är nödvändigt att man i forskningen ifrågasätter all till detta begrepp hörande essentialism, tanken att varje område har en åtminstone någorlunda bestående identitet. Detta problem berör ju också den "nationella identiteten". En viss kritisk inställning är nödvändig redan av den orsaken att ordet identitet i sig självt är mycket positivt laddat, vilket lätt leder till en normativ inställning. Ofta fogas identiteten åtminstone implicit till sådana faktorer som något värdefullt i sig självt, värt att bevara, vårda och skydda mot förändring. Begreppet identitet eller "rötter" – även de diskurser som ansluter sig till dem – innehåller ofta i sig själv en konservativ utgångspunkt, som förhindrar en kritisk granskning av fenomenet. Det är nyttigt att förstå identitet som ett åtminstone potentiellt omtvistat och kontextuellt definierbart begrepp.

Regionernas nivåer och spatial identifikation

Lokal, regional, nationell och global utgör vad människans identitet beträffar en kontinuitet, i vilken dessa identiteter är sammanflätade. Trots att identite-

²⁴ Paasi, *Neljä maakuntaa*; Paasi, "The changing pedagogies of space"; Hujanen, *Journalismin maakunnallisuus*.

²⁵ Paasi, *Neljä maakuntaa*.

terna är fortlöpande, blir deras innehåll i princip alltmera abstrakt och mera benäget att förmedlas symboliskt ju större regionsamfund det är fråga om. Global identitet är en möjlig men tillsvidare mycket abstrakt tanke. "Europeisk identitet" är redan något man talar om och mot vilket man strävar genom EU:s verksamhet, men i praktiken är det även här fråga om en mycket abstrakt tanke och ett avlägset mål.²⁶

Den nationella identiteten betyder fortsättningsvis i hög grad något som ansluter sig till statens och nationtänkens historiskt sett centrala roll i ordnandet av de internationella relationerna.²⁷ John Agnew talar om den "territoriella fällan", om en på sätt och vis självklar statscentricitet.²⁸ I vår värld bor varje människa alltid i någon stat – även då hon flyttat ut från den stat som beviljat henne medborgarskap. Inom varje stats territorium strävar man efter att bygga upp innehållet i den nationella identiteten så, att en så stor del av lojaliteten som möjligt hos de etniska grupper och nationaliteter som bor inom statens område, riktar sig mot det territoriala samfund som avgränsas av statens gränser. Den självklara statscentriciteten har varit föremål för kritik i den nyaste kulturforskningen, inom vilken man utmanat detta traditionella sätt att förstå jordens yta som en klart avgränsad mosaik av "stater" och "folk". Samtidigt som man använt denna gränsernas politik har man förbigått andra möjliga tolkningar och "röster". Detta sätt att ta staten för given har varit föremål för kraftig kritik också inom den kritiska forskningen om internationella relationer liksom även inom den s.k. kritiska geopolitiken.²⁹

Statens suveränitet innebär framför allt yttre frihet, men också inre frihet i förhållande till yttrevärlden. Som ett yttersta medel att försäkra sig om lojalitet erbjuder den inre friheten möjligheten att bruka våld mot medborgarna, vilket som känt överallt hör till statens legitima rättigheter. Detta våld används också ofta, ty vid sidan av 192 stater finns, beroende på definition,

²⁶ Paasi, 'Europe as a social process and discourse'.

²⁷ Paasi, *Territories, boundaries and consciousness*; Anssi Paasi, 'Geographical perspectives on Finnish national identity', *Geojournal* 43 (1997), s. 41–50.

²⁸ John Agnew, 'The territorial trap: the geographical assumptions of international relations theory', *Review of International Political Economy* 1/1994, s. 53–80.

²⁹ Akhil Gupta & James Ferguson, 'Beyond "culture": space, identity, and the politics of difference', *Cultural Anthropology* 7/1992, s. 6–23; Michael Shapiro & J. R. Alker, *Challenging Boundaries* (Minneapolis 1996); D. Newman & A. Paasi; Anssi Paasi, 'Boundaries in a globalizing world', Kay Anderson, Mona Domosh, Steve Pile & Nigel Thrift (eds.), *Handbook of Cultural Geography* (London 2002).

600–800 folk (eller t.o.m. 4000–6000 kulturer), av vilka flera har som ett centralt motiv att åstadkomma en egen stat. Dessa folk, vilka aktivt letar efter en egen roll, utgör en allvarlig utmaning för de globaliseringsteoretiker som förutspått att staterna och deras gränser utsuddas inför kapitalets, människornas och varornas rörlighet.³⁰

Man kan hävda att varje stat även brukar symboliskt våld gentemot sina medborgare. Tydligast framgår detta av den nationella socialiseringen, vilken alltid i någon utsträckning grundar sig på en konstruktion av idén om "Vårt" och "Andras" samt ett noggrant utstakande av kulturella, sociala och politiska gränser. Den sociala och kulturella homogenitetens ideologi är ofta central i synnerhet vid producerandet av "Vårt". Detta kommer också fram i Finland: i forskningen träffar man inte nämnvärt på exempel, vilka skulle beröra den samiska och romska kulturens betydelse som byggklossar för den nationella identiteten i Finland. Den finlandssvenska identiteten har mycket oftare noterats som ett slags bro till Skandinavien, Europa och den västliga världen. Till åtskillnad från samerna och romerna har de sistnämnda haft ett skiftesvärde i förhållandet "österut". Den stora frågan i framtidens Finland är utan tvivel i vilken utsträckning personer och grupper med olika kulturell bakgrund som inflyttat till Finland kommer att få sin stämma hörd på det kulturella området.

Oaktat idén om en bestämd homogenitet är inte heller de nationella identiteterna bestående. Trots att den nationella ikonografien (symboler, "berättelser om oss") i grunden ofta är begränsad, tolkar varje generation detta kulturella och symboliska förråd på nytt och förlämnar den "nationella kulturen" nya betydelser.³¹ De nya tolkningarna företas i förhållande till den internationella politiska verksamhetsmiljön.

Inom varje stat kan man när det gäller inställningen till regionernas och orternas betydelse, liksom i allmänhet till territoriets inre differentiering, urskilja för respektive samhälle karakteristiska drag. Sålunda utgör i en stat kulturen, dess landskapsregionala yttringar samt den respekt som yttrar sig i dess olika sociala och kulturella praxis – detta sker antingen frivilligt eller av nödvång – väsentliga delar av de mekanismer som upprätthålls av en nationell social ordning. I dessa stater är det ideologiska landskapet centralt. Ett ut-

³⁰ Paasi, 'Boundaries in a globalizing world'.

³¹ Orvar Löfgren, 'The nationalization of culture', *Ethnologia Europaea* XIX (1989), s. 5–23; Paasi, 'Geographical perspectives on Finnish national identity'.

märkt exempel härpå är de tidigare socialistiska staterna. Annorstädes är åter avsaknaden av plats, eller med andra ord bristen på, eller flyktigheten i de lokala och regionala identiteterna ett mera dominerande drag. I takt med en tilltagande internationell växelverkan existerar dessa två drag allt oftare innanför varandra och samtidigt på samma plats. En följd av globaliseringen har varit de lokala skillnadernas frammarsch eller en direkt produktion av dem.³²

För den lokala eller regionala identiteten – vare sig det är fråga om en nationell-, landskaps- eller motsvarande identitet – är förhållandet mellan den individuella och sociala identiteten väsentlig. Frågan "Vem är jag?" är alltid problematisk, men speciellt svår är frågan "Vilka är vi?". När det gäller kollektiva identitetsskildringar kan man alltid ställa frågan vems identitet "vår" identitet egentligen är. Den lokala eller regionala tidningspressens? Reklam- eller näringslivsbyråns? Någon lokal regionaktivists? Politikernas? De makt-havandes? Frågan gäller vem som avgränsar de diskurser inom vilka identitetsskildringarna skapas. Identiteterna och gränserna är också nära förbundna med varandra. Även de lokala identiteterna är ett slags skildringar av vilka "vi" och "vår region" är. Ifråga om en sådan "skapad identitet" är det alltid viktigt att klarlägga, vem som definierar "oss" och "våra" regioners verkliga eller fiktiva drag.

Definitionen av den sociala identiteten innehåller alltid ett visst element av makt, som betonas av att en definition av "Oss" – ett bestämt fiktivt samfund – förutsätter ett uppställande av gränser i förhållande till det "Andra". Ur en territoriell synvinkel kan den sålunda representerade "andra" också vara belägen inom "vårt" territorium – en sådan situation förekommer t.ex. i fråga om immigranter och flyktingar. Betydligt mera känt har traditionellt varit de utomstående diskursernas vana att konstruera "den andra" i form av yttre geopolitiska hotbilder.

Mest problematiskt är om man vid skapandet och representationen av de regionala (territoriella) identiteterna inte alls intresserar sig för hur individernas och de sociala gruppernas regionala och lokala identiteter, deras "egna berättelser" är uppbyggda. Socialpsykologen Michael Billig anser följaktligen, att den banala nationalism som realiserar i människans vardags-sysslor är ett centralt forskningsfält.³³

³² Michael Watts, 'Mapping identities: place, space and community in an African city', Patricia Yeager, (ed.), *The Geography of Identity* (Ann Arbor 1995).

³³ Michael Billig, *Banal Nationalism* (London 1995).

Slutord

Regionsystemet, regionerna och deras identiteter är sociala, politiska och kulturella konstruktioner. Regionerna är också historiskt villkorliga: de föds, existerar en tid och försvinner till slut med den regionala transformationen. Regionerna är på sätt och vis historiska processer, som föds och lever i olika sociala praxis och diskurser. De territoriala, symboliska och institutionella rollerna är viktiga med tanke på hur regioner uppstår och "dör". Genom dem blir regionerna en del av regionsystemet och den regionala medvetenheten – för att kanske någon dag försvinna från kartan och senare från den sociala praxisen, symboliken och medvetandet. Emedan regionerna, deras identiteter och gränser är skapade av människan, är de föremål för konstant förvandling. De förändras i allmänhet långsamt. De mest dramatiska förändringarna som i allmänhet är av administrativ-politisk natur kan stundom vara mycket snabba.

Människan har samtidigt en hel samling olika identiteter och sociala roller. Kön, samhällsställning och status, klass eller intressesfär är i allmänhet viktiga källor för identiteten, ofta mera betydelsefulla än regionalitet eller lokalitet som sådana. I detta avseende finns det stora skillnader staterna emellan. Sålunda kan i en del fall de regionala kulturdragen, och (etno)regionalismen som deras politiska yttring, vara kraftiga, medan de sociala hierarkierna och klasserna är centrala utgångspunkter för identifikation och differentiering i andra fall. Platsen och det spatiala är dock alltid viktiga byggklossar i all social verksamhet. Platsen både skiljer och förenar – i allmänhet på en och samma gång.

Även om man inte strävar till att strängt utstaka identitetens "väsen" som en statisk social kategori, ansluter sig en tidsmässig och social kontinuitet utan tvivel till identiteten. Nutiden, det förgångna samt den individuella och sociala identiteten är sammanflätade i varandra på ett komplext sätt. Identiteten är också en dynamisk process som genomgår en fortlöpande omgestaltning, således inte någon statisk entitet. Människornas identitet är ett resultat av en växelverkan mellan individernas identiteter och de sociala identiteterna. Det ovansagda gäller också på olika regionala nivåer, inte endast ifråga om den personliga och sociala identiteten. Människan lever i ett funktionellt och symboliskt "nätverk" som formats av många regionala nivåer. Det lokala, regionala, nationella och globala är i nätverket sammanflätade med varandra. Till vidsträckta regionala nivåer ansluter sig rikligt med symboliska betydelser; på det lokala planet är landskapet, de sociala nätverken och de materiella

konstruktionerna i allmänhet mest konkret närvarande. Makt och maktutövning är på alla regionala nivåer närvarande i olika sociala konstruktioner och diskurser. Nätverket kring dem och deras betydelse sammanvävs till en helhet, där de olika regionala nivåerna möter varandra.

Maritim och medial samhörighet

Kvarkenregionen från bondeseglation till Sveriges P3

BERTIL BONNS

Under seglatser över Kvarken skämtas det ofta om var det där tjocka röda strecket på kartan finns i verkligheten. Vad som i förstone kan uppfattas som ett skämt har dock även en djupare innebörd. Ett streck på en bit papper kan klyva en region både i praktiken och mentalt. Från att ha varit en historiskt och kulturgeografiskt väl sammanhållen region finns nu bilden av två likartade men ändå vitt åtskilda regioner. Också det mellanliggande vattnet har med tiden börjat uppfattas som en naturlig gräns, vilket i många avseenden är oförenligt med den historiska verkligheten.

Den historiska bakgrunden till det "röda strecket" är känd, men regionen som en fungerande helhet före år 1809 och vilka konsekvenser gränsdragningen fick för hela regionens invånare, har inte diskuterats i större utsträckning av historiker. Det officiella samarbetet över Kvarken under senaste decennier bygger visserligen på en sorts samhörighetskänsla som utgår från att två likartade regioner har gemensamma intressen. Även om en hel del resultat uppnåtts med stöd ovanifrån, är det nationella tänkandet fortfarande mycket starkt. En äkta känsla av samhörighet som bottnar i en mycket lång gemensam historia har inte riktigt velat infinna sig, utan stannar ofta vid en lakonisk axelryckning: visst har vi en gång varit samma nation, men dit hörde ju resten av Finland också. Även inom den akademiska forskningen finns en påtaglig enögdhet. Man stannar i regel innanför den egna nationsgränsen i stället för att se regionen som en historiskt fungerande helhet. 1809 års gräns går igen som en röd tråd i det som skrivits fram till allra senaste tid.

Därmed inte sagt att det rör sig om något slags psykologisk järnridå. Det i sammanhanget paradoxala är, att fastän kontakterna bevisligen också under

de senaste tvåhundra åren varit mycket livliga, har det nationella tänkandet slagit igenom på de flesta plan. För att ge en rättvisare bild bör det genast påpekas att utvecklingen efter skilsmässan på respektive kust och i respektive nation i många avseenden följt olika vägar, vilket har bidragit till dagens situation. Liknande fenomen bör även kunna iakttas i andra regioner som klövs av den nya riksgränsen 1809, t.ex. i Tornedalen och på Åland. Det finns dock flera skillnader mellan dessa regioner och Kvarkenregionen.

I Tornedalen var gränsdragningen särskilt handgriplig eftersom den skar av en bit av det dåtida Västerbottens län och delade existerande socknar ända ner på byanivå. Gränsen kunde inte ens på sikt få samma genomslagskraft i befolkningens medvetande eftersom den var dragen genom en bygd som socialt, ekonomiskt, språkligt och kulturellt sett utgjorde en enhet. Den fick heller ingen större praktisk betydelse för ortsborna förrän en bit in på 1900-talet och trots en rätt hårdhänt försvarspolitik på den västra sidan är samhörighetskänslan fortfarande mycket stark. Inte minst finns en påtaglig gemensam syn på de alltmer centralistiska samhällena i bägge stater och man hör ofta centralmakten ur ett historiskt perspektiv beskrivas som ett kolonialvälde.

Åland är genom sin speciella status inte heller direkt jämförbart med Kvarkenområdet. Här var banden västerut så viktiga på alla plan och det maritima beroendet så starkt att kontakterna aldrig brutits annat än formellt. Intressant i sammanhanget är, att så länge det finns ett starkt maritimt intresse, är en kortare sträcka över havet inget hinder, utan fungerar tvärtom som en naturlig förbindelse.

Kvarkenregionen i arkeologin

Att historiskt definiera enbart Kvarkenområdet som en helhet är inte speciellt givande. Hellre borde man se till ett nordbottniskt kustområde som i Finland börjar norr om Satakunda och i Sverige norr om Ångermanland. I det området har Kvarken fungerat som en mycket viktig transportled som befrämjat ett ömsesidigt utbyte på många plan, men det är samtidigt svårt att göra klara avgränsningar för ett särskilt Kvarkenområde – utom möjligen för vissa inslag i den äldre materiella kulturen. Under arbetet med att sammanställa en historik över Kvarkenområdet har det blivit alltmer tydligt hur Kyro älv spelat en betydande både historisk och förhistorisk roll. Om Kvarken var den naturliga förbindelsen mellan kusterna, så förlängde älven samma förbindelse långt inåt fastlandet från kusten och det ter sig naturligt

att det mycket tidigt uppstod en omfattande bosättning och kommersiella centra i anslutning till älvens forna mynningar och deras deltaområden. Effekterna av den starka landhöjningen i ett flackt landskap är mycket påtagliga.

Någon direkt motsvarighet till Kyro älv kan inte återfinnas på den svenska sidan. För även om det finns ett antal älvar inom området som också de varit viktiga transportleder, fanns här inte motsvarande slag av uppland och därmed inte heller samma behov av "transitohandel" vid kusten. Bebyggelsecentra tycks ändå ha uppstått relativt tidigt vid Ume älvs mynning och i Bygdeå något längre norrut.

Exakt vid vilken tidpunkt det i Kvarken uppstod förbindelse över havet har inte med säkerhet kunnat fastslås. Enligt tidigare vedertagna åsikter kunde inte förbindelser påvisas genom gemensamma föremål förrän under yngre stenålder, och då brukar de T-formade skifferredskapen tas som exempel. Arkeologin har dock, i likhet med historievetenskapen, länge präglats av ett starkt nationellt perspektiv. Under de allra senaste åren har en seriös diskussion uppstått kring frågan huruvida det inte också går att se ännu äldre gemensamma kulturspår bl.a. med exempel från keramiken.

Ändå gäller det att komma ihåg att trakten geografiskt ligger förhållandevis långt norrut, framför allt om man ser till hela det nordbottniska området, och vedertagna förklaringsmodeller från olika epoker i sydligare trakter gäller kanske inte alltid här, utan impulser kan ha kommit från olika riktningar eller vid andra tidpunkter. Under de senaste decennierna har mycken diskussion ägnats åt sannolikt östliga inslag i norr under förhistorien. Detta är en osäkerhet som råder för hela förhistorien och sista ordet lär väl aldrig kunna yttras slutgiltigt när det gäller bebyggelse- och bosättningshistoria. Man bör dock hålla i minnet att havssvalget rent konkret var rejält mycket bredare under tidig stenålder, vilket kan ha begränsat mer omfattande och tvärgående förbindelser med dåtida transportteknologi.

Vad som däremot arkeologiskt med säkerhet kan påvisas är att maritimt beroende fångstkulturer med tyngdpunkt på säljakt haft en mycket betydande roll, eftersom lämningar från denna jakt kan spåras från tidig stenålder ända fram till modern tid. Som kulturföreteelse fanns skärvor av denna fångstkultur kvar ännu långt in på 1900-talet, med tyngdpunkt just på Kvarkenområdet. Om de människor som före den nya tiden utövade denna fångst vet vi däremot mycket litet.

Kvarken och handeln

Det som ovan sagts ger ett perspektiv bakåt och pekar samtidigt på de problematiska utgångspunkterna för den ibland inflammerade diskussionen om ursprung. Men av större betydelse är att föra in en maritim aspekt i den historiska diskussionen. Tanken är att regionen bör betraktas ur ett maritimt helhetsperspektiv och inte ur det nationella fastlandsperspektiv som hittills i allmänhet varit fallet. Förhoppningsvis framträder då bilden av en region tydligare, eftersom det i historien ofta är så att vatten snarare förenar än skiljer åt.

Den historiskt-geografiska definitionen av Kvarkenregionen blir rätt godtycklig. I skriftliga källor återfinns inget omnämnande om regionen förrän i samband med Nöteborgsfreden år 1323. Då blev det politiskt intressant att definiera trakterna norr om Kvarken. Därefter finns det fragmentariska omnämnanden, men för att förstå bakgrunden till ett uppkommet intresse för Kvarken måste vi gå ett sekel bakåt i tiden, till år 1226 då kejsar Fredrik II förklarade Lübeck för fri riksstad. Härmed inleddes Lübecks och Hansans storhetstid, vars inflytande för handeln i hela Nordeuropa är väl känt. Med Hansan kom det billigare Lüneburgersaltet ut på en större marknad och ersatte det dyrbara salt som på riskabla vägar kom från västligare delar av Europa. Mot slutet av 1300-talet blev sedan handelsvägarna etablerade och tillräckligt säkra för att saltet i stor utsträckning kunde importeras från den franska Atlantkusten.

Åtminstone med dåtida mått innebar det billigare saltet, som dessutom kunde levereras i avsevärda mängder, en revolution för handeln med livsmedel. Saltet var oslagbart som konserveringsmedel, och när större kvantiteter fanns att tillgå kunde dittills outnyttjade resurser få ett högt kommersiellt värde. Det gällde i hög grad laxen som på den tiden fanns i övermått i alla större vattendrag norröver. Saltet ensamt duger ändå inte som förklaringsmodell till det nya intresset för det nordbottniska området, utan också de dåtida politiska strömningarna i Europa att konsolidera hela riket under en kungamakt spelade en roll. I Skandinavien anses Birger Jarl ha varit den förste som konsekvent tillämpade tanken på ett rike, och då framträdde de första konturerna till ett blivande Svea rike. Att hans ambitioner också aktivt berörde det som småningom skulle bli Finland är väl känt.

Handelspolitiskt fanns högst sannolikt också en strävan från sydväst att få kontroll över den mycket betydelsefulla pälshandeln i norr, som otvetydigt gick i östlig riktning mot Novgorod. Detta intresseområde bör ha varit en

viktig faktor bakom Nöteborgsfreden, och "rysshandeln" skulle förbli föremål för konflikt åtminstone så länge som Novgorod existerade som en självständig maktfaktor – en konflikt som inte sällan urartade i blodiga övergrepp från båda sidor. Ännu under hela 1300-talet kontrollerades handeln med pälsverk österifrån, och det är påfallande hur liten andel "skinn" i förhållande till resurserna som nådde Stockholm.

Skall man tala om en kolonisationsperiod i norr, vilket jag anser att man bör göra eftersom en sådan bäst kan beläggas i de fåtaliga källorna, så bör den ses med beaktande av den handelspolitiska bakgrunden. Från att ha varit ett ingenmansland i utkanterna, eller snarare ett varmansland, blev området kommersiellt högtintressant för den nya centralmakten. Kronans och den andliga centralmaktens materiella intressen, de senare genom ärkebiskop Olof Björnsson, förefaller i detta sammanhang ha verkat i bästa samförstånd. För Kvarkenregionen blev 1300-talet omdanande, men källorna kan sällan ge mer än indikationer och många frågetecken kvarstår.

Redan 1316 skall den nämnde ärkebiskopen ha fått ett skyddsbrev för laxfisket i Ume älv av konung Birger, och 1324 besökte han själv Umeå och laxfiskena. År 1327 är samme man inblandad i den första organiserade inflyttningen till Bureå en bra bit norrut, och samma år var han en av under-tecknarna till ett kontrakt om laxfisket norr om Skellefteå.

Av intresse här är huruvida den tydliga expansionen norrut kan avläsas också på den östra kusten. Det första vi vet närmare från den trakten är att expansionen senast år 1340 var organiserad i socknarna Närpes, Mustasaari och Pedersöre, medan den etablerade svenske historikern S. I. Olofsson uppger att det redan år 1329 fanns en tiondestadga för Salo och Kemi, vilka enligt samma författare i så fall måste ha varit organiserade i kapellag. Tidpunkten bara två år efter Nöteborgsfreden och gränsdragningen mot Novgorods intressesfär, som enligt traktatet började norr om Salo, ger anledning att förundras över sammanhangen. Åtminstone för den västra sidan har Thomas Wallerström genom arkeologiska utgrävningar konstaterat att det åtminstone fanns en skandinavisk bosättning vid handelsstrategiska platser längs kusten långt uppe i Norrbotten redan innan den "centralstyrda" kolonisationen tog vid. Det är då fråga om något som kan tolkas som handelsfaktorer eller liknande "stationer" med inte obetydliga byggnadsbestånd. En naturlig följdfråga blir då om situationen längs den västra kusten också kan tillämpas på Kvarkens östra del.

Den maritima kontakten

Utgår man från den fastlandsbundna historieforskningen är det mycket svårt att se några samband över Kvarken, medan ett maritimt synsätt kan ge en mera logisk förklaring till utvecklingen i området. Bakgrunden är att det Svea rike som började bildas kring Mälardalen småningom fick Stockholm till huvudstad, och genom att betrakta den dåtida transporttekniken och navigationskunnandet är det möjligt att urskilja ett tänkbart scenario. De effektivaste transportvägarna gick över vattnet, eftersom landtransporter endast kunde ske vintertid och i jämförelse med båt i mycket obetydliga mängder. För den som seglade från Kvarkenområdet till Stockholm, eller vice versa, med en mindre farkost, blev det naturliga vägvalet söder om Kvarken längs den finländska kusten via Åland till Arholma. Det gäller inte enbart för den österbottniska kusten, utan i lika hög grad den svenska kusten norr om det forna Ångermanland. Således är den närmaste segelvägen från Norrbotten fortfarande att på den svenska sidan snedda över Kvarken, gå ner längs den finländska sidan, följa den gamla skutleden öster om Åland (säkrare och obetydligt längre än norr om Åland!) och ta kurs på Arholma/Björkö i Roslagen.

Distanserna kan jämföras från en punkt i Kvarken där den mesta fartygs-trafiken passerar än i dag, nämligen Nordvalen söder om Holmögadd, d.v.s. avsevärt närmare den svenska kusten. Avståndet till Arholma är då 280 sjömil (518 km) om man följer den västra kusten, medan motsvarande seglats längs den östra kusten och öster om Åland är 250 sjömil (463 km). Det skulle leda för långt att föra diskussionen vidare på flera aspekter som kan tala för ett östligt ruttval, men man kan konstatera att sådana var förutsättningarna så länge de nord-sydgående havstransporterna skedde med mindre farkoster (d.v.s. under bondeseglationen). Efter att de nya städerna hade grundats på 1600-talet, parallellt med en utveckling mot större fartyg och mot bättre navigationsutrustning, var förhållandena naturligtvis annorlunda emedan man inte på samma sätt var beroende av landkänning, utan i många fall kunde välja en kortare rutt över öppet hav. Hela den mycket långa segelfartygsepo-ken kännetecknades ändå både för stora och små farkoster av ett stort beroende av skyddade vänthamnar, där man kunde invänta bättre väder eller gynnande vind. För det mindre tonnaget kan man tala om direkta behov av natt-hamnar och man kan ännu åtminstone längs den svenskösterbottniska kusten skönja ett sådant system med hamnlägen på relativt jämna avstånd från varandra.

Den östra kusten institutionaliseras

Således lämpar sig det maritima perspektivet väl för en förståelse av Kvarken-områdets kolonisationshistoria och regionbildning, eftersom den östra kusten låg mycket strategiskt för en fortsatt expansion norrut. Sannolikt hade den då redan etablerade bosättningen en betydelse ur försörjningssynpunkt. Ännu på 1300-talet var de kusttrakter utanför Kyro älvdal som sedermera skulle bli en del av svenska Österbotten, till övervägande del en skärgård, som ur försörjningssynpunkt svårligen kunde ha försörjt en större etablering av nybyggen trots utmärkta förutsättningar för fiske och jakt. Möjligen fanns då redan någon form av etablerad bosättning vid fastlandskusten, som kunde användas som stödjepunkt för en vidare centralstyrd kolonisering, i likhet med den samtida situationen längs den västra kusten.

Som ett tecken på den nya maktens etablering uppfördes Korsholms slott. Kurt Jern ser slutledningsmässigt 1360-talet som en sannolik tidpunkt för grundandet och 1371 fanns slotter med säkerhet. Benämningen slott är förvisso missvisande; det var närmast fråga om ett befäst fogdesäte med direkta motsvarigheter på andra sidan Bottenhavet: i Faxeholm i Söderhamn och Styrisholm i Torsåker, Ångermanland. De ingick alla i ett ännu större nät av fästningar från samma tid som byggdes upp för den nya förvaltningen i det rike som fick allt klarare konturer. Dock var Korsholm den i särklass nordligaste fästningen och skulle under lång tid tjäna som förvaltningscentrum för hela den Norra Bottnen. Någon obetydlig anläggning var det inte frågan om: ett besök på det som numera kallas Korsholms vallar ger vid handen att de numera rikssvenska motsvarigheterna till omfånget är avsevärt mindre.

Enligt Mats Mogren var det topografiska läget för många av dessa fogdesäten från andra hälften av 1300-talet förbluffande likartat: "De är belägna långt in i djupa, segelbara havsvikar; ett mycket defensivt läge ur marin synvinkel. Ur skatteuppbördsvinkel är de dock centralt belägna." För Korsholms del kan tilläggas att platsen vid tiden för grundandet låg synnerligen strategiskt i förhållande till nätverket av vattenleder som strålade ut i alla väderstreck och bl.a. kunde Kyro älv kontrolleras härifrån. Reminiscenser av de större lederna kan ses ännu på kartor från 1700-talet. Dessutom fanns det härifrån rimliga möjligheter till kontroll av den nord-sydgående seglationen enligt det huvudstråk som skisserades ovan.

I och med Korsholms tillblivelse kan man se en administrativ region i norr, av vilken Kvarkenregionen inte minst kommunikationsmässigt var en viktig del. Accepterar man den maritima synen på en helhet med en nord-sydgåen-

de axel¹ blir även en del tidigare svårförklarliga fenomen som likheter i ortnamnskick och dialekter mellan Österbotten och det nuvarande Norrbotten lättare att förstå. Enligt min mening är det helt logiskt att Korsholm användes av centralmakten för en medveten och kraftig expansion norrut. Kommunikationsmässigt låg det betydligt närmare Stockholm än det Umeå som med tiden förvaltningsmässigt blev centrum för det väldiga Västerbottens län (delning i Väster- och Norrbotten skedde först 1810, d.v.s. efter riksdelening). Det blivande Österbotten var administrativt och geografiskt sett också mycket stort, men i båda fallen fanns ett mycket stort och svärdefinierat Lappland. Att det kan påvisas ett tydligt inslag av stormän från Hälsingland i det första skedet av den organiserade koloniseringen i nordväst ändrar inte i sak det kommunikationsmässiga läget.

Det intressanta är att man småningom både av administrativa skäl och för tydlighetens skull delade in regionen i Väster- och Österbotten, medan alltsammans från början var en region som mer eller mindre väldefinierat benämndes Norrbotten. Namnskicket var till en början nog så vacklande, och det är först från 1454 som Västerbotten är känt. Skrivningen Österbotten kan med säkerhet beläggas så sent som 1492 ("Östrabotnen" i Stockholms stads tänkebok). En äldre skrivning var Norrlanden, som också inbegrep Österbotten. Som exempel på det flytande namnskicket kan nämnas att det ännu 1512 finns skrivet "Kyrw sokn - j Norbotn".

Till bilden bör tilläggas att det som nu heter Egentliga Finland och Satakunda länge bland kartografer benämndes Söder- och Norrefinland medan det i norr fanns "Öster-" respektive "Wästerbottn". Ett bra exempel på detta namnskick är Petter Geddas sjöatlas från 1695, och samma namn återkommer även senare under svenska tiden.

Kastar man en blick på den rikssvenska sidan finns ett liknande fenomen i den relativt sena länsbildningen Västernorrland i det forna landskapet Ångermanland, vilket blir helt bakvänt eftersom det ligger på Sveriges östkust, såvida man inte beaktar den äldre geografiska uppfattningen där det även förekom ett Östernorrland. För de flesta av dagens "sörlänningar" i Sverige är Norrland något diffust som börjar norr om Gävle, medan området historiskt har haft mera preciserade indelningar och började få sin nuvarande betydelse på 1600-talet.

¹ Geografiskt är det motiverat att tänka sig en dylik nord-sydlig axel: ser man kritiskt på en karta och tänker bort gränsen, lutar hela den Bottniska viken kraftigt mot nordost och Piteå ligger t.ex. på samma longitud som Vasa.

Den administrativa institutionaliseringsprocessen

Bortser man från den storpolitiska historien om kungar och krig, är utvecklingen fram till medeltidens slut rätt linjär från och med de första dokumenterbara uppgifterna: det förekom tidigt en livlig handel, som ansågs mycket viktig för den nya centralmakten. Det ofrivilliga beroendet av Stockholm kan åtminstone spåras tillbaka till Tälje stadga av år 1328, vilken ses som början till det botteniska handelstvånget. Tvånget kvarstod i fyrahundra år och i det mesta kan det ses som en hämsko. Samtidigt innebar tvånget dock att regionens beroende av Stockholm blev mycket påtagligt, vilket i sin tur betydde att hela regionen administrativt låg mycket nära maktens centrum. Det skapades med tiden ett slags symbios där större händelser – oberoende av om de inträffade i regionerna eller huvudstaden – sällan gick den andre förbi. Förstås fanns även Åbo med motsvarande rättigheter med i bilden, inte minst genom borgarnas egen handel norrut längs kusterna, men det förefaller ändå som om merparten av bondeseglationen styrde mot Stockholm. En obesvarad fråga är om detta handelstvång kom till för att stävja en expansion av Hansan, eller var det enbart för att gynna den nya huvudstaden och i sin tur ge den möjlighet att ta itu med konkurrensen från Novgorod?

Hur det botteniska handelstvånget fungerade i praktiken har behandlats av Nils och Inga Friberg (1983), huvudsakligen med avstamp i Stockholms stads tänkeböcker. Bästa källaget är från medlet av 1500-talet, men torde i stort även avspegla förhållanden under föregående århundrade. Gustav Vasas maktövertagande och uppbyggnad av en för sin tid omfattande förvaltningsapparat ledde till att situationen i Kvarkenregionen kunde avläsas mer detaljerat än tidigare. Fram träder en region där likartade naturgeografiska förhållanden vid bägge kusterna skapade likartade näringsstrukturer, med smärre undantag. Produkter från jakt och fiske var förstås betydande i handeln och för skatteuppbörden, men redan tidigt är också avkastningen från boskapsskötseln en produktfaktor av stor betydelse. Det senare understryker betydelsen av de naturliga betesmarker som kontinuerligt uppstod genom landhöjningen. Däremot skulle det dröja innan jordbruket fick någon avgörande betydelse lokalt och spannmålsimport var ett betydande inslag i handelsutbytet.

En skillnad i handeln var inslaget av de inflytelserika birkarlarna vid den västra kusten. Här skall diskussionen om deras eventuella ursprung lämnas därhän, men i stället kan nämnas att det i Sverige länge har diskuterats om birkarlarnas roll i seglationen på Stockholm. Numera anses det åtminstone

belagt att de hade starka intressen i Stockholmsseglationen, oberoende av om de fysiskt deltog i den eller inte.

Regionens befolkningscentra växte fram på ömse sidor om Kvarken, men redan tidigt börjar en koncentration av bebyggelse och handel även synas i trakten kring Luleå i nordväst. Det är påfallande under senmedeltiden hur handeln från dessa kusttrakter till omfång och innehåll var mycket mera likartad handeln från Vasatrakten, än handeln från den äldre bygden kring Umeå. Till en del kan detta kanske förklaras av att förutsättningarna naturgeografiskt påminner mycket om varandra i trakterna av Luleå och Vasa, men också det nämnda kolonisationsförloppet och handelsvägarna torde spela in. Förvaltningsmässigt skulle dock tyngdpunkten i det geografiskt omfattande området ännu länge finnas i Stockholm längst i söder.

Kyrkligt hade Österbotten varit en del av Åbo stift så att säga från första början, med gräns mot Uppsala stift ungefär vid Kemi, vilket även skulle bli gräns när man fick behov att skilja på Väster- och Österbotten. För den världsliga förvaltningen förefaller ändå stiftsindelningen ha spelat en mindre roll. Det blev i stället politiska händelser i söder som åstadkom delningar och sammanslagningar. Första delningen ägde rum under den oroliga unionstiden när Kristiern Nilsson år 1441 erhöll Korsholm och Österbotten som förläning på fjorton år. Efter en del förvecklingar där Karl Knutsson erhöll bl.a. Korsholms län år 1465, varefter länet efter dennes död återgick till kronan, fortsatte den splittrande förläningspolitiken till seklets slut och år 1509 nämns första gången Västerbotten som ett självständigt landskap.

Ett märkligt inslag från den oroliga tiden, då också den för befolkningen avgörande stockholmshandeln bör ha drabbats hårt eftersom även huvudstaden drabbades av krigshandlingar, var att det ändå samtidigt växte fram ett materiellt välstånd. På annat sätt är det svårt att förklara hur de senmedeltida stenkyrkorna på båda sidor om Kvarken kunde byggas inom en snäv tidsrymd runt sekelskiftet 1500. Än mer märkligt framstår detta mot bakgrund av att Klubbekriget drabbade Österbotten på 1590-talet, vilket bl.a. innebar flyktingvågor mot väster, och som *Heikki Ylikangas* påpekat, knäckte kyrobornas handel och seglation.

Händelserna före den definitiva länsdelningen var många och invecklade – så många att de skulle kräva en alldeles egen utredning – situationen stabiliserades inte förrän år 1677 efter förvaltningsreformen 1660. Dessförinnan hade Österbotten första gången förvaltningsmässigt framstått som en del av Finland i och med att man 1593 kom under Klas Flemings styre, men 1620

sammanslogs åter Väster- och Österbotten till en administrativ helhet, för att sedan i ökande takt delas och sammanslås under 1600-talet. Österbotten uppfattades dock fortsättningsvis som en del av Norrbotten eller Norrland. Visserligen var det forna Korsholms län som sagt geografiskt mycket stort, men i själva verket avgjordes delningen av centralmaktens stora förhoppningar på Nasa silvergruva, som felaktigt antogs kunna ge ett betydande bidrag till de militära äventyren nere i Europa. En förvaltningsapparat byggdes upp för att säkra gruvidriften och de mycket långa och besvärliga transporterna, men delning hade ju varit på tapeten en längre tid och det hade förmodligen ändå bara varit en tidsfråga när den slutgiltigt skulle verkställas. Det kan, för att belysa de geografiska proportionerna, nämnas att efter länsdelningen omfattade det dåtida Västerbotten mer än en tredjedel av det nutida Sverige.

Det urbana nätverket

Huruvida länsindelningen hade någon praktisk betydelse för gemene man är omöjligt att svara på, liksom det är svårt att veta om den hade någon inverkan på folks uppfattning om hela regionen. Vad som däremot fick stor genomslagskraft på många plan var stadsgrundandet, som i snabb takt kom igång i början av 1600-talet. Håller vi oss till Kvarkenområdet så hade ett första försök att grunda en stad där Umeå nu ligger gjorts av Johan III redan år 1588, men det försöket misslyckades rätt snart inte minst på grund av ortsbornas motstånd. Försöket visar i varje fall att Umeå på centralt håll måste ha uppfattats som viktig för handeln i norr, även om detta inte direkt avspeglas i utförselsiffrorna till Stockholm.

Först i hela regionen blev i stället Mustasaari stad, som grundades år 1606 och fick sina privilegier 1611 samtidigt som namnet ändrades till Vasa. Umeå kom till 1622 och fick provisoriska privilegier 1626 (pga. kungens död skulle de bli gällande i 24 år), och däremellan hade Uleåborg grundats 1610. Vid samma tid grundades en rad städer i norr: Luleå, Gamlakarleby och Nykarleby 1620, Piteå och Torneå 1621. Därefter var det ett uppehåll till 1648 då Brahestad i norr och Kristinestad i söder tillkom, samt Jakobstad som grundades 1652.

I det stora hela kan grundandet av dessa städer ses som en parallell till uppkomsten av en rad andra städer, vilket i sin tur skall ses mot bakgrund av rikets nya merkantilistiska principer. Det torde ha spelat en central roll att tjärbränningen flyttats mot norr, sedan konkurrensen om tillgänglig skog vuxit i söder, och att regionen därmed fick ett större intresse för rikets utrikeshandel.

Städerna fick dock endast rätt till inrikesseglation, tjäran och andra produkter för utförsel skulle fortsättningsvis gå via Stockholm eller Åbo. För landsbygdens befolkning innebar grundandet av nya städer ingen lättnad från nya tulltvång och under 1600-talet skärptes det botteniska handelstvånget ytterligare för deras del.

Enligt de påbud som hörde samman med stadsgrundandet var en väsentlig del av de nya stadsborgarna före detta landsköpmän, som mer eller mindre aktivt förmåddes flytta till städerna. Därmed försvann, åtminstone på pappret, de för stapelstäderna så förhatliga men inflytelserika landsköpmännen, vilka trots lagstiftning och övriga påbud i århundraden ägnat sig åt en vidlyftig handel. Synbarligen kunde de skapa betydande förmögenheter och bl.a. köpa ett eller flera stenhus i Stockholm, vilket finns dokumenterat i åtskilliga fall. Förändringen kan även avläsas i det faktum att farkosterna för landsbygdens seglation blev betydligt mindre, från att ha vuxit avsevärt mot medeltidens slut.

Även om tjärhandeln och skeppsbyggandet med tiden fick industriella proportioner och var viktiga för de nyblivna borgarna, var det rurala inslaget fortfarande starkt. Att stadsborgarna ägnade sig åt jordbruk och boskapsskötsel var regel ännu en lång tid framöver, men också fisket ingick i deras näringsutövande. Redan vid grundandet av Umeå år 1622 anhöll borgarna av konungen "att okränkta av Österbottens borgare få idka fiske vid Holmön och Bjurön". Hur anhållan lyckades och vilka de österbottniska borgarna var är inte känt, men ännu i slutet av 1700-talet förklarades ett kapell som uppfördes på Fjäderägg vid Holmön vara ditflyttat från Gamlakarleby. Det handlade uppenbarligen om binäringsfiskande stadsborgare, egentliga fiskarborgare syns inte i källorna i sådan omfattning som t.ex. år 1676, då det finns dokumenterat att: "Av stadens 90 hushåll hade 41 legat ute i strömmingsfiske." Hur gammalt fjärrfisket från Österbotten var finns inte dokumenterat, men från slutet av 1500-talet är det känt att österbottningar fiskade vid Bjuröklubb utanför Lövånger. Det blir alltmer uppenbart att fjärrfisket före tillkomsten av riksgränsen följde egna geografiska mönster. Liknande fjärrfiske förekom från Piteå söderut och från Karlö upp mot Haparanda skärgård. Samtidigt förekom ett mycket omfattande fjärrfiske från Kyrodalen och finskspråkiga socknar både vid kusten men också längst ute i skärgårdarna, vilket har avsatt spår arkeologiskt, samt i domböcker, ortnamn och muntlig tradition. Man kan tolka det som en kvarleva från en mera maritimt beroende kultur som fanns på det dåtida fastlandet före den centralstyrda kolonisa-

tionsperioden, samt från kyrobornas senmedeltida seglation. I brist på systematiska undersökningar över nations- och språkgränser måste det hela dock stanna vid antaganden.

Handeln över Kvarken

Den folkliga handeln över Kvarken kommer indirekt till synes i källorna efter städernas grundläggning på grund av att den av stadsborgarna betraktades som olaglig. Man försökte upprepade gånger styra in all sådan handel till städerna, helt enligt den huvudsakliga idén bakom stadsgrundandet. Det handlade främst om byteshandel med salt fisk från Västerbotten mot spannmål från Österbotten. Spannmål transporterades längs Kyro älv längre inifrån landet, eftersom kusttrakterna inte ännu förmådde producera något överskott. Till volymen rörde det sig på 1600-talet årligen om ett par tusen tunnor saltströmming, åtminstone vad man kände till officiellt; således inga stora kvantiteter, men man kan beakta att det äldre bytesförhållandet var två tunnor spannmål mot en tunna saltströmming. Klagomålen på att just denna handel gick Vasa förbi gällde i lika hög grad befolkningen från den östra skärgården, som också seglade in mot de kända bytesplatserna och levde under liknande förutsättningar som de fiskande västerbottningarna.

För landsbygdsbefolkningen var fiskhandeln över Kvarken en del av deras urgamla rätt att sinsemellan fritt byta egenproducerade "ätande varor", ett begrepp som kunde vara högst tånjbart, inte minst när det gällde den eviga frågan om landköp. I Stockholmshandeln förefaller man också gärna ha sett mellan fingrarna med bokstavig tillämpning av bestämmelserna, så länge den egna handeln gynnades. Handeln med Norra Bottnen hade även stor betydelse för stadens livsmedelsförsörjning och man såg inte gärna att den blev föremål för störningar.

De regionbildande farlederna

Synbarligen förekom samarbete mellan städerna på ömse sidor om Kvarken. Sålunda framskymtar i litteraturen att huvudparten av saltet förefaller ha införts via Vasa, men detta är föga undersökt. Senare och efter handelstvängets upphörande framgår det tydligt att kontakterna mellan de nordösterbottniska städerna och västerbottens kust var legio, vilket var naturligt med tanke på de allt större segelfartygen, som föredrog att gå via den för dem säkrare "Västvallen". Visserligen kan det dokumenteras att utprickade farleder fanns i Vasa skärgård åtminstone på 1600-talet, men större fartyg krävde betydande

svängrum och segelsjöfarten var mycket beroende av vädret på ett slumpartat sätt. Däremot kunde bondeseglarna med mindre djupgående fartyg – och i regel mycket god lokalkännedom – fortsättningsvis söka sig längs de inre skyddade farlederna. Generellt är det påfallande hur det på de äldsta mer detaljerade kartorna noggrant görs en skillnad mellan yttre och djupare "skeppsleder" gentemot inre "skutleder". I det senare fallet var Kvarken en mycket naturlig överfart, med flera alternativa ruttval om man dessutom beaktar att ännu på 1700-talet kunde en normal mindre bondeseglare passera grynnor och sund som nu är torra. Ett betydande antal kustbor från bägge sidor hade dessutom förstahandskännedom om den andra kusten från vinterrarnas långfärder i säljakt. Men även i städerna fanns mindre fartyg, som var lämpade för överfart av Kvarken.

Uppfattningen från centralt håll om Kvarken som förbindelseled framgår källmässigt ur organiseringen av en officiell postled. Den är mindre känd än den åländska postvägen, men tjänade under hårda vintrar och oroliga tider (som tycks ha följts åt) som en viktig förbindelselänk, inte bara för post utan i hög grad även för "kronans folk". Så skall t.ex. Gustaf II Adolf personligen ha färdats över Kvarken vintern 1626, men flera sådana prominenta färder ägde rum även om litteraturuppgifterna inte alltid är helt samstämmiga.

Vintertrafik över Kvarken förutsatte ytterst hårda isvintrar med mer eller mindre statisk havsis. Trots att sådana blev mera frekventa först efter klimatförsämringen på 1570-talet så förekom de även tidigare, men det är omöjligt att bedöma vilken omfattning vinterförbindelsen hade därförinnan. I vilket fall som helst finns en isbrygga med resenärer mycket tydligt med på Olaus Magnus Charta Marina av 1539, som han personligen hade införskaffat kännedom om under en nordlig resa 1519.

Den första officiella förbindelsen finns belagd från 1592 när landshövdingen över det gemensamma länet, med kunglig fullmakt, beviljade utskärgårdsborna skattefrihet mot att "ärligen över Quarken forsla k.m:ts folk både vinter, sommar, vår och höst". Lägg märke till att vinter nämns först, möjligen var det fråga om att säkra överfart vid behov. Skattefriheten skulle den gången vara endast till 1599. Före det drabbade dock Klubbekriget Österbotten.

Under 1600-talet fortsatte, enligt flera kungabrev som bevarats från Björkö, den officiellt organiserade överfarten med varierande intensitet. Att det inte enbart gällde officiella förbindelser utan även "civila" resenärer, framgår bl.a. av den levande och galghumoristiska beskrivningen av en överfart i februari 1655, som den franske greven Louis Henri de Loménie publicerade

1660. Ändå är relativt litet utrett kring överfarternas organisering och vilken omfattning de haft vid olika tider under seklet. När självaste kungen skulle resa över 1626² låg åtta bönder ända från Pedersöre i skjutshäll, men i övrigt bör själva överfarterna under fredstid ha varit en angelägenhet mellan björkö- och holmöborna. Egentlig postgång förekom sporadiskt under tider av krig, eller när vägen över Åland av en eller annan orsak var spärrad.

Kvarken och konflikter

Kvarkenområdet har inte varit någon lugn avkrok i Norden och de större militära operationer som förekommit där genom historien understryker områdets betydelse som kommunikationsled, liksom även flyktväg från öst till väst. Hülphers (1789) nämner uppgifter om flyktingströmmar mycket långt tillbaka i tiden, exakt källa anges inte, men om tidsangivelsen stämmer kan de gå ända tillbaka till vitaliebrödernas ockupation av Korsholm (1396–99). Att man sökt sig över Kvarken till den förhoppningsvis lugnare västra kusten i oroliga tider kan beläggas genom historien och fenomenet är även bekant från 1900-talet.

Större rent militära företag med själva Kvarken som operationsområde kan beläggas först från Stora nordiska kriget 1700–21, när ryska galärflottor härjade i området och bl.a. Umeå plundrades och brändes tre gånger. Det förefaller som om man här har följt den mycket gamla handelsleden från Kyro älvs mynningsområde, norr om Björkö och vidare mot Holmöarna och Umeå. Annars har de minst sagt besvärliga vattnen varit ett hinder för större aktiva flottoperationer inom området. Visserligen berättas det att vitaliebröderna intog Korsholm ”med åtta stora och över hundra små fartyg”, och att den svenska expeditionen som resulterade i slaget vid Ratan 1809 bestod av 120 fartyg, men i vardera fallet var det fråga om anfall mot endera kusten och egentliga sjöslag har inte förekommit i norr. I stället verkar enstaka eller ett fåtal bevärade fartyg ha skyddat Kvarken i orostider, eller fungerat som stöd för mera landburna operationer. Däremot har Kvarken fungerat som en viktig krigstida transportled för post, folk och förnödenheter, vilket kunde kräva stora transportapparater som t.ex. när svenska kavalleriet med 1000 ryttare år 1742 fördes över från Österbotten.

Direkt betydelse som militärt operationsområde fick Kvarken igen under

² Olika författare svävar på målet beträffande vilket år kungen faktiskt tog sig över Kvarken; att han flera gånger passerade regionen är väldokumenterat.

1808–09 års krig. Mindre operationer företogs över vattnet från svensk sida sommaren 1808 och ett större landstigningsföretag som slutade med reträtt efter slaget om Vasa den 25 juni. Mera känt för eftervärlden är kanske det ryska fälttåget över isen i slutet av mars 1809 med över 4000 man. Händelsen utgjorde en del av en större samordnad framstöt och det militära resultatet kan möjligen anses klen, men det resulterade indirekt i att den utsatta norra armén kapitulerade och har från rysk sida setts som en stor seger – inte minst genom sin våghalsighet. Trots att företaget gynnades av vädret var förhållandena mycket svåra och långt över 1000 man blev kvar på isen eller dog senare på de militära lasaretten.

Som en historisk parentes kan nämnas att ett engelskt krigsfartyg sommaren 1809 hjälpte de svenska med bevakningen av Kvarken. Sverige och England var ju allierade och detta skulle visa sig få svåra konsekvenser för det sjöfartsidkande Österbotten efter fredsslutet. När den engelska flottan efter närmare ett halvsekel återkom till Kvarken var det kanske inte till numerären någon större marinoperation, men också då blev konsekvenserna ytterst besvärande för handeln och sjöfarten.

Fredsslutet och gränsdragningen 1809 innebar på sikt ett svårt avbräck för kustborna i Österbotten. Vilka opinionerna bland befolkningen var kan måhända utläsas av bonderesningarna mot den ryska armén sommaren 1808, och efter slaget om Vasa den 25 juni samma år medgavs från rysk sida plundring av staden, eftersom borgarna ansågs aktivt ha hjälpt den svenska kåren.

Den nationella skilsmässan 1809

Fastän traktaten i många avseende var skriven så, att det mesta tills vidare skulle förbli oförändrat, är en riksgräns ändå en riksgräns och bilateral handel inte det samma som regional handel. För stadsborgarna innebar gränsen till en början att ekonomiska bindningar måste avvecklas, men för de österbottenska handelsmännen innebar den att man hamnade på "fel" sida i den europeiska konflikten, vilket var ett synnerligen svårt avbräck för seglationen till utlandet. Många fartyg i svenska och utländska hamnar avyttrades av den orsaken och en svår lågkonjunktur inträdde för skeppsbyggande och seglation under det följande decenniet. Det är kanske här man ser en första början till en nationellt betingad olikartad utveckling mellan kusterna.

Handeln med "egen avel" från landsbygden skulle i princip få fortsätta som förut, men 1817 höjdes tullsatserna märkbart och vid mitten av seklet och senare företogs ytterligare höjningar, vilka gjorde slut på det mesta av den

tvärgående bondeseglationen över Kvarken. Det märks under seklets gång att handeln med livsmedel, åtminstone från socknarna söder om Vasa, inriktas på den västra Bottenhavskusten, där sågverksindustrin expanderade som kraftigast. Detta är ett fenomen som tydligt exemplifieras av de reguljära ångbåtsförbindelser som öppnades under seklets andra hälft. För den skull sakenade inte den reguljära ångbåtstrafiken mellan Vasa och Umeå betydelse, och en sådan öppnades därför redan 1839. Diskussion om nödvändigheten av en organiserad förbindelse är inte heller ny; den 24 maj 1895 inbjöd borgmästaren i Umeå, Ahlstrand, till diskussion om nyttan och nödvändigheten av en direkt förbindelse Umeå–Vasa.

En uppfattning om vilka varor som rörde sig över Kvarken efter riksdelningen får man genom de vintertransporter som fick stor omfattning genom hela 1800-talet. De var givetvis beroende av hårda isvintrar, men sådana var ofta återkommande under seklet, med en kulmination under nödåret 1867. Det är inte känt att sådana stränga vintrar i någon större omfattning skulle ha ägt rum före 1809. Sverre Boucht som noggrant har studerat tullhandlingar, uppger att utförseln vintertid under de första decennierna av 1800-talet i huvudsak bestod av spannmål, hampa, fisk, kött och fläsk, alltså till övervägande del livsmedel. Hampan kan ses som en transitohandel österifrån, men det nämns redan från 1600-talet att sådan fördes över Kvarken i samband med skjuts- och posttransporter.

Trots att hästforornas laster bestod av lantbruksprodukter, var skillnaden i jämförelse med bondeseglationen att de omfattande transportererna organiserades av handelsmän från Vasa och att upptagningsområdet kunde vara rätt stort. Transporter med hundratals män och hästar krävde en omfattande organisation både bland exportörer och mottagare. Sannolikt var det fråga om gamla handelsförbindelser som upprätthölls i en ny form – detta kan tillsammans med den reguljära ångbåtstrafiken vara en delförklaring till att bondeseglationen gick starkt tillbaka under samma sekel.

Trafiken vintertid fortsatte som nämnts till seklets slut, med en tydlig kulmination under Krimkriget. År 1893 beslöts t.o.m. att Finlands smörexport skulle gå den vägen vintertid om den nya hamnen i Hangö blockerades av is, vilket även blev fallet ett antal år innan isbrytarflottan hade expanderat. Samma vinter gick 1373 hästforor över Kvarken, till en stor del med smör, men från de åren märks även en betydande persontrafik över isen. Främst var det fråga om både utresande och hemvändande emigranter. År 1893 följde 520 personer med på returrenerna och det var främst fråga om emigranter som

återvändande från Amerika. Ett annat inslag bland resenärerna var sjömän som återvändande till sina övervintrade fartyg i sydligare hamnar.

Vid sidan av den mera officiella persontrafiken under 1800-talets senare del, med ångfartyg eller ibland vintertid med häst, förekom uppenbarligen en rätt omfattande trafik med mindre båtar, vilken kunde pågå långt in på höstarna. Om man bortser från gränsen, så var själva färden över Kvarken oavsett årstid inte så märkvärdig för de sjövana kustborna. Som jämförelse kan nämnas att avståndet från Valsörarna till Holmögadd var något kortare än från Vallgrundsbyarna till Norrskär, eller obetydligt längre än från Bergö till Rönnskären – sträckor som lotsar och fyrvaktare färdades regelbundet under alla årstider. Det kan både ha varit fråga om illegal handel, emigranter på väg vidare till Amerika eller personer på arbetsvandring till den västra kustens sågverk, vilka hade stora behov av säsongarbetskraft. Ibland ledde arbetsvandringarna till permanent överflyttning. Genom den arbetsintensiva sågverksindustrin blev inte Norrlandskusten någon emigrantbygd, till skillnad från Österbotten som var starkt präglad av emigration vid samma tid. Arbetsvandringar för säsongarbete från området var ju inget nytt fenomen, men i takt med att sågverken byggdes ut längs kusten i norr är det naturligt att målen för vandringarna försköts längre norrut, från att tidigare i huvudsak liksom livsmedelshandeln ha gått till Mälardalen. Kännedom om arbetsituationen på den andra kusten kan man mycket väl ha fått direkt eller indirekt genom vårvintrarnas säljaktfärder, vilka i regel följde den västra kusten. Ett liknande fenomen kan eventuellt skönjas vid samma tid för de nordliga svenskösterbottniska socknarna, åtminstone i fråga om utförsel av livsmedel, med trafik till sågverksorterna i Norrbotten.

Regionens nationalisering

Kontakterna och handelsförbindelserna var således under 1800-talet fortsättningsvis livliga, även om de skedde i nya banor. En tydlig skillnad från tidigare var att bondeseglacion i egentlig mening avsevärt minskade, även om livsmedellexport ännu förekom. Nya avsättningsmöjligheter bör även ha uppstått genom en begynnande industrialisering i Finland.

Inte ens den engelska flottans blockad under Krimkriget förmådde stoppa handeln över Kvarken, utan ledde tvärtom till ett synnerligen stort uppsving i form av ett högt antal blockadbrytare i mindre båtar på höstarna och hästforor vintertid. Man såg då området som svårbevakat pga. den relativt korta överfarten. Detta gällde också för varor från andra områden, ty även övriga

kuster hölls i blockad. Man har ansett att den engelska flottans omfattande fartygsbeslag och anfall mot kuststäderna förde Finland närmare Ryssland, och det är inte omöjligt att det också här ledde till ett ökat nationellt tänkande. Sverige var till namnet neutralt och när man inte jagade blockadbrytare eller gjorde räder mot östra kusten provianterade den engelska flottan och fyllde på vatten i Umeå, enligt en samtida källa, med ett blomstrande socialt liv som följd.

Andra mera långtgående orsaker till hur invånarna i regionen med tiden kom att uppfatta sig som invånare i skilda nationer – vilket för inte så länge sedan var en helt främmande tanke – kan sökas i 1800-talets akademiska idévärld i kombination med olikartad ekonomisk utveckling på respektive kust. Till detta kommer den dramatiska politiska utvecklingen i Finland från och med 1890-talet och generellt sett en tilltagande politisk polarisering.

De nationella strömningarna växte sig under slutet av 1800-talet allt starkare, vilket förmodligen inte hade inträffat om nationalismen inte hade fått stöd av folkskolerörelsen mot seklets slut. Samtidigt skedde en genomgripande omstrukturering på det agrara området på respektive kust. Som ett resultat av den utveckling som tog sin början i 1700-talets reformer blev de tidigare bondeseglarna allt oftare jordbrukare, varmed polariseringen mellan det maritima och agrara ökade. Därmed avklippes många av de direkt personliga banden med den andra kusten. De yttre skärgårdsborna som befann sig närmare den maritima kulturen skulle visserligen upprätthålla banden ännu länge därefter, men med en tydligare differentiering i olika näringsområden kom de småningom att vara i minoritet. I takt med industrialiseringen växte dessutom en arbetarklass fram, som i de flesta fall var mera lokalt bunden och hade vardagligare problem för ögonen.

På handelns och industrins område kan man skönja hur utvecklingen efter skilsmässan inte längre var samspelt mellan kusterna. Österbotten låg tidigare långt före i fråga om export av skogsprodukter, främst när det gällde tjära och skeppsbyggeri. Visserligen fanns samma näringar i Västerbotten (och t.ex. skeppsbyggeriet var tidvis mycket livligt i Umeåtrakten under högkonjunkturen mot 1700-talets slut), men i och med riksdelningen stod Sverige inför det bistra faktum att en högst väsentlig del av dess på skogen baserade export, inklusive skeppsbyggandet, hade fallit bort. Rätt snart gjordes också från centralt håll rekognosceringar både av hamnar vid kusten och lämpliga flottleder i älvarna för att utröna möjligheterna till att exploatera de dittills lågutnyttjade skogarna i landets norra och inre delar. Troligen spelade även

lagstiftningen här en roll, men allt detta är ännu inte fullständigt undersökt. Hur som helst gick Västerbotten in i en storhetstid i fråga om export av skogsprodukter. Utvecklingen inom sågverksindustrin i Norrland har karakteriserats som "explosionsartad" efter seklets mitt.

Senare under 1800-talet fick den ekonomi som baserades på egenproducerade billiga träfartyg allt svårare att hävda sig gentemot de effektivare ångfartygen och nya skeppsbyggnadsmaterial. För den internationella sjöfarten brukar Suezkanalens öppnande år 1869 ses som en avgörande vändpunkt i kampen mellan segel och ånga, men processen var mycket lång och i bakgrunden fanns förstås hela tiden den tilltagande industrialismen. På ett närmare plan fick byggandet av Saima kanal betydande följder för de österbottniska städerna, som förlorade det mesta av sitt uppland när transportererna från inlandet tog kanalvägen mot sydost. Krimkriget innebar givetvis också ett svårt bakslag för segelsjöfarten och medförde stora fartygsförluster.

Järnvägen – de maritima kontakternas dödsstöt

Öppnandet av järnvägen till Vasa år 1883 kan betraktas som slutet för de österbottniska städernas kommersiella storhetstid. Samhörigheten med Ryssland bidrog givetvis till att handelsvägarna och de kommersiella intressena drogs mot söder och sydost. För Västerbotten gick utvecklingen i en annan riktning efter att den regionala djupsjöfarten minskade i betydelse. Tack vare ett väldigt uppland och utmärkta flottleder längs de stora älvarna – i stor omfattning förbättrade av människohand – fick skogsprodukterna större betydelse och mycket av det kapital som sjöfarten genererat kunde investeras regionalt i den växande sågverksindustrin och med tiden vidare i cellulosaindustrin. Därmed stannade ett betydande kapital kvar inom regionen, vilket hade betydelse för den fortsatta utvecklingen. Denna utveckling kan jämföras med Österbotten, där flera mindre städer i det närmaste stannade i utvecklingen sedan segelsjöfarten förlorat sin betydelse och emigrationen ökade. Visserligen förekom också export av sågverksprodukter på den östra kusten, men avsaknaden av motsvarande uppland och transportvägar gjorde att den inte på långa vägar kunde hävda sig kvantitativt. I stället märker man här tidigt ett inslag av mekanisk industri och medan man redan vid seklets mitt i Vasa började investera i ångfartyg, fortsatte man i Västerbotten ännu en tid att bygga fartyg i trä, möjligen för att sådana i viss mån ännu kunde konkurrera med ångfartygen inom den omfattande trävaruexporten.

En annan olikhet var att järnvägen (som nådde Umeå 1896) inte kom att få

samma dränerande effekt i Västerbotten som i Österbotten. Likheter fanns dock kvar mellan tvillingstäderna Vasa och Umeå i och med att båda var administrativa centra med bl.a. landshövdingssäten och hovrätter. Det är naturligtvis svårt att utan fördjupad forskning avgöra vilka kollegiala kontakter som förekom över Kvarken mellan de högre tjänstemännen, och hur formella de i så fall var. Åtminstone förefaller man ha hållit sig relativt väl underrättad om situationen på respektive ort och den reguljära passagerartrafiken gav stora möjligheter till personliga kontakter under seglationsperioden (dvs. den tid av året som havet var isfritt). Ändå är det svårt att kategorisera, då det enligt dagens mått i bägge fallen handlade om småstäder där alla mera inflytelserika krötsar på respektive ort, både administrativa och kommersiella, kände varandra personligen. Att kontakter av olika slag förekom kan tas för givet, en obesvarad fråga är i vilken utsträckning man mer än rent geografiskt uppfattade sig som invånare i samma region. Intrycket man får är att den nationella identiteten av flera samverkande orsaker växte sig starkare på bägge sidor av havet under det första seklet efter skilsmässan, framför allt under 1800-talets sista decennium när förryskningssträvandena skärptes i Finland, samtidigt som en hätsk försvarsdebatt åtföljd av intensiv propaganda ledde till att den frekvent återkommande "rysskräcken" växte sig starkare i Sverige, samtidigt som unionsstriden med Norge ytterligare fick de nationalistiska känslorna att svalla.

Flykten från öst till väst

Förryskningspolitiken i Finland ledde till en ökad trafik över Kvarken i riktning mot Sverige. Dock är det ofta svårt att med hjälp av statistiken tydligt skilja mellan de som emigrerade, oftast vidare till Amerika, och de som flydde av politiska skäl. De "officiella" emigranterna tycks ofta ha valt sydligare och tryggare vägar, medan många värnpliktsvägrare sökte sig över Kvarken – sommar som vinter – och fortsatte vidare till Trondheim om målet var Amerika. Till kategorin emigranter hörde förstås de som av tvång eller frivilligt begav sig i landsflykt till Sverige.

När den egentliga aktivisttrafiken startade 1915 blev Kvarkenområdet en viktig etapp, om än inte den enda. Då fanns ett väl utbyggt kontaktnät längs hela linjen och 350 unga män tog sig över via Holmön med jägarutbildning i Tyskland som främsta mål, men överfarterna var för den skull vare sig säkra eller fria från strapatser. Några större problem med de svenska myndigheterna verkar inte dessa "politiska flyktingar" från en krigförande nation ha stött på,

troligen bidrog kontakterna i landet via de tidigare exilfinländarna till smidigheten. Däremot fanns en svensk nervositet över den ryska kejsrerliga militärmaktens avsikter, bl.a. gick tyska malmkonvojer genom Kvarken på den västra sidan, medan den ryska sidans rädsla för en tysk invasion i området var påtaglig. Kvarken var således ett hårdbevakat område under den här tiden.

Nationalitetssträvandena och den politiska utvecklingen i Finland följdes givetvis med stort intresse på den svenska sidan. Självständighetsförklaringen 1917 möttes med stor sympati i alla politiska läger, men när inbördeskriget bröt ut var splittringen omfattande: från högermän som krävde intervention på de vitas sida till radikala socialdemokrater och vänstersocialister som utslutande tog parti för den röda sidan (medan mera moderata socialdemokrater ställde sig kallsinniga till väpnat uppror). Som nämnts hade en politisk polarisering skett i fråga om de politiska opinionerna kring sekelskiftet 1900 och skärptes ytterligare av livsmedels- och varubristen under första världskriget. Således blev även deltagandet av svenska frivilliga i inbördeskriget en högst kontroversiell inrikesfråga.

Den ambivalenta inställningen i Sverige vid den nya nationens tillblivelse ändrades inte i och med fredsslutet, utan Ålandsfrågan förblev i högsta grad aktuell. Förvecklingarna innan den frågan var löst bör – om inte förr – ha skapat en djupare insikt också hos bredare samhällslager om att det nu var fråga om två suveräna stater, vars intressen kunde gå isär. Till stor del kunde motsättningarna överbryggas efter 1921, men olikartade ekonomiska förutsättningar och inrikespolitiska processer i respektive land skulle ännu länge göra att förhållandet svårligen kunde uppfattas som jämlikt.

Den språkligt enhetliga regionen – mediaregionen

Även på lokalplanet torde utvecklingen fram till sekelskiftet 1900 samt händelserna före och i samband med självständigheten ha haft en djup inverkan på identitetsuppfattningen. Den sammanhållande faktorn, viktigare än vattnet, blev då för en längre tid huvudsakligen språket och en i allmänhet ganska vag uppfattning om ett gemensamt kulturellt ursprung. Mediernas starka framväxt under 1900-talet kunde ändå i accelererande grad motverka att det svenskspråkiga Österbotten helt klipptes av från den rikssvenska kultursfären. Radion var troligen den viktigaste och sakligaste länken under de första decennierna av självständigheten. Det bör dock poängteras att kommunikationen bara gick åt ett håll; i Västerbotten blev en närmare kunskap om den andra kusten allt mera sällsynt.

Emigrationen till Sverige från Österbotten som tog ny fart efter andra världskriget kan ytligt ses som en fortsättning på benägenheten att söka arbete västerut. En rad andra faktorer kan ändå anföras, där det mesta bottnar i den på flera plan olikartade utvecklingen länderna emellan, men där också språket spelade en väsentlig roll vid sidan av rent materiella fördelar. Sverige hade under tiden utvecklats till ett högt industrialiserat land, med kraftig urbanisering under hela seklet, och stora delar av Norrland hade förvandlats till avfolkningsbygd, emedan nya arbetsplatser stod att finna längre söderut. Det blev också till Mellansverige som den nya vågen av emigranter i huvudsak kom att söka sig, och i mycket mindre utsträckning i en tvärgående riktning. I stället skulle televisionen avsevärt öka österbottningarnas kunskaper om den motstående kusten, framförallt efter att regionala nyheter började sändas regelbundet. Dessutom lyssnar häpnadsväckande många österbottningar fortfarande på 2000-talet till lokalradiosändningar från Västerbotten. Omvänt har medierna ändå inte kunnat fungera, eftersom ingen sändare nått längre västerut än till de yttre kobbarna, vilket väl måste bero på att man från centralt håll har bedömt att det inte funnits något sådant behov.

Idag är situationen således den att tvärgående information går i en riktning, med å ena sidan svenskspråkiga österbottningar som måste sägas vara väl informerade om situationen i Västerbotten, å andra sidan västerbottningar som grovt generaliserat vet mycket litet om grannkusten, och som hellre i likhet med rikssvenskar i allmänhet ser Finland som en svärdefinierad "klump". Även om de senaste decenniernas strävan till regionalt samarbete på olika plan har förbättrat kunskaperna bland allt fler, är man ännu långt ifrån en allmänare medvetenhet eller psykisk känsla av samhörighet. Detta är ägnat att förvåna; efter att för egen del ha varit fast boende i båda regionerna och dessutom både i Stockholm och Helsingfors är det helt uppenbart hur nära varandra Kvarkens båda kuster står, inte bara geografiskt, utan även kulturellt och mentalt (det svärdefinierade ordet "kynne"). Utifrån sett har man betydligt mera gemensamt än med respektive huvudstad, och hade inte utvecklingen efter riksdelningen gått i olika riktningar pga. de externa faktorer som jag ovan har försökt sammanfatta, hade det naturligaste varit att man ännu kunde ha uppfattat sig som en region – den förgärliga röda linjen till trots.

Det delade dokumenterade minnet i en enhetlig region

Ur nutida synpunkt har det uppstått ett besvärligt läge när man återigen skall försöka se den delade regionen som en helhet. Genast efter riksdelningen

började arkivmaterial som direkt berörde Finland delas och överföras, först lantmäterihandlingar o.dyl. som det omedelbart fanns praktiska behov av. Den delningen fortsatte och stora överföringar till Finland ur svenska centralarkiv gjordes ännu efter Finlands självständighet.

En sådan arkivdelning kan självfallet inte bli helt konsekvent eller hundra-procentig och det skulle krävas en mycket stor arbetsinsats för att utröna helheten och tidigare gemensamma angelägenheter. För den lokalt betingade historieforskningen kan det synas vara av mindre betydelse, men det finns i regel centralt material kvar i svenska arkiv som endera av sakliga skäl inte kunnat delas eller som ingår i andra samlingar. Detta är onekligen en situation som försvårat forskningen kring regional- och lokalhistoria.

Historieforskningen har också från allra första början varit mycket nationellt betingad, vilket för Kvarkens del märks däri, att man ogärna blickat ut över vattnet utan nöjt sig med att det finns en nationsgräns någonstans där i mitten. I rättvisans namn skall det ändå sägas att det sällan varit författarnas uppdrag att utgå från Kvarkenregionala perspektiv. Till detta kommer att maritima aspekter i historietolkningen är ett mycket ungt synsätt. Ändå är det i det närmaste en regel för lokalhistorier på ömse sidor om gränsen att "pliktskyldigast" referera påträffade notiser om olika tvärgående kontakter, men samtidigt undviker man en fördjupning i ämnet. Däremot är Stockholmshandeln lika regelbundet rätt ingående behandlad, vilket kanske avspeglar källäget och källornas tillgänglighet. Till detta kommer en tydlig tendens för forskarna i Österbotten att staka ut sina revir på respektive sidor om språkgränsen, en gräns som ur historisk synpunkt kan sägas vara lika konstgjord som nationsgränsen. Det är en utmaning för historiker att samla och tolka det utspridda regionala materialet.

Litteratur kring Kvarkens historia

I Sverige:

- E. Bratt, *En krönika om kartor över Sverige*. Stockholm 1958.
 J. Bureus, *Anteckningar från en resa i Norrland* (1600). *Sumlen där vthi äro åtsillighe collectaneer, som vthi een och annan mätta tiäna till antiquiteternes excolerande*. Stockholm 1886.
 K. Fahlgrén (red.), *Umeå sockens historia*. Umeå 1970.
 K. Fahlgrén (red.), *Bygdeå sockens historia*. Umeå 1963.

- N. Friberg, *Stockholm i botteniska farvatten*. Uppsala 1983.
 R. Holmström & R. Svensson (red.), *Västerbotten. Ett bildverk*. Malmö 1969.
 A. Hülphers, *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland* (1758).
 M. Olaus, *Historia om de nordiska folken* (1539). Malmö 1982.
 S. I. Olofsson, *Hörnefors historia*. Umeå 1964.
 B. Steckzén, *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå 1922.
 B. Sundin (red.), *Västerbotten genom tiderna*. Umeå 1994.
Den svenska historien 1–15. Stockholm 1977–79.
 T. Wallerström, *Norrboten, Sverige och medeltiden*, 1–2.
 Stockholm 1995.
 C. Westerdahl, *Norrlandsleden I–II*. Härnösand 1987–89.
 G. Westin (red.), *Övre Norrlands historia*. Umeå 1962–1974.
Västerbotten. Svenska turistföreningens årsbok 1937. Stockholm 1937.
Västerbotten, 1920–2001. (Tidskrift innehållande spridda artiklar i historiska ämnen, samt nytryck av äldre skildringar. Register 1920–1977)

I Finland:

- Bottnisk kontakt* I–X. Konferensrapporter 1982–2001 (Artiklar med inriktning på främst maritim historia och arkeologi.)
Björkö – en värld i Kvarken. Utgiven av Björkö hembygdsforskare Vasa 1996.
 U. Ehrensvärd & K. Zilliacus (red.), *Farlederna berättar*. Borgå 1977.
 A. Luukko, *Vasa stads historia*. Vasa 1972.
 T. Osala (red.), *Vasa skärgård* I–II. Vasa 1987–88.
 G. Rosenholm, *Solfsockens historia* II. Solf 1965.
 H. Smeds, *Malaxbygden*. Helsingfors 1935.
Svenska Österbottens historia I–V. Vasa 1977–85.
 K. V. Åkerblom, *Korsholms historia* I–II. Vasa 1941, 1956.
 K. V. Åkerblom, *Replot historia*. Vasa 1958.
Österbottniska samfundets skrifter 1920–1994. (Bibliografi) Vasa 1995.

Ett marginellt Norden?

Det finska Lapplands ställning från 1920-
till 1940-talet

MARIA LÄHTEENMÄKI

Finlands utrikesminister under vinterkriget Väinö Tanner skrev i sin år 1950 utgivna dagbok att fredsförhandlingarna efter vinterkriget var mycket svåra och farliga för Finland. Sovjetunionen krävde förutom det för Finland som livsviktigt ansedda Karelen, bl.a. Salla i norra Finland samt transitorätt från riksgränsen till Kemijärvi och därifrån vidare till Torneå och svenska gränsen. Dessutom krävde Sovjetunionen att Finland skulle bygga de avsnitt som fattades på järnvägsrutten. Om planen hade förverkligats skulle den ha inneburit att landet delats i två delar längs Kemi älvfåra. Istället för att avfärda det ställde sig Finlands militära ledning positivt till det ryska förslaget. Överbefälhavaren Mannerheim meddelade ryssarna i ett telegram den 11 mars 1940 att Finland i själva verket kunde offra hela sitt område på Nordkalotten om Sovjetunionen i ersättning gav delar av sydöstra Finland och om Finland fick behålla Hangö udd.¹ Sovjetunionen visade emellertid inte intresse för förslaget och Lappland norr om polcirkeln förblev sålunda en del av Finland.

Såsom detta enskilda exempel utmärkt visar var Lapplands ställning svag i Finlands militärpolitiska lösningar i början av 1940-talet. I jämförelse med inställningen till den norra landsändan hos landets ledande kretsar under 1800-talet eller ännu på 1920-talet var Mannerheims förslag att frivilligt överlåta Lappland åt fienden överraskande. I den här uppsatsen analyserar jag hur och varför den finländska ledningens inställning till Lappland norr om polcirkeln förändrades. I centrum för analysen står förbindelserna till Isha-vet.

¹ Väinö Tanner, *Olin ulkoministerinä talvisodan aikana* (Helsinki 1950), s. 365, 371, 375, 378; Aaro Pakaslahti, *Talvisodan poliittinen näytelmä. UM:n poliittisen osaston päällikön päiviä ja öitä* (Helsinki 1970), s. 284–285.

Den eftersträvade Ishavsförbindelsen

Då det finska Lappland år 1809 förenades med det autonoma Finland, fick området invånare behålla den rätt som de under svenska tiden ägt att fiska i Ishavet och jaga i de nordliga områdena. Rysslands och Norges gränstviser åren 1826–52 ledde emellertid till att gränsen stängdes och att Finland till sin förtret förlorade förbindelsen till Ishavet. Förbindelsen var nära att öppnas år 1864, då man ville ansluta Systerbäck gevärsfabriks område på Karelska näset till Ryssland. I ersättning skulle Finland ha fått en strandremsa vid Ishavet. Trots senatens tillmötesgående hållning genomfördes planen aldrig. Alexander II:s löfte om att överlåta området till Finland hade emellertid tydligt fastnat i finländarnas minnen. Historieforskaren Väinö Voionmaa skrev uttrycksfullt år 1918 att om Ishavet öppnade sig för Finland skulle det inte bara innebära en gottgörelse för en gammal oförrätt och ett förbättrande av förhållandena i norra Finland, utan även att "en produktionskälla av stort värde och ett viktigt koloniområde" öppnade sig. Dessutom vore Ishavsförbindelsen enligt Voionmaa det självständiga Finlands första steg ut i den stora världen. Finlands längtan till Ishavet stimulerades av den 1500 km långa järnväg till Murmansk som Ryssland lät bygga åren 1915–17. Den gick genom Fjärrkarelen från S:t Petersburg till Murmansk längs med Finlands östgräns på ett oroväckande sätt. Utöver säkerhetsrisken ansågs banan sprida panslavismen till Ishavskusten och hota den finska bosättningen där.² Det var alltså inte ett under att Finlands styrande elit var nöjd med lösningen då förbindelsen äntligen förverkligades genom freden i Dorpat 14.10.1920. Det må så vara att Finland samtidigt förlorade delar av Karelen.

Till det finska Lappland anslöts det ca 10 000 kvadratkilometer stora Petsamo-område vid Ishavet som utökade Lapplands befolkning med ca 1 400 personer. Till sin nationalitet var befolkningen i området blandad: finnar, karelare, ryssar, skolter och andra samer samt en och annan norrman, ingermanländare och komi. Vid ingången av året 1929 var finnarnas andel av befolkningen 53 %.³ Området förfinskades snabbt: Samernas andel, huvudsakligen skolter, hade bara tre år tidigare överstigit en fjärdedel.⁴ Petsamos invånarantal steg fram till år 1939 till dryga 5 000, huvudsak-

² Väinö Voionmaa, *Suomi Jäämerellä*. Edistysseurojen kustannus-osakeyhtiö (Helsinki 1918), s. 7; se även Jorma Ahvenainen, 'Petsamon historiallisia vaiheita', *Eilispäivän Petsamo* (Helsinki 1970), s. 33–35, 115–128.

³ 'Petsamon kihlakunta', *Suomenmaa* IX.2. Oulun lääni (Porvoo 1931), s. 380–381.

⁴ Pekka Linkola & Martti Sammallahti, 'Koltanmaa, osa Saamenmaata',

ligen som en följd av inflyttning från Finland. Flyttningsrörelsen påskyndades av 1925 års kolonisationslag. Störst var befolkningsstillväxten i Petsamo på 1930-talet.⁵ Under mellankrigstiden grundades sammanlagt över 600 nya hemman i Petsamo. Av dessa var största delen bostadshemman.⁶

Anslutningen av Petsamo till Finland ansågs vara en lycklig händelse såväl i ekonomiskt som kulturellt hänseende. I 1920-talets politiska läge fästes uppmärksamheten dock inte enbart vid Petsamo, utan vid hela Lappland och gränsområdena i allmänhet. Lappland norr om polcirkeln hörde med Tornedalen samt gränskommunerna i östra Finland till den s.k. gränsbygden, som man efter självständigheten ville knyta starkare till moderlandet. Som gränstrakt räknades 20 kommuner i Karelen och 20 i norra Finland samt fem gränskommuner i Kuopio län. Till sin areal utgjorde gränsbygden ca 30 % av hela landets yta, så helt obetydligt var inte detta område som krävde särbehandling. Den unga nationen upplevde gränsområdesfrågan som livsviktig såväl på det inrikespolitiska som på det utrikespolitiska planet. Utvecklingen av gränsbygden sågs rentav som en förutsättning för bevarandet av självständigheten samt som en väg för Finland att inträda i de gamla europeiska kulturnationernas skara.⁷

På 1920-talet inleddes det första stora utvecklingsprojektet för gränstrakterna, vilket i praktiken innebar att man började satsa mera statliga medel än någonsin tidigare på de ekonomiska förutsättningarna, utbildningen, vägar och kulturlivet i glesbygderna, men också frivilligarbete inom medborgarorganisationer, särskilt sådana som intresserade sig för den finska folkstammen. Förbättringen av den ekonomiska situationen gällde i första hand utvecklingen av gränskommunernas lantbruk. Gränsbygdsbefolkningen utgjorde riksgränsens "odlingsvakter". Myrodling, lantbrukskurser, avelstjurar och grönsaksland för barn blev nya modeord. Till exempel organiserades i Sodankylä Lapplands första myrddagar i juli 1924. Deltagarnas antal uppgick till omkring etthundra, och sällskapet besökte bland annat två myrar: "Exkursionen påvisade hur stora myrodlingmöjligheter det finns just i Lappland." I socknen organiserades på hösten samma år även en boskapsutställ-

Tuija Saarinen & Seppo Suhonen (toim.), *Koltat, karjalaiset ja setukaiset. Pienet kansat maailmojen rajoilla* (Kuopio 1995), s. 51.

⁵ SVT VI Befolkningsstatistik från åren 1921–45.

⁶ Paula Suolonen, *Petsamon asutuslaki ja sen toteuttaminen 1920- ja 1930-luvuilla*. Avhandling pro gradu i Finlands historia Helsingfors universitet 1986, s. 30.

⁷ *Rajaseutu* 1/1924, s. 2.

ning, där ca 60 vita Lapplandskor visades. Dessutom tävlade man under hösten med produkter från trädgårdsland och med handarbeten.⁸ I de olika gränskommunerna grundades lokala medborgarorganisationer för förbättrandet av förhållandena; bland annat verkade vid östgränsen Kainuu gränstraktskommitté och Kajana myrodlingssvänner (Kajaanin suonviljelysystäväät).⁹ Utvecklingen av jordbruket bar också frukt. Åkerarealen växte i gränsbygden under åren 1923–38 med ca 83 procent; det byggdes 3 700 km nya vägar, 1 900 km gammal väg reparerades, och man dikade ut 42 800 hektar sumpmark.¹⁰

Under mellankrigstiden behandlades i riksdagen hundratals lagmotioner om utvecklandet av glesbygden. Samtidigt strävade man inom statsförvaltningen efter en enhetlig gränsbygdspolitik. På olika ministeriers initiativ inleddes bland annat talrika utredningar om den ekonomiska exploateringen av norra Finland. Bland dessa kan man nämna E. Y. Pehkonens ”Taloudelliset olot Pohjois-Suomessa sekä eräitä ehdotuksia toimenpiteiksi niiden parantamista varten” (1928), doktor Östen Elfving’s ”Petsamon taloudellisesta elämästä ja toimenpiteistä sen kehittämiseksi” (1924) och geografen Väinö Tanners broschyr ”Voidaanko Petsamon aluetta käyttää maan hyödyksi?” (1927).

Den ekonomiska aktiviteten ökade i och med de första nickelfynd som gjordes i Petsamo sommaren 1921 och det år 1934 inledda gruvbygget. Också på vintern erbjöd den isfria hamnen alldeles nya utsikter för utvecklingen av den nordliga regionen samt för havsfisket. Dittills hade man i Lappland nästan enbart utnyttjat skogstillgångarna. För skogsexploateringens effektivisering hade Kemi älvs flottningsförening grundats år 1901. Nu ville man utvidga förbindelserna från Bottenhavet ända till Ishavet. För Petsamo började man genast planera järnvägar, och Ishavsriksvägen från Rovaniemi via Sodankylä och Ivalo till Petsamo och Linhammar hamn stod färdig år 1932. Vägbygget kom också vid sidan av lantbrukets effektivisering att bli ett annat centralt utvecklingsprojekt för gränsbygden. Byggandet av vägnätet i det nordliga området tjänade även den växande turismen. Bland annat utmed Ishavsvägen restes flera vandrarhem, och på 1930-talet blev det ståtliga turisthotellet i Linhammar färdigt. Också elnät och telefonförbindelser drogs till

⁸ *Rajaseutu* 8–9/1924, s. 121; *Rajaseutu* 10/1924, s. 146.

⁹ *Rajaseutu* 1/1924, s. 17.

¹⁰ *Rajaseutu* 5/1939, s. 57.

Lapland: enbart i Petsamo byggdes sex telefoncentraler och nio postkontor och poststationer under 1920-talet. Så blev också postbilarna och radion flaggskepp för civiliseringen av Lapland. Förbättringen av förbindelserna kröntes av Aero Ab:s reguljärflyg till Petsamo i juli 1940.¹¹

Gränlandet förfinskas

Utöver de inrikes- och utrikespolitiska orsakerna medverkade ideologiska faktorer, språkfrågan och frändefolksideologin, till att starkare binda gränsbygderna vid det övriga Finland. Ett tecken på den ideologiska iveren var att det mellan vinter- och fortsättningskriget fanns fjorton organisationer i Finland som arbetade för den finska folkstammens intressen samt ett stort antal mindre, kortlivade föreningar och sammanslutningar.¹² I samband med självständigheten hade den språkliga och nationalpolitiska striden flammat upp, och gränsbygdsfolkets släktband och kontakter över gränsen sågs som ett ideologiskt hot. I norr var det framför allt skolterna som p.g.a. sin tro, sitt språk och sitt utseende upplevdes som främmande och nationellt opålitliga. I det vita Finland sågs även Petsamos läge mellan det röda Kirkenes och Murmansk som ett problem. De vitas misslyckade expedition till Petsamo år 1918 var ännu i fårskt minne. Finland hade i Petsamo 240 km gemensam gräns med Ryssland. Tidens finskhetsideal bars inte enbart upp av den politiska högern, utan framträdde också i till exempel socialdemokraternas ståndpunkter. Bland annat Väinö Voionmaa bedömde skoltfrågan så här: "Det är varken förnuftigt eller berättigat att enbart för några hundra försvagate och outvecklade invånare skull, må så deras språk och kultur för övrigt vara hur intressanta och värda att bevaras som helst, blockera stora ekonomiska intressen, som hundratusentals människor och hela stater skulle kunna dra nytta av."¹³ Karakteristiskt för det särskilt livliga politiska livet i Petsamo var att styrkeförhållandena mellan partierna på orten var jämnstarka. Till exempel i riksdagsvalet 1929 fick samlingspartiet 140 av områdets röster och vänstern 141.¹⁴

Kännetecknande för de organisationer – t.ex. Akateeminen Karjala-Seura

¹¹ Se bl.a. *Rajaseutu* 3/1924; *Rajaseutu* 5/1924, s. 96, 191; *Rajaseutu* 8–9/1924, s. 129, 132; *Rajaseutu* 10/1924, s. 140; 'Petsamon kihlakunta', s. 381.

¹² Toivo Nygård, *Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen* (Helsinki 1978), s. 234–235.

¹³ Voionmaa, s. 132.

¹⁴ SVT XXIX. Vaalitulasto. Eduskuntavaalit 1929 (Helsinki 1930).

(Akademiska Karelens-sällskapet) – som eftersträvade ett territoriellt Storfinsland var i förfinskningsen av gränsområdena mottot ”det finns bara en känsla, en vilja – jag är finsk till namn, sinne och språk”. En mera moderat linje betonade däremot skapandet av ”ett andligt Storfinsland”. En av dessa organisationer var Suomalaisuuden Liitto (Finskhetförbundet), som grundats 1906. I ledningen för finskhetförbundet verkade i början av 1930-talet agrarförbundets Urho Kekkonen. Förbundet strävade efter att höja finländarnas nationalkänsla, bildning och språk i gränsbygderna samt i de av finnar bebodda områdena i Finnmarken, Västerbotten och Estland. I Finnmarken uppskattade man att det bodde ca 15 000 finnar och i Västerbotten ca 30 000.¹⁵ I Finland grundade förbundet sina egna publikationer för de områden där den språkliga minoriteten var finsk. För de finskspråkiga på den svenskspråkiga södra och västra kusten utgavs tidningen *Rannikkosuomalainen*, och för gränsbygderna i de östra områdena tidningen *Rajaseutu*, som till sin profil var kraftigt nationalistisk. Dessutom grundades som en del av förbundet år 1922 en särskild gränsbygdsavdelning, som sedermera frigjorde sig och blev en självständig förening under namnet Suomen Rajaseutuyhdistys (Finlands gränsbygdsförening).¹⁶

Förutom den av stamideologin inspirerade tjänstemannakåren var också lärarna och skolan nyckelfigurer i civiliseringen och förfinskningsen av gränsbygderna. Också i Petsamo började man snabbt bygga folkskolor, inympa ett lutherskt församlingssliv och utnämna en finsk tjänstemannakår. Genast år 1921 grundades tre folkskolor och under samma årtionde ytterligare fyra. Under mellankrigstiden spred sig folkskolorna också effektivt i gränsbygden. Då det läsåret 1918–19 fanns 11 lägre folkskolor och 321 högre folkskolor i gränsbygdskommunerna, fanns det läsåret 1937–38 redan 411 lägre folkskolor, 428 högre folkskolor samt dessutom ännu 227 s.k. reducerade folkskolor. Antalet elever i folkskolorna växte under ifrågavarande tid från 11 753 till 43 251.¹⁷ Förutom lägre folkskolor grundades i gränsbygderna flera folkhögskolor som skulle fostra de unga vuxna. Till exempel i Sodankylä och Övertorneå inledde folkhögskolorna sin verksamhet år 1923. Också skolhälsovården och rådgivningsarbetet började utvidgas till

¹⁵ Nygård, s. 240.

¹⁶ Angående Suomalaisuuden Liittos verksamhet se bl.a. Kari Tarasti, *Suomalaisuuden liitto 1906–1966* (Helsinki 1966).

¹⁷ *Rajaseutu* 1932, s. 117–124; 'Petsamon kiblakunta', s. 381; *Rajaseutu* 1/1940, s. 10–12.

att omfatta även Lappland, där spädbarnsdödligheten var den högsta i landet och skolbarnens hälsotillstånd det sämsta i landet. Ändå konstaterades det i slutet på 1930-talet att förhållandena i detta avseende fortfarande var på ett elementärt stadium i Lappland. I Petsamo var situationen hyfsad. Där verkade på 1920-talet ett statligt sjukhus, en distriktsläkare, ett filialapotek och en veterinär samt ett barnhem och ett kommunalhem.¹⁸ Att den ortodoxa kyrkans inflytande minskade i gränsområdena spelade också en viktig roll i förfinskningsprocessen. Petsamo lutherska församling grundades år 1921, och den förste kyrkoherden installerades redan under anslutningsåret. Därförinnan fanns det fem ortodoxa kyrkor i regionen och flera kapell, varav endast ett var lutherskt. Kyrkan antog en sträng linje i förhållande till de ortodoxa, och regionen lutheraniserades i och med nyinflyttningen. Att huvuddelen av Petsamo klostrets egendom överfördes till finska staten säger en hel del om statens inställning.¹⁹

Förfinsknigen av Petsamo och dess förening med moderlandet följde samma mönster som då finner under slutet av 1800-talet flyttade till Finnmarken och knöts starkare till Norge. Enligt de norska forskarna Knut Einar Eriksen och Einar Niemi innebar dessa mekanismer en språkpolitik som gynnade majoritetsspråket, en förbättring av trafikförbindelserna till resten av landet samt en favorisering av de nybyggare som hörde till majoritetsbefolkningen bland annat vid skiftespolitiken. Den nationalism och nedvärdering av minoritetskulturen som samtidigt bedrevs samt övervakningen av dem som gynnade minoriteten gjorde den språkliga minoriteten kulturellt osynlig.²⁰

Alldeles entydig var förfinskningsprocessen emellertid inte. Inte ens på 1920-talet godtog alla de hetsiga äktfinnarnas förfinskningskrav. Bland annat

¹⁸ Bl.a. *Rajaseutu* 1/1924, s. 16; *Rajaseutu* 2/1924, s. 32; *Rajaseutu* 5/1924, s. 191; *Rajaseutu* 10/1924, s. 146; *Rajaseutu* 12/1924, s. 174, 199; *Petsamon kihlakunta*, s. 381; Maija Mustonen, Risto Suominen & Kyösti Suonoja, *Imeväisyskuolleisuuteen vaikuttavat sosiaaliset ja taloudelliset tekijät Suomessa 1910–71*, SVT, Sosiaalisia erikoistutkimuksia XXXII:46 (Helsinki 1976), s. 5–9.

¹⁹ Se bl.a. Alfred Salmela, 'Hallinnosta ja olojen järjestelystä', Jorma Pohjanpalo (toim.), *Eilispäivän Petsamo* (Helsinki 1970), s. 71–103; Tiina Törnqvist, *Petsamon suomalaistaminen. Koltat suomalaisuuden puristuksessa vuosina 1920–1925*. Avhandling pro gradu i Finlands och Skandinavien historia. Helsingfors universitet 1998, s. 85–90.

²⁰ Knut Einar Eriksen & Einar Niemi, *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og minoritetspolitikk i nord 1860–1940* (Oslo 1981), passim.

i tidningen *Rajaseutu* publicerades artiklar, i vilka man krävde att samernas språk och kultur skulle bevaras. Tidningens redaktör, jägargeneralen Eero Heickell skrev våren 1925 att skolterna riskerade att försvinna om de inte fick idka renskötsel. Enligt Heickell smalt de samman med majoritetsbefolkningen i samband med övergången till jordbruk. Förutom att trygga skolterna en näring borde man enligt Heickell erbjuda dem undervisning på deras modersmål. Utsjoki sockens kommunfullmäktiges förslag att förbjuda nybyggen i Utsjoki och avgränsa ett "eget område" för samerna var enligt Heickell värt att understödas. Det planerade området omfattade förutom Utsjoki delar av Enontekis och Enare.²¹ Gränsen förverkligades först i slutet av 1900-talet under namnet Samernas hembygdsområde. Tidningen *Rajaseutu* kritiserade också aktivt i sin spalt "Ulkosuomalaiset alueet" den nationaliseringspolitik som bedrevs i norra Sverige och framför allt i Nordnorge: "I Finnmarken utsätts finnarna och lapparna för språkligt förtryck, då språkfanatikerna kommit till makten i Finnmarken." Utöver Finnmarken kritiserades även de finska invånarnas "svaga situation" i Västerbotten.²²

Allt som allt var Finlands självständighet och den därpå följande kraftiga insatsen för gränsbygderna, det s.k. första gränsbygdsprojektet, huvudsakligen ekonomiskt och kulturellt till fördel för Lappland. Allmogens levnadsförhållanden började småningom förbättras i och med att inkomsterna, mobiliteten och informationsförmedlingen ökade, hälsovården förbättrades, folkskolor grundades, elektrifieringen framskred, turismen utvecklades och det övriga Finland blev medvetet om de perifera områdenas problem. Helt gratis fick Lappland inte sina ekonomiska fördelar; i och med vägbygget utsattes t.ex. skogarna i norr mer än tidigare för kalhyggen. Ur etnisk synvinkel var mellankrigstiden däremot inte så lycklig. Man försökte systematiskt förfinska det anslutna Petsamo, och samernas kulturella ställning försvagades under förfinskningsfasen.

Den militära ledningen förkastar Lappland

Det finska Lapplands ställning förändrades dramatiskt i slutet av 1930-talet i samband med att världskrig hotade. Det ovan nämnda förslaget att offra Lappland, som Mannerheim presenterade i mars 1940, måste förutom som

²¹ *Rajaseutu* 2/1925, s. 20–21.

²² Bl.a. *Rajaseutu* 3/1924, s. 55; *Rajaseutu* 1/1924, s. 20; *Suomalainen Suomi* 6/1923, s. 89; *Suomalainen Suomi* 7/1923, s. 47.

ett utslag av Finlands svaga förhandlingsläge under vinterkriget, också ses mot bakgrunden av den ökade internationella spänningen. Det hade nämligen inte gått mer än en månad efter vinterkrigets fredsslut då södra Norge hamnade i fötterna på det allt starkare Tyskland och då det av tyskarna styrda Finnmarken i maj 1940 blev Finlands norra granne. Samtidigt hamnade det finska Lappland hotfullt nära en internationell krishärd. Lapplands position måste nu uppskattas på nytt, uttryckligen utgående från de militärpolitiska utgångspunkterna.

Ur civilförvaltningens och särskilt jordbruksstyrelsens och det agrara gränsbyggsarbetets synvinkel var Lappland och Petsamo dock fortfarande "viktiga ekonomiska områden".²³ Såsom det tidigare konstaterats investerade man i Lappland under mellankrigstiden, men ännu i slutet av 1930-talet hade dess ekonomiska betydelse inte hunnit nå samma nivå som resten av landet. Detta gäller speciellt regionen norr om polcirkeln. Ur civilförvaltningens synvinkel var utvecklingen av Lappland på hälft,²⁴ och man gick aktivt vidare med projektet också då krisen närmade sig. Till exempel hösten 1939 höjde jordbruksministeriet nyodlingsstödet för Lappland och de övriga gränsbygderna samt inledde omfattande älvrensningssarbeten.²⁵ Lapplandskommitténs betänkande och de därtill hörande stora utvecklingsplanerna offentliggjordes 1938, planen för förbättrandet av näringslivet i Kajaland (Kainuu) och norra Lappland samma år, Petsamo sjöfartskommittés betänkande år 1939, förordningen om Linhammars statliga hamns administration år 1940 och den övergripande utvecklingsplanen för det agrara gränsbyggsarbetet år 1941. Denna omfattade bland annat åtgärder genom vilka gränsbygdernas åkerareal skulle fås att växa genom mekanisering, gödsling, jordbrukarnas yrkeskunskap och utvecklingen av boskapsskötseln. I utvecklingsplanen betonades också höjandet av gränsbygdsbefolkningens själsliga välmående genom utfärder för småbrukare, husmors- och lantbrukardagar samt genom ökad kurs- och upplysningsverksamhet.²⁶

Parallellt med civilförvaltningens insatser och frivilligarbetet för gränsbygdernas utveckling förstärktes inom militärledningen en uppfattning enligt

²³ *Rajaseutu* 1–2/1939, s. 34.

²⁴ *Rajaseutu* 5/1939, s. 53.

²⁵ *Rajaseutu* 6–7/1939, s. 97; *Rajaseutu* 1–2/1939, s. 30–32.

²⁶ *Rajaseutu* 1/1941, s. 9–14.

vilken de nordliga områdena var sekundära för landets ekonomi och försvar. Huvudvikten i försvaret och i arbetet för den finska folkstammen skulle läggas vid Karelen,²⁷ där naturförhållandena var betydligt mer gynnsamma för såväl lantbruk som för industri än i Lappland. De konservativas ökade inflytande i Finland från och med början av 1930-talet syntes bl.a. i att regeringens makt växte i förhållande till riksdagen samt som en strävan att effektivisera försvaret. Samtidigt förstärktes försvarsrådets ordförande Mannerheims, hans betroddas och överhuvudtaget militärpersonernas ställning i förhållande till de civila tjänstemännen.²⁸ Den militära ledningens uppskattningar av Lapplands position föddes alltså inte i slutet av 1930-talet. Redan i försvarsplanerna från första hälften av decenniet hade Lappland blivit ett militärt vakuum. På grund av de dåliga kommunikationerna och de långa underhållsvägarna antog man att Sovjetunionen inte skulle anfalla från norr. Fastän det kort före vinterkriget utbrött rapporterades om rysk aktivitet vid Ishavet, Kantalahti och Murmanskbanan, anvisades inga reserver för det norra området. Situationen återspeglas väl i ett yttrande fällt av Kurt Martti Wallenius, kommendör för Lapplandsgruppen under vinterkriget: "Vi har råd att låta ryssarna komma ända till Sodankylä; i öster får de emellertid inte släppas över Kemi älv."²⁹ Mellan vinter- och fortsättningskriget delades denna uppfattning av generalmajor A. F. Airo: Finlands armé hade inte något militärt intresse i Petsamo. Det var meningen att hamnen i Linhammar och nickelgruvområdet i Kolosjoki skulle överges nästan utan strid ifall det blev krig mellan Finland och Sovjetunionen.³⁰

Tyskland bryter sig igenom till Ishavet

Den tyska närvaron vid Ishavet från och med maj 1940 förändrade det finska

²⁷ Se Nygård, s. 220.

²⁸ Timo Soikkanen, *Kansallinen eheytyminen – myytti vai todellisuus? Ulko- ja sisäpolitiikan linjat ja vuorovaikutus Suomessa vuosina 1933–1939*. Turun yliopiston julkaisuja (Turku 1983), s. 16–19.

²⁹ Arméns dagorder nr 1200 18.5.1940. Arméstabens arkiv. Krigsarkivet; Wolf H. Halsti, *Talvisota 1939–1940* (Helsinki 1955), s. 139; Matti Lackman, *Talvisodan pohjoisrintaman kriisin syistä*. Tornionlaakson vuosikirja 1977, s. 55–67; Jukka Nevakivi, 'Talvisota Pohjois-Suomessa', *Kaleva* 3.12.1989, 10.12.1989, 17.12.1989 och 31.12.1989.

³⁰ A.F. Airo till tysken Horst Rössing 7.1.1941, se Kalle Korpi, *Tavoitteena Muurmanni. Saksan Norja-armeija ja Pohjois-Suomen rintamasuunta joulukuusta 1940 joulukuuhun 1941*. Studia Historica Septentrionalia 28. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys (Rovaniemi 1996), s. 51.

Lapplands strategiska position. Mellan vinter- och fortsättningskriget blev Lappland till en början ett genomfartsområde för tyskarna, och i början av fortsättningskriget underställdes området helt den tyska militärförvaltningen. De första tyska trupperna landsteg i Vasa den 22 september 1940 och i Uleåborg fyra dagar senare. Manskaper transporterades med tåg till Rovaniemi, varifrån den första kontingenten, knappa 300 man, fortsatte den 29 september. Soldaterna lastades på 62 täckta lastbilar med SA-skyltar (Finlands Armé) och den ca 500 km långa resan till Ishavskusten började. Transporten av tyskar fortsatte så att det vid utgången av år 1940 hade transporterats ca 4 600 man och ca 550 bilar samt tontals materiel.³¹

Totalt gjordes flera avtal om den tyska transiteringen på basis av de diskussioner som förts med den tyske överstelöjtnanten Josef Veltjens 18–19.8.1940. Det militära eller tekniska avtalet ingicks 12.9 och det politiska avtalet 22.9 samt ett tilläggsavtal 21.22.1940. Avtalens innehåll avvek från varandra sålunda, att det politiska avtalet till sin natur var allmänt, medan de militära avtalen var detaljerade redogörelser för de praktiska åtgärderna. Inalles skulle transiteringen gälla transport av ca 5 500 soldater och ca 770 bilar genom finska Lappland till Nordnorge. Transiteringen skulle förverkligas som en transportoperation i två omgångar, så att den första transportvägen skulle äga rum 22.9–2.10 och den andra 7.10–16.10.1940. Så skedde också, och i den första vägen transporterades ca 2 400 man till Finland på nio fartyg och i den andra vägen ca 2 300 man på åtta fartyg. Därefter skulle transporterna upphöra. Från Organisationsbyrån för transitotrafiken, som finländarna grundat inför operationen, rapporterades också 30.10 att bara knappa 800 tyskar skulle bli kvar i Finland.³²

Så gick det emellertid inte. Efter tilläggsavtalen i november inleddes omfattande permittenttransporter i norra Finland, och krigsmateriel och livsmedel strömmade i tilltagande mängder fram på Lapplands få vägar. Före utgången av år 1940 fördes bland annat hundratals träbaracker, tiotal ton spannmål och underhållsförnödenheter samt 53 jaktplan och ca 600 kanoner norröver. Längs transportrutten byggde finländarna underhållsplatser och bostäder åt de tyska underhållstrupperna. Från och med slutet av våren 1941 hade den

³¹ Olli Vehviläinen, *Saksalaisten kauttakulun alkuvaihe Suomessa 1940*. Särtryck *Yksilö ja yhteiskunnan muutos* (Tampere 1986), s. 218.

³² Kauttakulkua koskevat asiakirjat nro 18, 22, 23 och 28. Se Hans-Peter Krosby, *Suomen valinta 1941* (Helsinki 1967), s. 260–276; Flygvapnets transporter 30.10.1940. Organisationsbyråns för transitotrafiken arkiv. Krigsarkivet.

tyska armén över 800 soldater vid trängen i Lappland och på Finlands västkust och det tyska flygvapnet ca 700.³³

Från och med början av år 1941 började trafiken genom Lappland övergå till ett mer bestående tillstånd. I norra Finland började man bygga underhållsdepåer för tyskarna med tanke på större trupper. Bland annat i Rovaniemi lagrades proviant för en armékår. Tyskarna fick också passlättnader. Begreppet ”transitering” började i det här skedet redan vara aningen vilseledande. Från och med senvåren motsvarade tyskarnas antal i Finland två divisioner. Ursprungligen var det frågan om utbyte av trupper, men något utbyte ägde dock aldrig rum, och trupperna stannade i norr. I början av juni 1941 fanns det ca 40 000 tyskar i norra Finland. Redan före krigsutbrottet 21.6 hade de tyska trupperna, som var utrustade med luftvärnskanoner, kontrollen över Petsamo, och omedelbart 22.6 förflyttades stora mängder tyska soldater från Nordnorge till den finska sidan. Under sommaren steg tyskarnas antal till ca 150 000 man, år 1943 var de 210 000 och då kriget var över i september 1944 ca 225 000 man.³⁴ Att Tyskland behöll så mycket trupper i norr hängde ihop med tyskarnas vilja att säkra tillgången på nickel samt de lockande malmtillgångarna i norra Sverige och fruktan att väststaterna skulle angripa via Ishavet.

Den tyska närvaron stärkte under mellankrigstiden finländarnas tro på ett Storfinland. Bland annat historikerna Jalmari Jaakkola och Eino Jutikkala samt etnologen Kustaa Vilkkunen gjorde undersökningar om ”det finska livsrummet” på presidentens och regeringens begäran. I Jaakkolas *Suomen idänkysymys* (1941) införlivades bland annat Kolahalvön med Finland, den befolkades med finnar, och områdets ”främmande folk” flyttades någon annanstans.³⁵

Från och med vårvintern 1941, då tvisten om Petsamonickeln hårdnade i den s.k. nickelkrisen mellan Finland, Tyskland och Sovjetunionen, var Fin-

³³ Lägesrapporter 1940–41. Organisationsbyråns för transitotrafiken arkiv. Krigsarkivet; Mauno Jokipii, *Jatkosodan synty* (Helsinki 1988), s. 122.

³⁴ Bl.a. Marianne Junila, *Kotirintaman aseveljeyttä. Suomalaisen siviiliväestön ja saksalaisen sotaväen rinnakkainelo Pohjois-Suomessa 1941–1944*. Bibliotheca Historica 61, SKS, (Helsinki 2000), s. 67; Om lappländarnas krigsuppleverser se även Maria Lähteenmäki, *Jänkääkkäreitä ja parakkipiikojä. Lappilaisten sotakokemuksia 1939–45*, Historiallisia tutkimuksia 203 (Helsinki 1999).

³⁵ Se Hannu Soikkanen, ’Sota-ajan valtioneuvosto’, *Valtioneuvoston historia 1917–1966 II* (Helsingfors 1977), s. 135.

lands dåvarande ambassadör i Moskva J. K. Paasikivi emellertid åter beredd att byta ut Petsamo med ryssarna av rädsla för en internationell konflikt.³⁶ Tyskarna var av annan åsikt och började målmedvetet ingå avtal med Finland om nickelförsäljning till Tyskland. Det kan här nämnas att Paasikivi hade varit medlem av fredsdelegationen i Dorpat 1920 liksom även Väinö Tanner och Väinö Voionmaa. Tanner blev sedermera också ordförande för Petsamon Nikkeli Oy:s förvaltningsnämnd. I början av 1920-talet var Ishavsförbindelsen något finländarna strävade efter såväl ur en ekonomisk synvinkel som ur den stamideologiska synvinkeln. Att Tyskland dök upp vid Ishavet och att Sovjetunionens intresse för Petsamo vaknade mellan vinter- och fortsättningskriget, gjorde Ishavskusten till ett skrämmande problemområde. Området hade lett in Finland i en internationell konflikt och man ville därför bli av med det.

Det var alltså inte ett under att finländarna gärna gick med på den tyska transiteringen genom Lappland. Men hur många tyskar fanns det sist och slutligen i norra Finland mellan vinter- och fortsättningskriget? Olika forskare har uppgett mycket varierande siffror. De är dock eniga om att det ursprungliga antalet, 5 500 man, överskreds rejält. Professorn i historia Olli Vehviläinen har framfört att de skulle ha varit knappt 13 000 samt ca 2 200 soldater inom underhållet vid utgången av maj 1941. Den amerikanske forskaren Hans-Peter Krosby har å sin sida hävdat att tyskarna skulle ha varit ca 19 500. Professor Mauno Jokipii har uppskattat antalet till 15 000. Utrikesministeriets kanslichef under kriget Aaro Pakaslahti har å sin sida talat om knappa 20 000.³⁷

Att forskarnas uppskattningar varierar så kraftigt vittnar helt enkelt om att källorna dels är knappa, dels mångtydiga. Den yttersta orsaken är emellertid att inte ens de samtida kände till det exakta antalet. Efter att avtalen ingåtts var nämligen inte övervakningen av de tyska transporterarna särskilt sträng. I krigsansvarighetsprocesserna 1945 konstaterades kort att "Finlands övervakning av transporterarna inte var effektiv".³⁸ Tyskarna fick relativt fria händer särskilt under våren 1941. Ett talande exempel är Organisationsbyråns för transitotrafikens anmälan 13.6.1941: "Trots upprepad begäran har man ännu inte fått uppgifter om lasterna på de fartyg som inte är införda i de far-

³⁶ Jokipii, s. 634.

³⁷ Vehviläinen, s. 224; Pakaslahtis uppskattning, se protokollet fört vid krigsansvarighetsprocessen 10.12.1945, 378; Jokipii, s. 118; Krosby, s. 77.

³⁸ Protokoll fört vid krigsansvarighetsprocessen 15.11.1945, s. 14. Finlands riksarkiv.

tygskataloger de inlämnat".³⁹ Då överbefälhavare Mannerheim efter kriget tillfrågades om övervakningen av transitotrafiken, svarade han att han inte givit någon order om övervakning och att utvidgningen av transiteringen intresserat honom först strax före kriget. Mannerheim skyfflade över ansvaret på statsminister Ryti, som dock hävdade att överbefälhavaren ansvarat för transiteringen. Också kanslichef Pakaslahti hävdade att ansvaret för transiteringen helt låg på militärerna.⁴⁰ Varken riksdagen eller ens alla ministrar visste att transitotrafiken hade inletts, och bland annat i Vasa blev de lokala myndigheterna totalt överrumplade då de första tyska trupperna steg iland. Åren 1940–41 uteslöts riksdagen nästan helt från utrikespolitiken, och landet leddes av det lilla kabinett som samlats kring Mannerheim och Ryti.⁴¹

Fast det påstås att "det oaktat efterforskningar inte fanns någon rak linje från transiteringsavtalet till fortsättningskriget",⁴² var inledandet av transitotrafiken en ytterst viktig milstolpe i det finska Lapplands historia, men också från Finlands sida ett klart ställningstagande för Tyskland. Då fortsättningskriget brutit ut gick den finska militärledningen i juli 1941 utan invändningar med på att överlåta hela Lapplands län och en del av Uleåborgs län till det nationalsocialistiska Tysklands militärförvaltning. Den tyska tiden i Lappland slutade i katastrof hösten 1944. Då tyskarna avlägsnade sig förstörde de ca 15 000 byggnader i Lappland. I garnisonerna vid Ishavet och i gränsbygderna uppgick förstörelsen till 70–90 % av kommunernas byggnadsbestånd.⁴³ Också Ishavsfrågan avgjordes på ett för Finland ofördelaktigt sätt efter krigsslutet. Finland förlorade Petsamo och därmed sin efterlängtnade Ishavsförbindelse till Ryssland på hösten 1944. Det är inte en överdrift att säga att Lappland vid krigsslutet var fysiskt förstört, territoriellt stympat och moraliskt förkrossat.

Ett marginellt Norden?

Synen på det finska Lapplands ställning och gränsdragningarna under mellankrigstiden ger ett exempel på hur osäkra fysiska gränser, som ansetts vara

³⁹ Organisationsbyråns för transitotrafiken lägesrapport 13.6.1941. Krigsarkivet.

⁴⁰ Protokoll förda vid krigsansvarighetsprocessen 16.11.1945 med bilagor, s. 139–150 och 10.12.1945, s. 377–378.

⁴¹ Bl.a. Jokipii, s. 30–33.

⁴² Jokipii, s. 118.

⁴³ Se Martti Ursin, *Pohjois-Suomen tuhot ja jälleenvakennus saksalaissodan 1944–1945 jälkeen*. Studia Historica Septentrionalia 2 (Rovaniemi 1980), s. 383.

hävduvna, eller ideologiska gränser, som ansetts historiskt berättigade, kan vara. Lappland har under varje historisk period varierat till storleken. Från det s.k. Lapplands första gränser, som arkeologer och språkvetare placerat i förhistorien, är det en lång väg till de medeltida gränsdragningarna, för att inte tala om 1800- eller 1900-talets allt mera exakta administrativa eller ideologiska gränser, utmärkta i naturen och på kartorna. Det allmännaste sättet att gestalta det nordliga området har varit en uppdelning enligt riksgrensarna i ett finskt, ett svenskt och ett norskt Lappland samt Kolahalvön. I talspråket har Lappland vanligen avsett området norr om polcirkeln;⁴⁴ nuförtiden avses därmed oftast Lapplands län, som uppstod 1938. Ett fjärde sätt att rita in Lappland på kartan, som under de senaste årtiondena blivit allmänt bland kulturforskare, är att skapa kulturella och etniska kartor och anse dessa gränser vara ”mera berättigade” än riksgrensarna. Historiskt sett har de dock inte varit mera bestående till sin natur än de administrativa gränserna.⁴⁵

Det finns åtminstone en gemensam nämnare för definitionerna av Lapplands rörliga gränser, nämligen områdets geografiska marginalitet. Den brittiske forskaren Sidney Pollard har hävdad att termen ”marginell” anger att området är relativt fattigt, förhållandevis efterblivet och ligger långt från maktens och välståndets centrum. Framför allt i ekonomiskt hänseende är det marginella områdets roll obetydlig. Intressant är emellertid att marginaliteten enligt Pollard varierar historiskt från en tid och en plats till en annan.⁴⁶ Till exempel Manchester i England, Ruhrområdet i Tyskland och Pittsburg i Förenta staterna har en gång varit ledande områden i Europa och Amerika tack vare sin industri. I och med den nya industrin har de emellertid förlorat sin ställning, och till exempel Manchester har blivit ett musealt, marginellt område med hög arbetslöshet – marginellt i förhållande till den industriella produktionen, innovativiteten och det ekonomiska välståndet.

I de nordliga områdenas historia är marginalitetsbegreppet intressant. Man kan säga att den nationella historieskrivningen för Lapplands del präglas av geografisk determinism. Det finska Lappland norr om polcirkeln har definie-

⁴⁴ Bl.a. Lappi, *Peräpohjola ja Petsamo. Matkailijayhdistyksen matkailuoppaat XIV* (Helsinki 1927), s. 3.

⁴⁵ Se bl.a. Maria Lähteenmäki, ’Kotini on vanha siida. Suomalaisen ja saamelaisen Lapin rajankäyntiä keskiajalta nykypäivään’, Mikko Lahtinen (toim.), *Suvaitsevaisuus* (Helsinki 2001), s. 52–68.

⁴⁶ Sidney Pollard, *Marginal Europe. The Contribution of Marginal Lands since the Middle Ages* (Oxford 1997), s. 1–5.

rats som marginellt utgående från statsförvaltningens, den ekonomiska produktivitets och kulturlivets synvinkel. Det har setts som ett randområde för det "egentliga Finland", en utkant som man av nationella skäl försökt lyfta upp till samma civilisationsnivå som resten av landet. Att studera Petsamotiden (1920–44) öppnar emellertid ett nytt perspektiv på Lapplands och hela Nordkalottens historia: Lappland var inte nödvändigtvis ett marginellt område och en återvändsgränd, utan en hamn mot världen och en port mot Nordkalottens livliga inre kontakter. Det omfattade bland annat det finsktalande området, som sträckte sig över riksgrensarna. I 1920-talets politiskt och ideologiskt slutna och isolerade Finland representerade Lappland kulturell mångfald och öppenhet.

Den tillspetsade politiska, ideologiska och militära atmosfären ledde emellertid till att det mångkulturella Lappland upplevdes som ett nationellt hot. Genom att stärka dess förvaltning, grunda skolor, understöda jordbruket och bygga trafikförbindelser strävade man efter att starkare binda gränsbygderna vid Finland. Då en internationell kris hotade var man redo att frivilligt avstå från Lapplands strategiskt mest problematiska del, Petsamo, även om den värdefulla Ishavsförbindelsen på samma gång skulle gå förlorad. Sovjetunionens ointresse och tyskarnas mellankomst hindrade utbytet av finska Lappland. Sommaren 1941 blev det emellertid ett tyskt militärförvaltningsområde för drygt tre år framåt.

Intressant nog var 1920- och 1930-talets inrikespolitik dubbelbottnad i förhållande till det nordliga området. Resultaten av de utvecklingsprojekt för gränsbygden som gjordes på 1920- och 1930-talet var för de enskilda människorna i Lappland positiva, men i generellt avseende paradoxala: då Lappland integrerades i den mera centraliserade finländska förvaltningen blev området mera marginellt än vad det tidigare varit. Ishavsförbindelsen som öppnats år 1920 innebar för Lappland en möjlighet att inte längre stämplas som marginellt. Den möjligheten försvann dock i och med den internationella krisen 1944.

Den kanadensiske sociologen *Rob Shields* har analyserat de nordliga områdenas ställning genom motsatsförhållandet nord-syd. De egenskaper som förknippas med norden är i det här perspektivet huvudsakligen dubbelriktade: norden är å ena sidan söderns motsats och geografiskt begränsat fysiskt område som ligger norr om den 60:e breddgraden. Å andra sidan är norden också en föreställning. Nationalisterna har varit centrala krafter i bildandet av föreställningar om norden. I den kanadensiska nationella traditio-

nen har Norden stått för renhet, styrka och frihet. Särskilt tydligt har dessa föreställningar och denna mystik som förknippas med Norden framträtt i skönlitteraturen.⁴⁷ Synen på de arktiska områdena som något exotiskt och "ursprungligt" har sina rötter i upplysningen. I övergången mellan 1700- och 1800-talet utvidgades den europeiska människans världsbild delvis som följd av den mobilitet som försakats av den franska revolutionen. Exotismen började först i det vilda Amerika, sedan stod den mystiska Orienten i turen och slutligen de europeiska resmålen.⁴⁸ Många franska och engelska forskningsexpeditioner började också ta sig till det finska Lappland: det norra väderstrecket och Lappland blev på modet i Europa. I många resedagböcker förundrar sig resenärerna över de "i sin nakenhet oskyldiga, primitiva människorna". Vid mitten av 1800-talet började det redan förekomma mera realistiska och mindre rasistiska skildringar av Nordens invånare.

Liksom norra Kanada blev det finska Lappland under 1920- och 1930-talet ett favoritmål för finländska skönlitterära författare och vildmarksvandrare. Berättelser till brädden fyllda av ödemarksromantik skapade bilden av Lappland som ett förlorat paradiset, ett fritt och vilt område. Den skönlitterära Lapplandsbilden var mycket annorlunda i jämförelse med vad som berättades av de boskapsskötare och hälsovårdare som deltog i gränsbyggsarbetet. Då dessa strävade efter att göra Lappland mer likt de s.k. civiliserade trakterna, betonade romantikerna bevarandet av Lappland som en exotisk, orörd ödemark. Ett talande exempel på det dualistiska förhållande till Norden som man finner hos de resenärer och skönlitterära författare som skrivit om Lappland är Ilmari Hustichs verk *Lappland lever*. Hustich reste till Lappland efter kriget år 1945 och skildrar mycket väl Lapplandsälskarens förfaran över den förstörda Petsamovägen och de svarta skorstenssilhuetterna. Men bestigningen av fjällen kompenserade den fasansfulla synen: "Vad det var skönt i alla fall!" Författaren vandrar lycklig och bekymmersfri, omgiven av den rena naturen: "Jag andades fritt för första gången på flera år".⁴⁹ Antti Hämläinen, som beskrivs som en passionerad Lapplandsvän, skriver å sin sida hösten 1944 på Kemiö-tunturi att "Lappland har älskats mycket, älskats och beundrats. Mången finländare har till och med gett sitt liv i lösen för Lappland". Hämläinen bevisar

⁴⁷ Rob Shields, *Places on the Margin. Alternative geographies of modernity. The International Library of Sociology* (New York 1991), s. 162–198.

⁴⁸ Matti Klinge, *Kaksi Suomea* (Helsinki 1982), s. 87.

⁴⁹ Ilmari Hustich, *Lappland lever* (Helsingfors 1946), s. 20–21, 31–32.

att dessa "eländiga gränser" är sitt ryktes motsats och att fjällandskapet är en källa för outsinliga berättelser.⁵⁰ I romanen *Satu-Ruijan maa* skriven av kyrkoherden i Sodankylä Arvi Järventaus är Lappland det romantiska midnattsolens land och i ödemarkssoldaterna Kurt Martti Wallenius och E. N. Manninens verk de hårda männens slagfält. Manninen hade tillsammans med Wallenius deltagit i Petsamoexpeditionen och levt som luffare och eremit i Lapplands ödemarker.⁵¹ Erno Paasilinna har träffande konstaterat att i litteraturen om Lappland är huvudpersonen alltid landskapet, naturen, miljön. Människan är däremot en kuliss, en åskådare eller ett offer.⁵²

*

Det verkar som om det vore en sanningsvidrig slutsats att definiera det finska Lapplands ställning i 1920- och 1940-talets samhälle som svag eller marginal. I folkbildarnas ögon ter sig Lappland förvisso efterblivet och fattigt, men det är bara en synvinkel. En annan samtida värdering definierar Lappland som utsikternas land, som ett mångkulturellt och fascinerande rese- och ödemarksområde. Turistföreningens resehandbok från år 1927 beskriver på ett förträffligt sätt Lappland som en avvikelse i förhållande till södern: "Lapplands naturskönhet är vitt berömd och på grund av sin säregenhet har Lappland i folkets fantasi karakteriserats som ett sagoland."⁵³ Man kan även säga att den stämpel av negativ marginalitet det nordliga området fått har sina rötter i situationen efter kriget: dess historia har granskats genom det titthål som kriget i Lappland skapat. Området förstördes svårt, och den samhälleliga klyftan mellan syd och nord blev djupare, dvs. utvecklingen var motsatsen till utvecklingsoptimisternas positiva prognoser för randområdet på 1920- och 1930-talet. Genom specialstöden stämplades Lappland som ett utvecklingsområde som levde på glesbygdsbidrag.

⁵⁰ Antti Hämmäläinen, *Tunturien mailta. Lappia ja peräpohjola* (Tampere 1945), s. 6.

⁵¹ Arvi Järventaus, *Satu-Ruijan maa* (Helsinki 1920); K. M. Wallenius, *Ih-mismetsästäjiä ja erämiehiä* (Helsinki 1933); E. N. Manninen, *Erämaan armoilla* (Jyväskylä 1937).

⁵² Erno Paasilinna, 'Vanhempi Lapin kirjallisuus', *Lappi 2* (Hämeenlinna 1984), s. 380; se även Veli-Pekka Lehtola, *Rajamaan identiteetti. Lappilaisuuden rakentuminen 1920- ja 1930-luvun kirjallisuudessa*, SKS (Helsinki 1997).

⁵³ *Lappi, Peräpohjola ja Petsamo. Markkailijayhdistyksen matkailuoppaat XIV*, s. 4.

GRANSKNINGAR

Om hur Europa skall organiseras

Christer Jönsson, Sven Tägil & Gunnar Törnqvist,
Organizing European Space, 206 s., London 2000.

En stor del av världshistoriens stora frågor förefaller att handla om hur territorier skall organiseras och fördelas mellan olika mänskliga samhällen. Även vår egen samtids föreställning om det eviga äktenskapet mellan kultur och politik i nationalstatens skepnad har under senare år ifrågasatts och debatterats allt intensivare, inte minst mot bakgrund av den fördjupade västeuropeiska integrationen. Å andra sidan uppvisade slutet av 1900-talet ett sällan skådat uppsving för nationalstatsbyggandet.

Det är sällsynt att man i modern samhällsdebatt överhuvudtaget strävat till en problematisering av den politiskt-territoriella organiseringen. Så har det i och för sig varit ända sedan Marsilius av Padua under 1300-talet gjorde intensiva försök att diskutera förhållandet mellan fursten, folket och territoriet. En aning överdrivet kunde man hävda att det mesta som sagts om dessa förhållanden under de senaste seklerna betraktats genom färgade glasögon – detta gäller i lika hög utsträckning den absolutistiska enhetsstaten, den etniskt definierade nationalstaten och den ekonomiskt definierade europeiska integrationen. Mycket av forskningen kring t.ex. nationalism har lidit av att forskarna själva i en synnerligen deterministisk anda uppfattar den etniska nationalstaten som historiens slutmål.

Organizing European Space har den stora fördelen att den är producerad av tre framstående forskare inom olika vetenskapsgrenar, vilka alla av tradition ägnat territorialiteten mycken uppmärksamhet. Sven Tägil är historievetenskapens pionjär på teman kring territoriell identitet och konflikt, Christer Jönsson är statsvetare och Gunnar Törnqvist är ekonomisk geograf. Samtliga är verksamma i Lund. Denna tvärvetenskapliga inriktning – som Tägil i och för sig i många sammanhang klarat av även på egen hand – är bokens styrka. De tre författarnas grundläggande ambition förefaller i första hand vara att lyfta fram den historiska förändringsprocessen, vilket i slutändan innebär att man även kan betrakta hela den moderna diskussionen om europeiska unionens regionaliseringssträvanden i ett historiskt perspektiv – de europeiska regionerna är enligt författarna inget annat än "historiens byggstenar".

Boken är ställvis aningen tungläst, men skulle annars kunna fungera bra som kurslitteratur vid introduktionskurser i historia. Författarna påvisar

nämligen mycket pedagogiskt hur förändring i mänsklig verksamhet även förändrar den territoriella organiseringen. Påpekandet att städerna – vid sidan om den splittrade uppfattning om staters territoriella organisering – markerar den historiska kontinuiteten i Europa är förvisso fyndigt, men förlorar en hel del slagkraft när man väl kommer underfund med att även städernas betydelse och funktion förändrats utgående från förändringar i människans verksamhet och föranletts av olika politiska omställningar.

Att behovet för territoriell organisering uppstod i samband med jordbrukarsamhällets uppkomst är ganska självklart, men för samtidens dagspolitiker kunde det måhända vara nödvändigt att ibland påminna sig om de primära drivkrafterna bakom territoriella konflikter. Det är likaså en tankeställare att bli påmind om de territoriella och idémässiga strukturer som kloster- och universitetsväsendet byggde upp under medeltiden, för att inte tala om de territoriella strukturer som skapades av den framväxande aristokratin och kyrkan under den långa feodaliseringprocessen. En fördjupning i de germanska stamhertigdömenas framväxt erbjuder ett fruktsamt historiskt perspektiv på samtidens territoriella strukturer, av skribenterna benämnt "den nya medeltiden". Det är dessa strukturer som idag ofta beskrivs som "historiska regioner", delvis för att dessa historiska identitetsregioner allt oftare överlappar den existerande föreställningen om nationalstaten. Mot bakgrund av ett dylikt resonemang är det inte svårt att förstå varför vissa stater utvecklats i enlighet med federalism, medan andra vuxit fram utgående från renodlade absolutistiska principer.

Oberoende av hur intensivt nationalstatskritikerna än önskar avdramatisera nationalstaten i iveren att lyfta fram alternativa identiteter, bör det ändå stå klart att brytningen mellan dynastikontrollerad och offentligkontrollerad territorialitet är en vändpunkt i den territoriella organiseringens historia. Härvidlag är det säkert korrekt att i symbolisk mening ange år 1648 som brytningspunkt mellan den medeltida och moderna statsorganiseringen. Den utveckling mot territoriellt suveräna nationalstater som pågått sedan dess blir oerhört intressant att studera mot bakgrund av vår egen samtids samhälleliga utveckling. Har vi redan överskridit en ny brytningspunkt för territoriell (politisk) organisering? Ja, så är det uppenbarligen, och vi har börjat kalla det nya systemet för postmodernism eller globalism. Dilemmat för dagens nationalstater är att de inte förmår behålla kontrollen över alla de mekanismer som styr samhället – det kan handla om gränsöverskridande miljöproblem, men det kan även handla om ekonomi.

Den statskontrollerade ekonomin har bara existerat under en kort period i världshistorien. Under den tidiga kolonialismen kontrollerade privata handelskompanier världshandeln ända tills de starka imperialistiska nationalstaterna tog över under 1800-talets senare hälft, men nu är vi på sätt och vis igen tillbaka i en "kolonial" period. Vad har det t.ex. för betydelse för nationalstaten Italien att den norditalienska staden Veneto hyser Benetton's högkvarter, som styr 7000 butiker i 121 länder? Betydelsen är sannolikt stor,

men någon kontroll över det multinationella företaget kan nationalstaten inte utöva. Författarna hänvisar till den kände belgiske historikern P i r e n n e s teori om den logistiska revolutionen, och konstaterar att den suveräna territorialstaten obönhörligen förlorat sitt inflytande i den nya logistiska världen. Men kan det (åter)uppträda icke-territoriella stater, eller hur kommer det europeiska rummet att organiseras framöver?

Författarna gör ett stort väsen av att en röd tråd i den europiska territorialitetens historia är det starka urbana nätverket – oberoende av hur staterna klarat sig bedriver framgångsrika städer alltid handel. Utgående från resonemanget blir man lite förvånad över att det i Finland (enligt kartan på sidan 159) påstås existera endast tre huvudregioner: Helsingfors, Åbo och Vasa (tack vare förbindelsen över Kvarken?! Att skapa en urban ekonomisk geografi över Finland med Vasa, men utan till exempel Uleåborg, ger ett aningen ovederhäftigt intryck. Men i det stora hela utgör boken en imponerande översikt, och det är överlag angenämt att notera att historiska perspektiv fortfarande kan handla om generella teoretiska perspektiv, och inte endast om empiriska "vanlighetsperspektiv".

Tom Gullberg

Nationellt och icke-nationellt om Centraleuropas historia

Claes Levinsson, Fredrik Lindström, Ingvar Svanberg & Oscar Österberg, *Central- och Östeuropa. Kontinuitet och förändring*, Studentlitteratur, 277 s., Lund 1998.

Ismo Nurmi, *Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity. Manifestations of the National Identity of Slovaks 1918–1920*, SHS, Bibliotheca historica 42, 202 s., Helsinki 1999.

Nordiska historiker som under 1980-talet intresserade sig för det så kallade Centraleuropa ansågs inte vara särskilt intressanta. Dels ansågs inte Centraleuropa existera – det handlade ju snarast om de västra delarna av det sovjetiska Östeuropa – och dels ansågs det inte vara speciellt relevant för nordiska historiker att veta något om t.ex. Tjeckoslovakiens eller Ungerns historia. De få historiker som hade trotsat både vetenskapsintern kritik och politisk korrekthet fick plötsligt händerna fulla under och efter 1989. Statsvetarnas analytiska förmåga räckte inte till, åtminstone inte för att förklara varför tjecker, slovakar, slovener, kroater, polacker med flera, argumenterade som de gjorde. På svenska kom Kristian Gerner ut med *Centraleuropas återkomst* re-

dan 1992, och det detaljerade standardverket *Centraleuropas historia* utkom 1997. Gerner i Uppsala (tidigare i Lund) och Sven Tägil i Lund har på ett eller annat sätt stått bakom det mesta som åstadkommit på svenska eller i Sverige om centraleuropeisk historia. De forskargrupper som bildats kring dem eller som inspirerats av dem har under de senaste åren producerat en rad intressanta studier om Centraleuropa både på svenska och på engelska.

Både historiker och den så kallade "bildade allmänheten" ville i början av 1990-talet inte endast lära sig mera om de nya postsovetjetiska staterna, utan framför allt ville man förstå orsakerna till att det sovetjetiska systemet kollapsade. I sina studier om Sovjetsamhället pekade Gerner ofta på äldre historiska traditioner som på olika sätt påverkade sovetjssystemet mycket mera än systemet ville erkänna, eller ens insåg. Nya samhällssystem tränger aldrig undan äldre, utan lägger sig ovanpå de gamla i olika skikt som bildar grunden för det rådande samhället. Enligt detta mönster blev det bland historiker populärt att förklara sovetjssystemets kollaps med att systemet "trots allt" inte hade lyckats utplåna det ryska och centraleuropeiska folkets äldre historiska identitet. Även om det förvisso inte var så enkelt, var styrkan i detta perspektiv ändå det historiska djupet, d.v.s. tanken att de äldre historiska skikten inte saknade betydelse för det "historielösa" kalla krigets tid. Faran med detta resonemang är att kalla kriget endast betraktas som en "parentes", men så länge man är medveten om den faran är det möjligt att återkoppla den postsovetjetiska verkligheten med den försovetjetiska historien.

Forskaren utsätts för ett otal tolkningsfaror under en längre vandring på den historiska kontinuitetens väg, men det är faror som historiker skall vara tränade till att bemästra. Den som är oförsiktig befinner sig plötsligt i det Stormähriska riket på 800-talet, vilket i och för sig inte gör något bara man inte glömmer bort att analysera hur man hamnade där. Slovakisk nationalstatshistoriografi gör inte denna analys och tenderar att tämligen ofreflekterat hamna i det Stohrmähriska riket hela tiden (mer om detta nedan). För att förstå brottet 1989 har det befunnits vara relevant att studera brottet 1918-1919, och den som följt med debatten om etnisk identitet och nationalstat under 1990-talet inser måhända att föga nytt har inträffat sedan Versailles, St.Germain och Trianon.

Det är med en dylik syn på den historiska kontinuiteten under det europeiska 1900-talet som Fredrik Lindström (Lund-Malmö), Claes Levinsson, Ingvar Svanberg och Oscar Österberg (samtliga i Uppsala) tagit sig an uppgiften att skriva en lärobok om Central- och Östeuropa för universitetsbruk. Boken har föga fyndigt men beskrivande givits undertiteln "kontinuitet och förändring". Författarna tar faktiskt inte sats i det Stormähriska riket, men förankrar dock synen på den centraleuropeiska historien i de medeltida kungadömena Böhmen, Polen, Ungern och Österrike. I viss mån diskuterar författarna visserligen det historiska begreppet "Centraleuropa" utgående från den debatt som fördes mellan bl.a. författaren Milan Kundera och historikern Timothy Garton Ash

redan på 1980-talet. Med tanke på bokens titel bör man ändå snarare fråga sig vart Östeuropa har tagit vägen i framställningen? I den förtjänstfulla länderöversikten i slutet av boken dras östgränsen för Östeuropa vid Vitryssland och Ukraina, och den ryska historien träder in i berättelsen närmast i form av det sovjetiska systemet, inte som en integrerad del av det östliga Centraleuropas historia. Den historiska kontinuiteten ter sig aningen haltande när en lärobok om "Central- och Östeuropa" så påtagligt utgår från de "klassiska centraleuropeiska" rikena, och där Ryssland snarast har en roll som den "sovjetiska parentes". Det som är spännande med "halvcentraleuropeiska" stater som Ukraina, Vitryssland, Litauen, Moldavien och Rumänien är ju i själva verket kopplingen både till väst (Polen, Österrike, Ungern) och till öst (Ryssland). Utgående från dessa smärre invändningar skulle jag vilja påstå att boken främst – och dessutom på ett mycket bra sätt – beskriver det komplexa Centraleuropas historia.

Hur beskriver man Centraleuropas komplexa historia på ett bra sätt? Jo, man förhåller sig till exempel kritiskt till de centraleuropeiska nationalstaternas egna versioner av sin historia. Författarna beskriver ganska kortfattat (det finns ju mängder av böcker skrivna om temat!) framväxten av de moderna etniskt-språkligt definierade nationalstaterna, men de diskuterar även utgående från konstruktivistisk nationsteori hur dessa nationalstater har uppstått, och de uppmanar framför allt läsaren att vara kritisk till de "nationella berättelser" som ligger till grund för varje nationalstat. Varje nationalstat legitimeras med sin egen nationalstatshistoria, vilket i allmänhet har inneburit att någon aspekt av historien lyfts fram och någon annan grävs ner (se t.ex. nedan om den tjeckoslovakiska statsideologin). Författarna skriver om den "nationella historiens möte med den bångstyryga empiriska mångfalden", och pekar därmed på Centraleuropas multietniska och mångkulturella dimension. I stället för att fastna i den klassiska nationalstatliga framställningen beger de sig längst ut på den aktuella svenska forskningsfronten när de tar sig för att beskriva alternativa politiskt-territoriella organisationsprinciper, framför allt den regionala samhörigheten. När allt kom omkring var det ingen självklarhet att den "nationella identiteten" varken 1918 eller 1990 predestinerade den etniska nationalstaten. Under omstruktureringsprocessen 1918–20 fanns det i själva verket flera tecken som tydde på att människor av olika etnicitet/nationalitet inte hade något emot att fortsätta att leva inom samma statsbildning. Författarna lyfter fram den regionala identiteten som ett tänkbart alternativ till den etniskt definierade nationalstaten. Boken ger exempel på flera olika typer av historiska regioner. Beskrivningen av regionerna ger ofta antydningar om alternativa statsbildningar (t.ex. Transsylvanien, Schlesien), samt även antydningar om vilka framtida problem, eller alternativt möjligheter, Europa kan få på grund av alla de historiska regioner som för närvarande delas – antingen territoriellt eller mentalt – mellan flera olika nationalstater. Dessutom ges det flera exempel på nationalstater som inom sig har historiska regioner med helt olika politiska och kulturella traditioner; det

är t.ex. stora skillnader mellan Väst- och Östukraina. Eventuellt kunde författarna även ha diskuterat de storpolitiska orsakerna till att nationalstaterna prioriterades framom de historiska regionerna, en multinationell Donaufederation hade ju under andra politiska stjärnor inte alls varit otänkbar.

Centraleuropa kännetecknas utgående från författarna främst av dess mångkulturella karaktär. Den redan nämnde Timothy Garton Ash har i sin senaste till svenska översatta bok *Samtidens historia* (2000) påpekat att det mångkulturella blivit något av ett postmodernistiskt mantra i globaliseringsdebatten; Ash tror nämligen inte på en mångkulturell lösning i varken Bosnien eller Kosovo. Att de svenska centraleuropahistorikerna hävdar att Centraleuropa "alltid" präglats av det mångkulturella betyder emellertid inte att de på något sätt har gjort sig skyldiga till att betrakta historien "med samtidens ögon" (begreppet "multinationell" är däremot en knepigare term). Utgående från den mångkulturella ambitionen har både judarna och romerna fått egna kapitel i boken. Någon kunde hävda att detta endast är ett uttryck för vår egen tids politiska korrekthet, men faktum är ju att den mångnationella idealbilden inte nödvändigtvis kan kopplas ihop med det likaså idealistiska toleransbegreppet. Centraleuropa karaktäriseras även av "de förtryckta historia", och i den har både judarna och romerna en framträdande roll. Ur judisk synvinkel kunde en logisk definition av Centraleuropa vara "det territorium i Europa där det talades jiddisch". Aningen ironiskt kunde man även hävda att det långa kapitlet om tyskarna motiveras av det tyska språkets dominerande position, men då handlar det egentligen om "Mitteleuropa". När enskilda grupper lyfts fram finns det en fara för att helhetsintrycket faller i skymundan. Allt som författarna lyfter fram om antisemitism, samt romernas och tyskarnas utbredning, är förvisso oerhört intressant, men allt hör ju i själva verket inte ihop enbart med Öst- och Centraleuropa.

Betraktad som lärobok föreligger det kanske en risk för att mångfalden av perspektiv leder till svårigheter för nybörjarna vid våra historiska institutioner att skapa sig en sammanhängande uppfattning om Central- och Östeuropas historia. För de lite längre hunna är boken däremot en spännande sammanfattning av det som händer på forskningsfronten bland historikerna i Sverige både beträffande Central- och Östeuropa och forskning kring nationalitets- och identitetsfrågor.

På finskt håll har den förnyade fokuseringen på Centraleuropa inte varit lika påtaglig som på skandinaviskt håll, trots att man i forskningsstrategiska sammanhang numera även i Finland talar om "Öst- och Centraleuropa". Intresset riktas fortsättningsvis i första hand mot Ryssland, och numera även Baltikum, vilket i och för sig ur forskningspolitisk (och utrikespolitisk) synvinkel är skäligt. Intressant nog utkom dock inom ett år två finländska doktorsavhandlingar som med lite olika infallsvinklar studerade problemen i Centraleuropa i samband med det habsburgska kejsardömet's upplösning. Min egen avhandling *State, Territory and Identity. The Principle of National Sovereignty in Carinthia and other Post Habsburg Territories after the First*

World War (2000) har mycket långt präglats av de ovan redovisade svensk-skandinaviska perspektiven, medan *Is m o N u r m i s* avhandling om slovakisk nationell identitet delvis förefaller att ha uppstått utgående från ett mera utpräglat nationalstatligt perspektiv. Det finländska doktorandprogrammet för karelsk, östeuropeisk och rysk historia och Comeniusuniversitetet i Bratislava utgör de akademiska ramarna för Nurmis arbete.

Nurmi har modigt gått in för att studera ett av de mera känsliga och aktuella spörsmålen i böhmisk-slovakisk historieforskning. Sedan Tjeckoslovakiens upplösning 1992 har frågan om relationen mellan tjecker och slovakier fått förnyad aktualitet, även om frågan diskuterades ivrigt redan under den tjeckoslovakiska eran. De studierna som utkommit efter 1992 tenderar att på någon nivå försöka belysa brytningen mellan tjecker och slovakier. Utan att känna till om detta varit ambitionen hos Nurmi kan en läsare inte låta bli att hitta motiv till slovakernas beteende i början av 1990-talet ur hans slutsatser. Ur ett samtidshistoriskt perspektiv kan Nurmis problemställning således anses vara välmotiverad och relevant.

Grundandet av nationalstaten Tjeckoslovakien var i minst lika höga grad som grundandet av Jugoslavien en konsekvens av de politiska realiteterna under första världskrigets slutskede. Framför allt intellektuella exiltjecker i Nordamerika och i ententestaterna skapade den artificiella konstruktionen Tjeckoslovakien, ivrigt påhejade främst av den brittiska nationalliberala oppositionen kring tidskriften *New Europe*. Den blivande landsfadern och presidenten Tomas G. Masaryk ingick ju faktiskt i den ursprungliga redaktionen när hans gode vän Robert W. Seton-Watson grundade tidskriften. Det hade sedan 1600-talet bland främst protestantiskt inriktade tjecker och slovakier vuxit fram en slags kulturell samhörighetskänsla, en känsla som hade fått den tjeckiska "nationalhistorikern" Palacký att i sina federationsplaner i mitten av 1800-talet föreslå en tjeckisk-slovakisk enhet. Detta var tankar som Palackýs arvtogare Masaryk och Eduard Benes utvecklade tillsammans med sina brittiska och franska vänner under världskriget. Det krävdes en hel del myglande och övertalande av Seton-Watson på Foreign Office – där han arbetade på propagandabyrån i egenskap av en av få briter som kände till de habsburgska omgivningarna – för att förmå briter och i viss mån hela ententen att gå in för att stöda de olika nationella rörelserna inom Österrike-Ungern. Medan bl.a. Seton-Watson inte såg någon annan lösning på dubbelmonarkins inrikespolitiska problem än att låta de icke-tyska nationella rörelserna i den nationella självbestämmanderättens namn gå sina egna vägar, såg bl.a. den brittiske utrikesministern Balfour omvändningen i politiken närmast som ett försök att destabilisera den kejsrliga regeringen. Varken Woodrow Wilson eller ententen hade uttryckligen talat om nya statsbildningar i Centraleuropa (förutom återupprättandet av Polen), endast om behovet av demokratisering, men efter "kongressen för förtryckta nationaliteter" i Rom i april 1918 – Seton-Watson var givetvis en pådrivande kraft även där – meddelade president Wilson att han bl.a. stödde "tjecko-slovakernas" strävanden. Tack vare den

positiva amerikanska attityden kom det tjeckoslovakiska nationalrådet, med säte i Paris, att uppnå status som närapå suverän stat innan fredskonferensen i Paris ens hade hunnit inledas. I Pittsburgh undertecknade Masaryk tillsammans med exilslovaker ett avtal om att deras gemensamma mål var en enhetlig tjeckoslovakisk stat redan i maj 1918. I samband med att alla aktörer började se över sina positioner inför fredsförhandlingarna deklarerade även det slovakiska centrala politiska ledarskapet i Turcianský Sv. Martin i slutet av oktober 1918 att slovakernas primära önskemål var att ingå i den nya tjeckoslovakiska staten. Det absurda med hela processen var att denna stat redan de facto existerade i exil, men av de diskussioner som förts i London, Paris och Pittsburgh hade en synnerligen liten del nått de tilltänkta nya medborgarna, och allra minst var den "gemene slovaken" – eller tjecken för den delen – medveten om planerna.

Nurmi förbiser inte helt dessa politiska förutsättningar, men hans studie skulle ändå ha vunnit en hel del på en noggrannare och framför allt bredare analys av det storpolitiska skeendet 1918–1920. Hur fick de nationella rörelserna det avgörande greppet under fredsförhandlingarna? Nu blir det primära intrycket att det historiska händelseförloppet oundvikligen skulle leda till en politisk-territoriell organisering i etniskt-språkligt definierade nationalstater. Det är den nationella tolkningsramen som gäller för Nurmi, låt gå för att det snäva perspektivet uppvägs av att han på ett empiriskt ganska kreativt sätt övertygande visar att den tjeckoslovakiska nationella vägen i själva verket för de flesta slovakier var en okänd farled.

I sin analys av nationell identitet och nationsbyggande utgår Nurmi från konstruktivistiska teoretiker som Miroslav Hroch och Ernst Gellner, men utgående från resultaten i den empiriska undersökningen önskar man ändå att han mera ingående skulle ha redogjort för hur han egentligen uppfattar den "nationella identiteten". Enligt Nurmis tämligen högfärdiga konklusion är hans studie ett bra exempel på att de teoretiska aspekterna i sig förefaller inadekvata för studier av den nationella identitetens historiska utveckling. Denna slutsats är emellertid ohållbar, på gränsen till ofattbar. Vilken är i så fall forskarens förhållningssätt till teorin? Det blir lite oklart om han uppfattar t.ex. Hrochs fasteori som ett "recept" för nationsbyggnadsprojekt eller som en analysmodell. Om det är den förstnämnda uppfattningen som gäller, kan den teoretiska modellen även användas som "facit över historien", och då är det givetvis förfärligt om den teoretiska modellen avviker från det (önskade?) empiriska resultatet.

En precision på denna punkt skulle ha varit önskvärd, i synnerhet som det under de senaste åren uppnåtts en relativt klar enighet kring uppfattningen att en fullständigt utvecklad nationell identitet – det vill säga en vertikal nationell massrörelse – uttryckligen leder till den politiska målsättningen att etablera en nationalstat. Trots de tydliga spåren av slovakiska aktiviteter går det knappast att hävda att det skulle ha funnits en stor beredskap för att grunda en egen slovakisk nationalstat.

Nurmi vill ändå göra gällande att den slovakiska nationella identitetsutvecklingen i själva verket var mycket längre hunnen år 1918 än vad tidigare studier givit vid handen. Det är i hög grad befogat att på nytt ta upp frågan om den slovakiska politiska identiteten, eftersom den allmänna uppfattningen om slovakernas svaga nationalpolitiska medvetenhet ofta baseras på Masaryks och Benes' yttranden om att en "utbildad slovak" blir en god "tjeckoslovak" (eller snarare tjeck, men så kunde de ju inte säga). Genom sina flitiga arkivstudier kan Nurmi tämligen övertygande visa att avsaknaden av ungersk myndighetsutövning under hösten 1918 och vårvintern 1919 ledde till ett intensivare slovakiskt motstånd till både det magyarska och det judiska – att råna en judisk eller magyarsk affär är ändå trots allt inte nödvändigtvis en nationell handling under svältens höst 1918 – och en liknande slovakisk motsträvighet yttrade sig även gentemot den tjeckiska närvaron i Slovakien 1919–1920 (och framöver). Det är alldeles uppenbart att strävandena mot en magyarsk enhetsstat 1867–1918 hade tonat ner och i viss mån förbjudit den slovakiska aktiviteten, men var den aktivitet som yttrade sig 1918–1920 "nationell"? Vad var i själva verket uttryck för nationalpolitiska krav, och vad var uttryck för socialt missnöje?

Mycket lyckad är Nurmis beskrivning av det kaos som rådde i före detta övre Ungern under perioden 1918–1920. Fördrivandet av ungerska tjänstemän, kampen mot Bela Kuns återerövringsförsök, och den tjeckoslovakiska arméns och tjänstemannastabens etablering bidrog alldeles uppenbart till slovakernas svårigheter att orientera sig i den posthabsburgska tillvaron. Majoriteten av slovakerna hade dessutom mycket vardagligare problem att kämpa med än de politiska: det politiska kaoset hade framförallt orsakat stora problem för både livsmedels- och energidistributionen. Det är självklart att vardagsbekymren upptog en större del av tiden än den nya statsbildningen. Beror på vilken del av före detta övre Ungern man bodde i var det tre olika stater (Tjeckoslovakien, Ungern, Polen) som från och till förde en kamp om det territorium som småningom började benämnas Slovakien. De flesta slovakerna kunde emellertid inte påverka den egna politiska situationen i större utsträckning, vilket enligt Nurmi återspeglades i de demonstrationer, manifestationer, protester och våldsytringar som förekom. Men i vilken mån var agerandet "nationellt", och i vilken mån "bara" ett utslag av allmänt missnöje över situationen? Ett exempel: när slovakiska beväringar som under sin värnplikt långt borta hemifrån i Böhmen under kvällspermissioner, sannolikt i ett "glatt tillstånd", retar upp tjeckisk polis genom att skråla ungerska sånger, är det inte nödvändigtvis fråga om ett uttryck för en kraftig slovakisk nationell identitet. Däremot var beteendet säkerligen ett tecken på att det fanns ett starkt missnöje med den tjeckoslovakiska statens agerande, men det är en helt annan sak.

Inte banbrytande men ändå möjligen mest övertygande av alla studier hittills, påvisar Nurmi att den tjeckoslovakiska statsledningen inte inledde överhögheten över de forna övre ungerska territorierna vidare skickligt. Det kan

lugnt sägas att det mesta kunde ha gjorts bättre, men å andra sidan hade de flesta tjecker, i synnerhet de tjeckoslovakiska tjänstemän som sändes till Slovakien, sina egna ideologiska skygglappar som måhända inte just under våren 1919 gick att klä av. Det Tjeckoslovakien som i motsats till de flesta övriga nybildade staterna kunde bevara den demokratiska strukturen under hela mellankrigsperioden ägnade sig under det första året av styre i Slovakien åt regelrätta utrensningar och förvisningar. I de flesta fall var det frågan om magyariska tjänstemän, men flera slovakiska präster, lärare och tjänstemän ansågs även vara alltför opålitliga för att kunna fortsätta på sina poster. I detta sammanhang var "tjeckoslovakisk statsideologi" nyckelordet. Nurmi använder detta begrepp ofta, och det är dessutom mycket väl valt, men han förklarar det tyvärr inte särskilt tydligt. Det intressanta, som även Nurmis studie visar, är ju förhållandet mellan statsideologernas teorier och den innebörd denna ideologi i praktiken kom att ges. Om statsideologin skulle utgå från Benes' tanke om att den tjeckoslovakiska staten byggde på ett samhörighetsideal som grundade sig mera på demokrati och kunskap än på etniska, sociala och religiösa skillnader, hade de flesta tjeckoslovakiska tjänstemän – som alla hade svurit trohetsed till den tjeckoslovakiska statsideologin – egentligen missuppfattat utgångspremisserna för den stat de arbetade för. Alldeles oberoende av Benes eller Masaryk kom den allmänna uppfattningen om statsideologin att utgå från den tjeckiska identiteten – en god slovak bör vara tjeck. En intressant följdstudie utgående från Nurmis resultat vore att undersöka relationen mellan statsgrundarna (Masaryk, Benes) och de tjeckoslovakiska statstjänstemännen både i Prag och ute i regionerna. Var verkligen statsgrundarna medvetna om allt – i synnerhet utrensningarna – som propagandaministeriet företog i Slovakien?

Vid sidan av de tjeckiska lärarna och de nya civila tjänstemännen, hade de tjeckoslovakiska arméofficerarna en viktig roll i nationalstatsbyggandet. För många unga slovakiska gossar var officerarna den första konfrontationen med den nya statsideologin. Som en del av den militära utbildningen ingick föreläsningar om "Tjeckoslovakiens" historia, och denna propagandastrategi utvidgades till att småningom gälla även den civila slovakiska befolkningen. Det säger sig självt att slovakernas långvariga gemensamma historia med Ungern mer eller mindre utplånades i dessa föreläsningar, och att det Stormähriska riket presenterades som ett "Urtjeckoslovakien". Många tjeckiska officerare insåg tidigt att slovakerna var annorlunda, och det gällde inte minst religionen. Medan Masaryk betonade den husitiska traditionen som en central del av den tjeckoslovakiska statsideologin, var de flesta slovakier tämligen konservativa katoliker. I en släng av tolerans uppmanade huvudstaben de tjeckiska officerarna att delta i de slovakiska soldaternas mässor, i syfte att skapa en tjeckoslovakisk samhörighetskänsla bland slovakerna.

Nurmi genomför den empiriska undersökningen av arbetet "statsideologin till fromma" på ett strålande sätt, men han kunde gärna ha kopplat diskussionen om statsideologi med det närstående begreppet "legitimitet". Det hand-

lade ju om att skapa legitimitet för statsideologin, och med en sådan teoretisk infallsvinkel kunde Nurmi säkert ha fått ut mera av sitt material. Hans flitiga arkivstudier skulle ha behövt en tydligare teoretisk ram. Nurmi stöder sig i stor utsträckning på William Blooms *Personal Identity, National Identity and International Relations* (1990), och det är därför något förvånande att han inte i högre grad uppmärksammar frågeställningen om det relevanta med att koppla personlig identitet till internationella relationer. Det finns dessutom en hel del teoretisk litteratur om territoriell identitet som Nurmi skulle ha kunnat utnyttja. Det är att beklaga att han inte läst bl.a. *Kontinuitet och förändring* av Levinsson & al, eftersom detta verks fokusering på människans multipla identiteter samt på alternativa territoriella organisationsprinciper kunde ha kompletterat Nurmis resonemang. Hans analys av t.ex. de tjeckoslovakiska myndigheternas omorganisering av den ungerska territoriella indelningen av lokalförvaltningen i Slovakien kunde i sin tur ha fördjupats genom en koppling till teoribildningen kring regionala identiteter och historiska regioner. Det är förvånande att Nurmi inte alls förefaller att ha bekantat sig med den skandinaviska Centraleuropaforskningen.

Nurmi låter det nationella perspektivet och den nationalstatliga determinismen dominera. Frågan om andra samhällsliga organisationsprinciper än den nationella kunde ha spelat någon roll dryftas inte. Nationalistiskt-akronistiska slutsatser i stil med att den slovakiska historieskrivning borde tala om en "ungersk-slovakisk" historia före 1919 på motsvarande sätt som man i finska skolor undervisar i en "svensk-finsk" historia före 1809 (s. 72) är ett typexempel på detta. Exemplet ger samtidigt en skrämmande bild – knappast dock helt överensstämmande med verkligheten – av historieundervisningen i de finska skolorna. Utgående från det nationella perspektivet har det varit lätt att skapa ett förtrycksperspektiv: de förtryckta slovakerna och det magyariska herrefolket. Detta utgör givetvis bara ett av flera tänkbara perspektiv, och beskrivningen av livet i Slovakien kunde ha gjorts mera uttömmande med hjälp av flera alternativa perspektiv. Under ett doktorandseminarium vid ett finskt universitet i början av 1990-talet uttalade en finsk historieprofessor sin tacksamhet över att Nurmi studerade en "liten förtryckt nations" historia, och menade att det är viktigt att de "små förtryckta nationerna" håller ihop. Detta är knappast motivet för Nurmis val av forskningstema, men yttrandet talar ändå för att det nationella perspektivet fortsättningsvis intar en stark position vid många seminarier i allmän historia vid våra universitet.

Den gamla klassiska centraleuropeiska vitsen om den rutenska bonden kunde eventuellt ha vidgat perspektivet. Bonden var född i Österrike-Ungern, hade gått i skola i Tjeckoslovakien, gift sig i Ungern, arbetat större delen av sitt liv i Sovjetunionen och var nu bosatt i Ukraina. På intervjuarens konstaterande: "Du har rest en del", svarade bonden: "Nej, jag har aldrig varit utanför Mukachevo".

Regioner och stater

Sven Tägil (ed.), *Regions in Central Europe. The Legacy of History*. Hurst & Co. 270 s., London 1999.

Den forskargrupp som utgått från och samlat sig kring Sven Tägil och lärostolen i internationell historia i Lund har kommit med imponerande bidrag till diskussionen om Europa och nationalstaten, bl.a. överblickar såsom *Europa – historiens återkomst* (1992; rec. i *HTF* 1994, s. 300–317), nyligen utkommen på engelska med titeln *Europe. The Return of History* (Nordic Academic Press 2001). Gruppen har också granskat nationalstaten underifrån genom att anlägga ett regionalt perspektiv såsom i Sven Tägil (ed.), *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization* (1984).

Regions in Central Europe är ett ambitiöst försök att diskutera både nya och gamla regioner och boken relaterar på ett lovligt sätt de historiska djupstrukturerna till den diskussion och konstruktion av "regionernas Europa" som pågår idag – det är något av ett varumärke för gruppen kring Tägil att inte stanna upp på ett tryggt historiskt avstånd, utan se historien i dagens och ibland morgondagens skeende. *Regions in Central Europe* inleds med en teoretisk översikt om 'historia, territorialitet och uppfattad gemenskap' av Rune Johansson, som går igenom olika definitioner och forskningsinriktningar rörande regionbegreppet, vilket ter sig minst sagt undflyende. Till bilden hör att begreppet används om storregioner (Centraleuropa), regioner på mellannivå (förbundsländer) och mikroregioner (mindre än förbundsland, men större än kommuner). Till regionens kriterier måste räknas en rumslig avgränsning, intern kohesion och ekonomisk interaktion, men när man tar med distinktioner mellan funktionella regioner och identiteter, rättigheter och historia, blir bilden rätt komplicerad. Johansson lyfter fram Anssi Paasis diskussion av institutionaliseringen av regioner som tar fasta på beteende, förväntningar och roller och därmed ger analysinstrument för att granska processer. Samtidigt framgår hur regionala identiteter kan vara sega, latent och situationsbundna.

Sven Tägil ger inblickar i historiens skattkammare av material för regionbyggande genom att analysera territorialitet i medeltidens Centraleuropa, närmast i det lappträce som fick ett visst mått av enhet genom de tre övergripande traditioner som uttrycktes i benämningen "Heliga romerska riket av tysk nation".

Djupstrukturernas betydelse i det tyska kulturella rummets mångfald granskas av Lisbeth Lindeborg – hon citerar Meineckes dictum "Es ist undeutsch bloss deutsch zu sein". Med tanke på utgångspunkterna är det förvånande – och hade varit värt en mera ingående diskussion – att de tyska förbundsländerna med få undantag är "konstgjorda", d.v.s. politiskt-administrativt-funktionella regioner snarare än kulturella. Historien

har emellertid återkommit i form av mikroregioner av olika slag inom förbundsländerna.

Lindeborg jämför också med Skandinavien och konstaterar med en mindre lyckad formulering att man här undertryckte regionerna för att påtvinga en nationell homogenitet – frågan är väl snarare om det inte är så att statsbildningsprocessen från första början eller i ett tidigt skede tog en annan riktning än i de områden där man fick starka regioner. I ett historiskt perspektiv är det också svårt att förstå vad hon avser med "Österrikes snabba regionalisering efter andra världskriget". Med tanke på att habsburgarna aldrig riktigt lyckades integrera sina besittningar och att republiken under mellankrigstiden var en förbundsstat, kan man snarare hävda att Österrike överhuvudtaget aldrig varit eller tillhört en enhetsstat (utom 1934/1938–1945). I den tyska historiens regionala dimensioner rör sig även Hans-Åke Persson med en intressant diskussion av Oder-Neisse-linjens roll. Uppsatsen slutar i en optimism som verkar ha föga stöd i den skäligen nedslående historia som skildras i uppsatsen.

Tre intressanta uppsatser diskuterar centraleuropeiska regioner närmast i den habsburgska sfären. Fredrik Lindström diskuterar regioner, kulturell identitet och politik under Monarkins sista decennier. Han framhäver med rätta att det var särskilt komplicerat att skapa nationella rum i Österrike-Ungerns korporativa territoriella enheter och att följderna därför blev särskilt dramatiska. Han visar hur regionen ofta var starkare än nation(alism)en. Den tvåspråkiga böhmiska nationen överlevde inte 1848 utan tyskarna omdefinierade sitt rum från Böhmen till nation med en annan (tyskösterrikisk eller alltysk) orientering. Tjeckernas nationella rum oscillerade mellan austroslavism och Böhmens historiska statsrätt. I Mähren lyckades man åter uppnå kompromissen av 1905 som blev för kortlivad för att hinna visa om den hade livskraft. En annorlunda situation rådde i Ungern där det nationella rummet konstruerades kring den ungerska adeln, som bildade "Natio Hungarica", som dock med tiden tvingades konkurrera med minoriteternas nationella rum. Lindströms diskussion av alternativen Ungern-tysk respektive en "sachsisk" identitet i Transylvanien är instruktiv.

Tom Gullberg granskar två fall, Kärnten och Burgenland, där spänningen mellan nation och region efter första världskriget gav omröstningsresultat som överraskade dem som såg nationen som den självklara eller enda grunden för statsbildning. Majoriteten av slovenerna i Kärnten röstade för Österrike och inte för Jugoslavien, medan tyskarna i Ödenburg-Sopron-området valde Ungern framom att bli anslutna till Österrike med Burgenland. Befolkningen prioriterade regionen framom nationen, vilket innebär att de såg sin tillhörighet till större enheter än lokalsamhället på ett annat sätt än nationalstatsideologerna. Ett synsätt baserat på regionen visar sig mycket fruktbart i båda fallen även om Kärnten var en tusenårig enhet och Burgenland en nybildad. Analysen ger en ny bild av både de s.k. nationella rörelsernas

natur och den bild av "nationalstatsbygget" som aktörerna efter första världskriget själva skapade.

Kristian Gerner granskar regionernas roll under kommunismen och efter dess fall i ett Centraleuropa som också omfattar Vilna-området, Karpato-Rutenien och Kaliningrad. Han läser med en lyckad term regionernas fluktuerande roll som en "palimpsest". Han framhäver hur frågeställningarna under tiden efter första världskriget definierades i termer av nationalstater och minoriteter, medan man under tiden efter andra världskriget betonade regioner. Då mellankrigstiden betonade nationer innebar detta en etnicering också av grupper som inte nödvändigt såg detta som en prioritet. Tyskarna i Tjeckoslovakien, inklusive tyskarna i Prag, mer eller mindre tvingades att se sig som "sudettyskar". Dylika processer tonade ned regionerna. Gerner betonar starkt att en region är något dynamiskt och beroende av sammanhang, identitet är alltid relaterad till något, historia eller ett förestående projekt. Han framhäver att regioner är konstruktioner och trots sin övertygelse att sovjetperioden bröt kontinuiteter och totalt omformade regioner menar han att den inte helt gjorde av med en potential för manifestationer av regional identitet som går längre än hastigt konstruerade ekonomiska frizoner eller motsvarande. Samtidigt är det klart att efterkrigstidens folkflyttningar eliminerade vissa inslag för alltid. Kaliningrad återgår inte till Königsberg bara genom att åter ställa upp Kants staty.

Under de senaste decennierna har forskarna på olika sätt strävat att komma bort från nationalstatens tvångströja eller åtminstone anlägga perspektiv som inte utgår från nationalstatens självförståelse. *Regions in Central Europe* visar på en framkomlig väg att läsa historien på ett alternativt och mindre deterministiskt sätt. Om regionbegreppet är undflyende möjliggör det också olika läsningar och olika politiska strategier.

Max Engman

Om att uppfinna Östeuropa och föreställa sig Balkan

Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford UP. 419 s., Stanford, Cal. 1994.

Maria Todorova, *Imagining the Balkans*. Oxford UP. 257 s., New York 1997.

Vi rör oss oreflekterat med föreställningar om Europas geografi, vilka länder som hör till väst – eller till Väst(erlandet) – och vilka som hör till Syd- eller Nordeuropa. Även om Centraleuropa (Zentral-, Mittel-, Zwischen- m.fl. benämningar) trotsar definitionsförsök har de flesta av oss också en uppfattning om Östeuropa och ser vanligen en väsensskillnad i förhållande till Väst-europa. Dyliga föreställningar är normalt förenade med uppfattningar, ofta nedlåtande, om vad som är ”typiskt” för ifrågavarande storregion, kulinariskt, i fråga om dryckesvanor, uppförande och folkkaraktär; man är på Balkan när landsvägsröveri står för mer än hälften av bruttonationalprodukten.

Om man går längre tillbaka i tiden finner man emellertid uppfattningar som inte svarar mot de konfigurationer som t.ex. Winston Churchill gav uttryck för då han höll sitt berömda tal i Fulton, Missouri om järnridån som sänkt sig från Stettin till Trieste. Man kan se det som typiskt att detta tal om en grundläggande uppdelning av Europa hölls i Förenta staterna, men den klyfta som järnridån representerade var inte enbart en produkt av kalla kriget utan svarade mot en uppdelning som var ett par sekel gammal, men inte äldre än så. Ännu under renässansen var den grundläggande uppdelning av Europa inte öst-västlig, utan löpte mellan nord och syd. Den hade sina rötter i det romerska riket och den tidiga kristendomens utbredning. Limes mellan oss och dem, mellan civilisation och okristet barbari, förstärktes av uppdelningen i katolskt och protestantiskt, men från slutet av 1700-talet skedde en omfigurering. Medan Ryssland tidigare räknats till ”Norden”, till vad Coxe 1785 kallade ”the Northern Kingdoms” (Polen, Ryssland, Sverige och Danmark), hörde Ryssland senare definitivt till Östeuropa.¹

Om järnridån svarade mot många västeuropéers uppfattning om ett annorlunda Östeuropa, ett mer eller mindre enhetligt ”östblock”, har det senaste decenniet satt uppfattningarna i rörelse, inte minst i området självt, på ett sätt som tvingat till omprövningar. Tjeckerna framhåvde med eftertryck att Böhmen ligger väster om Wien – vari bestod det östliga? Den Centraleuropa-

¹ Rysslands vandring från norr till öst har behandlats i en klassisk studie av Hans Leberg, 'Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom "Norden" zum "Osten" Europas', *JfGO* 33 (1985), s. 48–91.

diskussion som fördes, och delvis fortfarande förs, kretsade i hög grad kring gränsdragningar. Den var ett sätt att politiskt och begreppsligt komma bort från det sovjetiska paraplyet, men hade i flera tappningar den rätt paradoxala konsekvensen att Östeuropa försvann. Många debattörer ville föra sitt eget land till Centraleuropa (som var en del av eller stod i intimt samband med Väst), men helt utesluta Ryssland ur Europa.

Dessa förskjutningar visar att uppdelningar och gränsdragningar är vare sig konstanta eller primärt geografiska utan begreppsliga. Denna poäng understryks på ett både övertygande och spirituellt sätt i två inte längre helt nya böcker, som har mycket att säga om regionaliseringen av Europa i våra huvuden. Larry Wolffs och Maria Todorovas böcker har sina intellektuella utgångspunkter både i järnridåns fall och i konstruktivismen. De visar, Wolff med en elegant ironi och Todorova (tidigare baserad i Sofia) med en behärskad förtrytelse, hur ideologiskt laddade storregioner som Östeuropa och Balkan skapas. Båda författarna har också i det avseendet sina fingrar på tidens puls att de behandlar resandet, både vid skrivbordet och i terrängen, samt konstruktionen av motbilder.

Wolffs tes är att upplysningen vände på det nord-sydliga perspektivet och "uppfann" Östeuropa som en motpol (barbari) till sin egen civilisation. Det var fråga om ett slags filosofisk geografi, som samtidigt skapade Europas första modell för underutveckling. I denna uttryckte Östeuropa ett slags "demi-orientalism", Östeuropa var Europas Orient, en övergångszon på vägen till den egentliga Orienten. För Ryssland uttrycktes detta ibland som att landet var en blandning mellan asiatiskt och europeiskt, på väg att bli civiliserat, men ännu, som Ségur sade om Petersburg, en förvirrande blandning av grova skyter och polerade européer.

Wolffs bok är oerhört rik på fakta och synpunkter på upplysningens idéhistoria, kartografi, resandets kulturhistoria och 1700-talets antropologi. Två huvudkapitel handlar om Voltaires Ryssland och Rousseaus Polen – tidens kartografer hade problem med att framställa dynamiken mellan det växande Ryssland och det krympande Polen. Filosoferna tog naturligtvis ställning för olika parter i konflikterna mellan länderna, men båda betraktade dem med tvärsäkerhet från avlägsna skrivbord. Det var uttryck för en överlägsenhet, som bland de riktiga resenärerna ofta tog sig uttryck i betonande av resandet som äventyr och i illusionen att de som upplysta västerlänningar egentligen kände landet och förstod dess behov bättre än de primitiva infödingarna själva.

Känslan av överlägsenhet hade åter att göra med att det underliggande temat var den franska upplysningen. Den egentliga läsekretsen var den bildade publiken i väst, inte de östliga mottagarna av diverse välmenande råd. Östeuropa framstår snarast som ett imaginärt experimentfält för upplysningens och fysiokraternas idéer och teoretiserande om världen. I det perspektivet framstod Östeuropa som de försummade möjligheternas värld, här fanns fruktbara, men illa skötta länder. Detta illustreras i extrem form genom Katarina II:s

resa till Krim, på gränsen till den verkliga Orienten, med lämpligt sällskap av skrivande och konverserande ädlingar beundrande Potemkins blandningar av illusion och vildhet, en "grand opera of backwardness, a first decorative step toward civilization".

För Voltaire var sederna ett mått på kulturnivå; vad som behövdes i Östeuropa var disciplin, något som Karl XII och Peter I kunde stå till tjänst med. Det var inte bara en fråga om kulturnivå, utan den upplysta despotin kunde även ge redskapet för att höja civilisationsnivån. För Wolff är denna gradering av civilisationen med en gräns dragen av Voltaire, Cobbet och andra från Östersjön till Svarta havet ett uttryck för att upplysningen uppfann järnridån. Riga framstår i förhållande till Östeuropa som Kanton i förhållande till Kina. Kalla kriget bara utnyttjade en gammal idé och maskerade dess ursprung – lämpligt nog koncipierades järnridån på Jalta och i Potsdam.

Östeuropa var också ett område för nedlåtande folklorism, sällan uttryckt så rättframt som Fredrik den stores bon mot om polackerna som en samling "imbeciller vilkas namn slutar på -ski" eller den anonyma pamfletten "Europas orangutang eller polacken sådan han är". Däremot stod det klart att invånarna i Östeuropa var vildar, fränsett det smala skikt som tillägnat sig eller koketterade med upplysningen. Det kunde ses redan i Trajanus-kolonnens framställning av segrande romare och fångna daciska och skytiska barbarer, en motsättning som tematiserades av Gibbon, som dock inte ansåg det mödan värt att i detalj gå in på dessa "svärmar av barbarer". I fråga om Östeuropa var Gibbon en skrivbordsresenär, men de som reste på ort och ställe gjorde mångahanda iakttagelser; i deras ögon framstod böndernas färskinnsjackor som något av en inkarnation av Östeuropa, även då den samtida antropologin sågs i ljuset av antikens historia eller tvärtom. Litteraturen excellerar i redan tidigare etablerade stereotyper som att våld är motorn för all aktivitet i Östeuropa och att ryska (livegna) kvinnor vill bli slagna – t.o.m. Casanova frestades att undantagsvis pröva på köpt kärlek genom att inhandla en livegen flicka. Stereotyperna blandades med mer eller mindre seriösa klassificeringsförsök. Georg Forster, som dock hade rest i Söderhavet med kapten Cook, var skakad av Polen och använde termer som "Halbwildheit" och "Halbkultur" och präglade benämningen "polnische Wirtschaft".

Wolff håller sig rätt strikt till upplysningen om också med utblickar, medan Todorova spänner över en längre period. Liksom Wolffs diskussion om järnridåns långa historia visar hennes bok också på konstansen i många föreställningar i modern tid. Samtidigt handlar hennes bok om hur en geografisk benämning, Balkan och särskilt balkanisering, blev ett av nutidens starkaste pejorativa termer.

För Todorova är Balkan som term och region detsamma som det ottomanska arvet. Balkan europeiserades genom att avstå från detta imperiella arv och börja efterlikna den europeiska byråkratiska nationalstaten som social organisationsform, en process vars sista skede ännu pågår. Det ottomanska arvet

representerade den längsta perioden av politisk enhet i regionens nyare historia och ett icke-integrerat, icke-assimilerande övernationellt imperium, som stod för en komplex symbios av turkiskt, muslimskt, bysantinskt och lokalt, med synkretism och mångspråkighet som följd. Den ortodoxa kyrkan slog visserligen vakt om religion och språk, men var en kvintessentiellt ottomansk institution. Religionen blev en viktig faktor i nationalismen rätt sent, först då de nya staterna "nationaliserade" sina kyrkor.

Nyare identiteter på Balkan har varit etniskt definierade och därmed benägna att klassa allt ottomanskt som främmande, vilket ledde till att det associerades med något turkiskt och Turkiet, även om Atatürks nya stat också var en nyskapelse. Ändå bör det framhävas att ottomanerna övertog existerande gränser (medeltida furstendömen), medan de moderna gränserna är resultat av 1800-talets stormaktspolitik. Skapandet av nya stater, "balkaniseringen", innebar i många avseende ett radikalare brott med det förflutna än den ottomanska erövringen.

Benämningen Balkan, det turkiska namnet på de berg som gett halvön dess namn, uppträder första gången på latin 1490 och på engelska 1794. Under 1700-talet slog namnet igenom för bergen, men som namn på en region först på 1800-talet, i kongruens med den Pyreneiska och Apenninska halvön. På tyska har man emellertid också ofta använt benämningen Südosteuropa. Termen balkanisering kom i bruk först efter första världskriget, paradoxalt nog, eftersom endast en ny stat skapades (Albanien) och uppkomsten av serbernas, kroaternas och slovenernas konungadöme i själva verket representerade motsatsen till den fragmentering och "Kleinstaaterei" som termen avser.

Todorovas kompakta bok är oerhört rik på synpunkter och iakttagelser. Hon kommer med många synpunkter på samma tematik som Wolff, d.v.s. upptäckten och beskrivningen av Balkan. Tidiga skildringar tog ofta fasta på den ordning och tolerans som rådde i det ottomanska riket, medan upplysningen också här bidrog till att skapa Balkan som en motpol till Västeuropas förträfflighet, dock inte en total motpol, utan liksom Östeuropa ett tillstånd mellan civilisation och barbari, på tröskeln till Orienten. På 1800-talet dominerar åter bilden av sköna kvinnor och pittoreska landsvägstrovare, med Mary Durhams uttryck en "opera bouffe written in blood", men samtidigt även något av Europas "Volksmuseum". 1800-talet är emellertid också den period då Västeuropa upptäckte "sina" greker och sina rötter, Ryssland "sina" slaver och sina rötter. Todorova lyfter fram intressanta skillnader mellan den engelska medelklassens sympatier för folken, länge odifferentierat betraktade som "turkiska kristna", medan aristokratin tenderade att identifiera sig med de kristnas turkiska herrar, som ju ändå var gentlemän. Filhellenismen följdes snart av besvikelse, de moderna grekerna visade sig stå för bara ytterligare en variant av fårskinnjacka.

I avsnitten om imagologin presenterar Todorova en mängd författare och deras verk på ett både inträngande och spirituellt sätt. Hon har t.o.m. fått med synpunkter från den "orientaliska" ändan av det civilisationens sluttan-

de plan som hennes bok i mycket handlar om, en perser som jämförde Albanien med Timbuktu och ansåg att Gud skapat albanerna efter ett gräl med sin svärmoder. I mycket är dessa delar av boken en studie i västeuropeisk förmåtenhet och självbespeglning samt i "ecritour", skrivbordsturismen uttrycksformer.

På Balkan rörde kalla kriget om geografien och benämningen nästan försvann för en tid för att återkomma med eftertryck och med gamla konnotationer efter 1989. Geografien ställdes på huvudet av att Grekland och Turkiet som NATO-medlemmar hörde till "Väst", medan resten av området hörde till den sovjetiska sfären, d.v.s. "Öst(europa)".

Ur ett regionalt perspektiv är Todorovas diskussion av olikheterna inom regionen Balkan av betydande intresse. Rumänien med aristokrati och liv-egenskap skiljer sig från de övriga bondesamhällena. Stora regionala skillnader framträder även i självbilder. Regionens splittrade syn på sin plats och identitet framträder i de många metaforerna rörande broar och vägska. Rumänien har tenderat att lösgöra sig från Balkan och betona sin roll som en utpost för latinism och civilisation mot slaver och turkar, medan Jugoslavien ofta velat se sig som ett Donauland eller som adriatiskt. I Grekland råder ingen tvekan om, men heller ingen entusiasm över att man hör till Balkan. För Turkiet representerar Balkan ett trauma och nostalgi över något förlorat. Bulgarien ter sig som det enda land som positivt bejakar en Balkan-identitet.

Wolff och Todorova ger lektioner i fluktuationerna och konstanterna i våra mentala kartor, hur väderstrecken är kulturellt betingade. Efter läsningen av deras böcker ser kartan helt enkelt inte längre likadan ut, den har förlorat den oskuld som bestod i tron på att man kunde orientera sig efter den. Man inser att den orienterat sig efter oss, skrivande, läsande och konstruerande människor.

Max Engman

Hela Sveriges historia?

Petri Karonen, *Pohjoinen Suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, 533 s., WSOY, Porvoo-Helsinki-Juva 1999.

1800-talets nationsuppfattning påverkar fortfarande svenska och finska historikers syn på sina respektive länder. De flesta historiker är förvisso numera medvetna om detta historiografiska problem, men inte ens i nyare handböcker finner man några försök att lösa dem. I Göran Behre, Lars-Olof Larsson & Eva Österbergs *Sveriges Historia 1521–1809* (Solna 1985), noteras att Finland var en naturlig del av riket men därutöver

nämns Finland knappt. Inte heller i Harald Gustafssons *Nordens Historia. En europeisk region under 1200 år*, problematiseras Finlands eventuella särställning i relation till Sverige. I de svenska textböckerna ingår Finland, men finns ändå inte med. Ett liknande förhållande råder i Finland; också här erkänns självklart Finland som en naturlig del av riket, men allt som oftast finner man Finland behandlad som en egen analytisk entitet med sin egna historia. Den nationellt färgade inställningen till vårt gemensamma rikets historia förefaller alltså seglivad. Frågan är då om ett systematiskt icke-nationellt angreppssätt skulle ge en ny syn på det svenska riket? Det menar åtminstone ålänningen och Uppsalaforskaren Per Olof Sjöstrand. Han anser att nya synteser över det svenska riket skulle kunna uppnås om dess alla delar systematiskt inkluderades i analyserna (*Hur Finland vanns för Sverige. En Historia för nationalstater*). Helhetsgrepp där hela riket, kanske också hela världet, bakas till en syntes saknas alltså på det hela taget – Jan Lindgrens *Maktstatens resurser*, som nu äntligen befinner sig i tryck, tillhör undantagen.

Ett annat aktuellt exempel på ett helhetsgrepp är Petri Karonens bok *Pohjoinen Suurvalta*, som framförallt är en textbok över det svenska rikets historia från Gustav Vasa till Gustav IV Adolf. Karonen har sammanställt det mesta av nyare forskning till en kunnig och väldisponerad helhet som gör boken mycket läsvärd. Inriktningen är klart politisk- och socialhistorisk med betoning på relationen mellan lokalsamhället och staten, men på ett skickligt sätt vävs även ekonomisk- och kulturhistoria in i texten vilket gör slutresultatet i allra högsta grad njutbart. Utan att ge avkall på vetenskaplig stringens lyckas Karonen teckna en bild av rikets historia genom att skickligt använda hela färgpaletten. Som textbok fungerar boken därför utomordentligt bra.

Karonens syfte är emellertid inte enbart att erbjuda en ny textbok i rikets historia, hans huvudsyfte är att visa att Sverige var en livskraftig tidigmodern statsbildning som ingalunda tillhörde Europas periferi. Detta vill Karonen göra genom att betrakta Sverige som summan av dess olika delar och därtill genom att placera riket i ett "större internationellt sammanhang än vad som är brukligt". Här finns alltså den ovan efterlysta ambitionen att behandla riket som en helhet och dessutom ge det en större infattning. De invändningar som jag här presenterar, riktar sig huvudsakligen mot hur Karonen hanterar dessa två utgångspunkter.

Karonen når en bra bit på vägen i sin strävan att innefatta hela riket i analysen, men han når inte riktigt ända fram. Av förklarliga skäl befinner sig Finland ständigt i Karonens blickpunkt, vilket ger intrycket att författaren lika mycket är ute efter att förklara Finlands plats i helheten som helheten i sig. Karonen anlägger ett perspektiv ovanifrån: staten Sveriges utveckling styr framställningen och Finland relateras till denna. Här stöter Karonen på metodproblem. Frågan ställer sig nämligen om Finland kan betraktas som en särskild enhet redan på 1500-talet. Att definiera Finland är svårt, konstaterar

även Karonen: bestod det av enbart Egentliga Finland, av Åbo stift eller av alla de finska landskapen? Ingick Österbotten i Finland? Finland var uppenbarligen inte en statsrättslig enhet, räcker det då med att språket skilde sig från riksspråket svenskan? Trots dessa uppenbara definitionsproblem behandlar Karonen Finland som en enhet och motiverar detta med att man i samtiden i vissa sammanhang (Olaus Petri under 1530-talet, Mikael Gyllenstolpe under 1650-talet) beskrev Finland som ett av rikets fem forntida riken. Detta resonemang leder oundvikligen till att exempelvis Värmland och Svealand också skulle kunna behandlas utifrån samma särställningsprincip som Finland. Ett möjligt alternativ för att belysa relationen mellan statsmakt och olika lokalsamhällen hade varit att välja ett finskt landskap, exempelvis Tavastland, och ett från den svenska sidan, exempelvis Dalarna. I det sistnämnda landskapet talades ju just ett språk som till vissa delar var obegripligt för utomstående, här fanns en mycket speciell lokal kultur, och Dalarna liknade inte heller rättsligt i alla avseenden andra delar av riket.

Karonens uppgift är därför inte enbart att teckna en bild över det svenska riket, utan kanske främst att ge en uppfattning om Finland inom detta rike. Detta är i sig gott och väl, särskilt som författaren problematiserar termen Finland som analytisk enhet. Emellertid erbjuder Karonen en annan möjlighet som han dock inte utnyttjar till fullo. Genom att dela upp Finland i ekonomiska regioner finner han tre olika Finland: 1) Boskapens, tjärans och sågarnas Österbotten; 2) Spannmålets och järnets södra Finland; och 3) Svedjeregens och tjärans östra Finland. Denna uppdelning som är ekonomisk till sin karaktär knyter an till olika teorier om relationen mellan centrum och periferi. Men det hade även funnits andra möjligheter till regional uppdelning. Nils Erik Villstrand talar exempelvis om två Finland: sydvästra Finland som ingick i centrum genom närheten till Stockholm och övriga Finland, liksom exempelvis Småland, som befann sig i periferin (*Finlands Historia* 2). En riksomfattande syntetiserande syn hade alltså gett en förståelse för riket som just bestående av olika regioner. Detta hade i sin tur med nödvändighet tonat ner den ibland konstgjorda uppdelningen mellan de olika riksdelarna.

Den andra invändningen riktas mot Karonens ambition att vederlägga påståendet om Sveriges perifera status. Det kan antingen göras genom att fokusera på rikets militärpolitiska påverkan på omvärlden eller genom att se på graden av integration i en övernationell ekonomisk sfär. Karonen diskuterar den förra i större och den senare i mindre utsträckning, vilket leder till att huvudsyftet till viss del förfelas. En ytterligare möjlighet hade varit att placera riket i ett allmäneuropeiskt sammanhang genom att systematiskt jämföra med utvecklingen i andra länder. Gustav Vasa och Erik XIV framstår exempelvis i denna belysning som rätt typiska renässansfurstar. Också utvecklingen mot en starkare och mera centraliserad statsmakt finner sin motsvarighet i bland annat Frankrike, Danmark och Ryssland. Mekanismerna tycks alltså vara de samma även om de kom till olika konkreta uttryck i olika länder.

Trots de konkreta och specifika uttryck som utvecklingen i det svenska riket tar sig finns det systemlikheter mellan Sverige och andra länder som hade kunnat bli bättre belysta. Här hade, förutom Charles Tillys, även Immanuel Wallersteins, Perry Anderssons, Robert Brenners eller kanske Lindegren-Nilssons systemövergripande förklaringsmodeller, kunnat diskuteras mera djupgående. Med en sådan metod hade också många av Karonens förklaringar nått en högre abstraktionsgrad och målet att placera riket i ett större internationellt sammanhang uppnåtts.

Nu koncentrerar sig Karonen alltså istället på att förklara utvecklingen utifrån de särskilda förutsättningar, och begränsningar, som rådde inom riket. Här kommer han fram till att även om staten tidvis utsatte samhället för orimliga krav på resurser, hade inte den svenska stormakten nått så stora framgångar utan ett brett folkligt stöd. Perioden karakteriserades, enligt Karonen, av "bygge, krig och anpassning", där bygge och anpassning står för samhälleligt positiva processer. En ny stat med nya institutioner och sociala relationer skapades, vilket trots allt i slutändan kom samhället till godo. Det svenska tidigmoderna riket var med andra ord enligt Karonen en för tiden lyckad och framgångsrik konstruktion.

Pohjoinen Suurvaita är kunskapsrik, välskriven och innehåller det mesta av nyare forskning vilket gör den till en mycket läsvärd textbok. Styrkan i Karonens arbete ligger i hans goda grepp på den sociala och politiska historien och hans konsekventa och problematiserande behandling av Finland inom ramen för det svenska riket. Boken borde presenteras för en svenskspråkig läsekrets eftersom historiker och den historiskt intresserade publiken i Sverige nog är i ett skriande behov av att förstå Finlands plats i riket. Den kritik som här framlagts kan motiveras med att Karonens arbete är välgenomfört och ambitiöst; arbetet är helt enkelt så bra att den förtjänar en ordentlig kritisk behandling. Sammanfattningsvis är Karonens bok intressant och mycket läsvärd, men en ny sorts syntes, som Sjöstrand efterlyser, återstår ännu att skriva.

György Nováky

Utblottade och beroende proletärer eller starka och yrkesskickliga hantverkare?

Georg Haggrén, *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare. Tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige*, Diss., Historiska institutionen, Helsingfors universitet, 368 s., Stockholm 2001.

Mycken forskarmöda, för att inte säga nästan hela forskarliv, har nedlagts på att utröna det svenska bergsbrukets historia. Vi behöver endast nämna sådana namn som Eli Heckscher, Bertil Boëthius och Karl-Gustaf Hildebrand för att riktningen skall vara given. Emellertid finns fortfarande stora, och i vissa fall även iögonfallande luckor i vår bild av näringen och dess utveckling. Det rör sig om rent 'kronologiska' tomrum, vi vet generellt sätt mer om perioden från 1700-talet än om tiden innan, samt om rumsliga lakuner, i form av bristfällig kunskap rörande bergsbrukets utveckling utanför de centrala områdena i Bergslagen och Uppland. Georg Haggrén utgår, i sin avhandling *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare* ifrån dessa bägge brister och undersöker bruken i Finland, längs norrlandskusten och Tjust under 1600-talet. Emellertid är ambitionen i denna avhandling än mer vidlyftig. Författaren tar sig an ett ämnesområde som i tidigare forskning erhållit en något styvmoderlig behandling. Undersökningen avser de yrkesskickliga arbetarnas arbets- och levnadsförhållanden. Man kan således hävda att detta avhandlingsprojekt tar fasta på begränsad kunskap i tre avseenden: i fråga om tidsperioden, den rumslig avgränsningen samt avhandlingens teoretiska utgångspunkter.

Haggrén använder bokens första kapitlet till att redogöra för sina utgångspunkter. Där framhålls de brister i den äldre forskningen mot vilka Haggréns egen undersökning tar spjörn. Avhandlingens syfte preciseras till att, som det heter på sidan 25, undersöka på vilket sätt de yrkesskickliga bruksarbetarna vid bruken utanför Bergslagen och Uppland "lyckades bevara och utveckla sina kunskaper samt försvara sina positioner i bruksägarnas tjänst." Detta sker mot en bakgrund av en teoretisk diskussion om industriell utveckling s.a.s. 'före industrialiseringen'. Författaren diskuterar den protoindustriella teoribildningen, men avfärdar denna och konstaterar med emphasis att 1600-talets järnbruk, utanför Bergslagen, istället utgjorde "tidigindustriella företag" ägda av "kapitalstarka icke-producenter" och med en produktion organiserad kring "en långt driven arbetsfördelning". Dock hävdas samtidigt att studiens huvudobjekt, de yrkesskickliga arbetarna, knappast var några helt utblottade och beroende proletärer, något som de enligt resonemanget om den tidigindustriella fasen i utvecklingen borde ha varit. Anledningen till att detta inte var fallet hänför sig till brukspatronernas stora beroende av arbetarnas yrkesskicklighet. Inledningskapitlet stipulerar således i en slags hypo-

tesform undersökningens resultat, att det rörde sig om en fullt utvecklad industrikapitalism, samtidigt som detta också tillbakavisas, då yrkesskickliga arbetare inte kunde inordnas i ett sådant system.

Inledningskapitlet följs av två kontextkapitel. I det första av dessa diskuteras järnhanteringen i relation till den svenska stormaktsutvecklingen. Där finns även en redogörelse för bergverkspolitiken under perioden, med en betoning på den befarade skogsbristen, samt en presentation av de tre undersökningsområdena. Kapitlet avslutas med en analys av de s.k. provinsbrukens järnproduktion under seklet i relation till rikets totala tillverkning. I det tredje kapitlet fördjupas sedan denna diskussion om provinsbrukens betydelse och storlek genom en analys av bruksbefolkningens storlek. Det framgår att provinsbruken ofta var stora samhällen – i relation till en genomsnittlig storlek för hela landet var de bland de största. Endast vallonbruken i Uppland var större.

Med dessa två kapitel har en god grund skapats för den fortsatta framställningen, som snävare riktas in mot undersökningens huvudsyfte, att analysera de yrkesskickliga arbetarna. I kapitel fyra beräknas deras numerär – det slås redan i rubriken fast att de utgjorde ”kärnan av det provinsiella bruksfolket”. Där framkommer även den inte helt överraskande uppgiften att antalet yrkesarbetare är nära kopplad till antalet verkstäder – hyttor och hamrar – vid de enskilda bruken. I det nästföljande kapitlet fortsätts detta tema med en analys av rekryteringen av yrkesarbetare samt även hur arbetarna ofta såg sig själva som inordnade i större släktgrupper, varför rekryteringen sällan skedde på individuell basis. I kapitel sex diskuteras sedan hur dessa arbetare även var sammanslutna i skrän och ämbeten. Kapitel sju följer upp detta med en, något onödigt vidlyftig, genomgång av arbetarnas försörjningssituation. Det framkommer att de yrkesskickliga arbetarna ofta betalades relativt väl, men samtidigt att en omfattande skuldsättning inte var ovanlig. Arbetet på bruket kompletterades även med bisysslor i form av åkerbruk och boskapsskötsel. Arbetet i relation till dessa sysslor ombesörjdes ofta av hushållets övriga medlemmar.

Avhandlingen avslutas med kapitel åtta, som är en kombination av en sammanfattning och summering av de teoretiska frågor som presenterades i inledningskapitlet. Inledningsvis presenteras åter den motsättning som författaren brottades med i kapitel ett. Å ena sidan hävdas att provinsbruken var tidigindustriella företag, där relationen mellan ägaren och hans arbetare kännetecknades av samma struktur som i den fullt utvecklade industrikapitalismen. Det heter, på sidan 299, att ”praktiskt taget all makt över produktionsprocessen hade överförts från producenten till ickeproducenten.” Å andra sidan konstateras att denna bild inte helt överensstämmer med de empiriska beläggen, eftersom många arbetare, främst hammarsmederna, var både välbärgade och självständiga. På sidan 303 noteras: ”Därför kan de inte betraktas som proletärer.” Avhandlingen sammanfattas i bokens sista avsnitt.

Avhandlingen har många förtjänster, och det finns anledning att främst lyfta fram det mycket gedigna empiriska handlaget. Haggrén har i sin avhand-

ling presenterat några för forskningen om det svenska bergsbruket helt nya rön. Den enligt mitt förmenande största förtjänsten rör behandlingen av de omfattande migrationsrörelser som 1600-talets bruksarbetare deltog i. Tidigare har forskare främst betonat vallonernas inflyttning till det svenska riket, och Haggrén tillför denna diskussion flera intressanta detaljer. Det är dock i relation till invandring av tysk arbetskraft som man verkligen kan hävda att denna avhandling innehåller helt nydanande forskningsresultat. I appendix 3 finns en förteckning över tyska hammarsmeder verksamma i Sverige under perioden 1630–1660. Där kan man verkligen tala om en imponerande forskningsinsats! Haggrén kan också visa att det av vallonerna införda vallonsmidet initialt hade en mycket vidare utbredning än vad som senare skulle bli fallet, något som påverkar vår syn på det svenska järnets ställning på den europeiska marknaden. Ett tredje område som är värt att framhållas är diskussionen om ursprunget till det internationellt sätt mycket ovanliga mönstret att tidigindustriella arbetare bodde i speciella samhällen i anslutning till arbetsplatserna. Enligt en traditionell uppfattning fördes även detta till Sverige med vallonerna. Haggrén poängterar snarare en inhemsk utveckling med rötter i Kungsgårdarnas inre struktur och organisering. Möjligen finns där även rötter i de tyska bergverksens organisering.

Överlag måste man framhålla den mycket gedigna empiriska bas som denna undersökning står på. Det är uppenbart att Haggrén är väl förtrogen med sitt empiriska material, hämtat från arkiv i både Sverige och Finland, och att han på ett mycket innovativt sätt utnyttjat såväl tidigare bearbetade källserier som för forskningen helt nya arkivbestånd. Författaren har ställt allt detta material emot varandra och därigenom reviderat och omtolkat vår syn på den tidigindustriella järnhanteringen.

Emellertid är avhandlingen inte helt oproblematisk, utan innehåller också några mer eller mindre graverande skönhetsfel. Det allvarligaste av dessa har redan antytts i genomgången av de olika kapitlen. Haggrén har inte förmått strukturera det mycket omfattande källmaterialet på ett tillfredsställande sätt, och kopplingen till den teoretiska modellen är minst sagt problematisk. I inledningskapitlet redogör författaren för den debatt som under de senaste decennierna pågått utifrån synen på den s.k. protoindustriella utvecklingen. I huvudsak beskrivs den modell som Anders Florén utnyttjade i sin avhandling från 1987, vilken i sin tur hade den tyske forskaren Jürgen Schlumbohm som upphovsman. Denna i grunden marxistiska modell, som på ett teoretiskt plan analyserar utvecklingen från den fria hantverkaren till den helt beroende och utblottade proletären, används som en teoretisk utgångspunkt av Haggrén. Det är i linje med denna modell som de undersökta bruken ses som 'tidigindustriella' snarare än som 'protoindustriella'. Emellertid hävdar författaren att arbetarnas yrkesskicklighet ställer till problem i relation till modellen, eftersom man knappast kan se dessa yrkesskickliga arbetare som utblottade och beroende proletärer. Det är i linje med detta som avhandlingens syfte formuleras.

Problemet för Haggrén ligger inte i utgångspunkten i den protoindustriella debatten, eller kopplingen mellan denna och en diskussion av yrkesskicklighet, utan främst i att den teoretiska diskussionen inte på långa vägar är fullgånngen. Utan att här göra ett försök att slutföra denna diskussion ska det endast påpekas att Anders Florén, i flera skrifter efter sin avhandling, utförligt har diskuterat länkar mellan den industriella utvecklingen 'före industrialiseringen' och yrkesskicklighet. Hade Haggrén bättre satt sig in i denna diskussion, och dessutom utformat ett syfte i enlighet med detta, hade många problem i avhandlingen kunnat undvikas. Framförallt hade det inte varit möjligt att hävda, som i både kapitel ett och åtta, att de undersökta provinsbruken både var 'tidigindustriella företag' och inte 'tidigindustriella företag'.

I relation till det oklart formulerade syftet finns det också anledning att peka på den mycket otydliga struktur som blivit följden av detta. De enskilda kapitlen innehåller många spännande upptäckter, men dessa är i många fall inplacerade lite på måfå, samtidigt som flera sektioner i texten inte alls är relaterade till syftet. Varför, för att ta ett exempel, diskuteras giftermålsålder och giftermålsfrekvens i ett avsnitt om hushållens egen produktion, i kapitel sju, istället för i kapitel tre som behandlar befolkningsutvecklingen? Ett exempel på ett område som förvisso är mycket intressant, men som likväl borde ha publicerats i en självständig artikel är avsnittet om åldersmannatingen. Några sådana finns inte belagda för de undersökta regionerna, så varför beskriva och analysera dem i denna avhandling?

Det finns även anledning att något närmare granska de avgränsningar som görs av undersökningsobjektet, och även här förekommer vissa oklarheter. Man bör ställa sig frågan om hur företeelsen 'provinsbruk' skall avgränsas, vilket författaren inte gjort i texten. I ett kronologiskt perspektiv hävdas att provinsbruken är resultatet av en medveten strävan från staten från och med 1630-talet att grundlägga nya bruk långt från Bergslagen på basis av egna nyfunna malmtillgångar. Dock klassifieras bruk grundlagda i dessa regioner innan 1630-talet som provinsbruk och inkluderas i undersökningen. En naturlig avslutning på denna politik var att även provinsbruken 1689 erhöll rätten att köpa tackjärn från Bergslagen och på basis av detta smida sitt stångjärn. Någon sådan avslutning finns inte med i denna undersökning utan även bruk anlagda mellan 1689 och 1700 finns med i undersökningen. I ett rumsligt perspektiv finns det anledning att ställa sig frågan varför inte samtliga bruk utanför Bergslagen medtagits. Man kan t.ex. fråga sig varför Lummelunda bruk på Gotland inte ingår i undersökningen, trots att det anlades på samma premisser som bruken i Finland. Samtidigt kan man undra varför flera bruk i Gästrikland innanför eller utanför gränsen mot Bergslagen inkluderats i undersökningen. I flera av dessa fall är det ytterst tveksamt om valet är speciellt välmotiverat då bruken grundats av bergsmän.

Trots dessa brister är det uppenbart att Georg Haggrén med sin avhandling *Hammarmeder, masugnsfolk och kolare* bidragit med ny och spännande forskning om den tidigmoderna svensk-finska järnhanteringen. Till avhand-

lingens främsta företräden får man räkna den ytterst noggranna och omfattande källbearbetningen av tidigare outnyttjade källserier, eller sammanställningar av tidigare ej kombinerade källserier. Till avhandlingens främsta sidor hör även den mycket ambitiösa utgångspunkten att sammanlänka utvecklingen vid järnbruk belägna i Finland, längs norrlandskusten samt i Tjust. Haggréns analys ger vid handen att utvecklingen i dessa tre regioner hade en gemensam utgångspunkt i den svenska bergverkspolitiken. Kritiken, som främst riktats mot den bristfälliga relationen mellan teoretiska utgångspunkter och den empiriska analysen samt den något orediga uppställningen, skall delvis ses i relation till avhandlingens stora företräden. Som texten nu ser ut finns det en uppenbar risk att dessa företräden försvinner eller fördunklas i den existerande bristfälliga strukturen. Avslutningsvis skulle man kunna säga att det är svårt att se skogen för alla träd i avhandlingen, och detta är att beklaga eftersom den skog som presenteras är att rekommendera som ett vandringstråk för alla som har ett intresse av det svenska bergsbrukets historia eller mera allmänt stormaktstiden.

Göran Rydén

Från Borgå till Helsingfors

K a i H ä g g m a n, *Piispankadulta Bulevardille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939*. 495 s., Helsingki-Porvoo 2001.

Piispankadulta Bulevardille (Från Biskopsgatan till Bulevarden) utgör den första delen av den finländska förlagsjätten Werner Söderström Osakeyhtiös historia. Den senare delen planeras vara färdig till bolagets 125-årsjubileum i början av oktober 2003. Som författare har förlaget engagerat en erfaren historiker, docent, fil.dr K a i H ä g g m a n. En historiekommitté med doktor Esko Koivusalo som ordförande och bl.a. professor Heikki Ylikangas som ledamot borgar för arbetets kvalitet. Historieverkets första del är resultatet av ett drygt treårigt arbete, ty historikprojektet inleddes vid ingången av år 1998. WSOY:s första femtio decennier har tidigare dokumenterats av förlagsdirektören Y r j ö A. J ä n t t i år 1928.

Boken är mycket påkostad till sitt yttre. Den är rikligt illustrerad med mestadels färgbilder och layouten är läsarvänlig. Något onödigt ser sig kanske de tvåspaltiga sidorna, då en enspaltig lösning knappast skulle ha ökat bokens sidomfång. Käll- och litteraturunderlaget är brett och nothänvisningarna synes både exakta och relevanta. Boken är försedd med ett i högsta grad användbart personregister medan däremot ett register över av förlaget utgivna

boktitlar saknas. Detta förhållande betingas förmodligen av den redan under mellankrigstiden synnerligt omfattningsrika utgivningen. Enbart under tjugofemårsperioden 1919–1938 utgav nämligen WSOY drygt 4 000 nya titlar.

Förlagshistoria som en genre inom den bokhistoriska forskningen inom disciplinen kulturhistoria utvecklades kraftigt i de nordiska länderna under 1990-talet, enligt modell av utländska forskare som Robert Darnton, Roger Chartier m.fl. En av de stora föregångarna i Norden har härvid varit den rikssvenske forskaren Bo Peterson, en stor innovatör på förlagshistoriens område. En annan förgrundsgestalt är Johan Svedjedal. Bokutgivningen är, såsom bl.a. Peterson, Robert Escarpit och Albert Labarre nogsamt visat, beroende av ett otal bakgrundsfaktorer, t.ex. samhälleliga, ekonomiska, konstnärliga, tekniska och förlagspolitiska betingelser. Darnton, Chartier och Svedjedal m.fl. har uttryckligen betonat bokens betydelse som samhällelig produkt.

Just i detta avseende sviks man i förväntningarna när man läser Häggmans arbete. Där t.ex. Peterson analytiskt dryftar olika bakgrundsfaktorerers inverkan på förlagsverksamheten, undersöker Norstedts "profil" och miljö samt beskriver förlagets utveckling mot den kulturella och samhälleliga kontexten samt speglar den mot internationell förlagsutveckling, fokuserar Häggman mera traditionellt på den inhemska litteraturen och på de enskilda författarna. WSOY:s historia blir sålunda en i den långa raden av traditionsbundna finländska förlagshistorier, av vilka Pekka Tarkkas *Otavan historia. Toinen osa 1918–1940* (1980) och Pertti Lassilas *Otavan historia. Kolmas osa 1941–1975* (1990) samt Pirkko Leino-Kaukiainens *Kirja koko elämänä. Gummeruksen kustannustoiminnan historia* (1990) tillhör de främsta under de senaste decennierna. Den samhälleliga kontexten förbigs ingalunda helt i Häggmans framställning, men den förblir dock ganska summarisk. Däremot har författaren bemödat sig om att även förtälja tillkomsthistorien för många författares verk, och sålunda ge en inblick i bokutgivningens kulturhistoriska bakgrund.

Med denna utgångspunkt för ögonen kan det konstateras att Häggmans undersökning fyller kraven på en högklassig vetenskaplig produkt. Dispositionen är strängt kronologisk. Efter en allmän kulturhistorisk inledning följer de sju huvudkapitlen rörande perioderna 1860–79, 1880–90, 1891–1903, 1904–14, 1914–18, 1918–28 och 1929–39. Bokens titel är en smula missvisande, då huvudkontoret och förlagsverksamheten visserligen flyttades till Helsingfors år 1930, men produktionsanläggningarna med 451 anställda under tekniske direktören Risto Serlachius (Särkilahti) ledning ju blev kvar i Borgå.

Fullständigt logisk är inte heller kapitelindelningen; varför t.ex. avgränsa det första huvudkapitlet vid året 1879 och inte vid 1878 eller 1882? Sistnämnda år inträffade nämligen, med Häggmans egna ord, en för Werner Söderströms bana avgörande vändpunkt, då Söderström med sin fars finansiella hjälp lyckades få förlagsrättigheten till Webers och Danielsons *Yleisen*

ihmiskunnan historia. Detta var väl om något nycklarna till framgång som det första kapitlet ("Menestymisen avaimet") heter. Denna händelse har mycket riktigt återgetts i nämnda kapitel, trots att detta i rubriken tidsmässigt begränsats till åren mellan 1860 och 1879.

Man kan därtill konstatera att endast de sista drygt ethundra sidorna behandlar tiden 1928–39, d.v.s. den period som Yrjö A. Jänttis till 50-årsjubiléet utgivna *Werner Söderström Osakeyhtiö. Viisikymmenvuotinen kustannustointa 1878–1928 I–II* inte omfattar. Häggman kunde kanske ha varit litet mera summarisk och sammanfattande för perioden 1878–1928 och sedan anslagit mera utrymme för mellankrigstidens slutskede, men avgörandet har på denna punkt måhända dikterats av andra hänsyn. I övrigt kan det fastslås att akribin är god och framställningen såväl språkligt sett ledig som intressant och uttömmande. Litteraturförteckningen har måhända en nationell slagsida även om bl.a. Escarpit nog finns upptagen; främst saknar man Bo Petersons verk om Norstedts i två band.

Författarens starka sida är hans karakteristik av författarna bakom böckerna. Juhani Aho, Minna Canth, Uno Kailas, V. A. Koskenniemi, Otto Manninen, Toivo Pekkanen, Maila Talvio, Mika Waltari och Kyösti Wilkuna m.fl. tecknas med god skärpa och porträtten av aktörer som Martti Haavio, Jalmari Jäntti, Ilmari Jäämaa, Hjalmar Kahelin, Werner Söderström och Ilmari Turja får ett klarläggande tillskott genom Häggmans framställning. Som lyckad måste man även bedöma författarens redogörelse för WSOY:s förlagspolitiska linje under Jalmari Jänttis ledning i den unga republiken Finland på 1920-talet.

Bäst har Häggman lyckats i beskrivningen av förlagets ekonomi. De återgivna siffrorna är adekvata och läsaren får en klar bild av hur bolagets gynnsamma utveckling framskrider. WSOY hörde redan under mellankrigstiden till de mest förmögna bolagen inom vår grafiska industri. År 1939 steg värdet av bolagets egna kapital (27,6 mmk) till 45 procent av totalkapitalets värde. Detta var typiskt för företagen inom grafiska industrin: kapitalet och förmögenheten var i allmänhet ringa, och de bolag som hade det bättre ställt hade också större skulder, betingade av de nödvändiga investeringarna. Nettovinstens andel av det egna kapitalet uppgick år 1938 för WSOY:s del till 6,6 procent, vilket kan jämföras med motsvarande siffror för några konkurrenter: Förlagsaktiebolaget Otava 6,9 %, Oy Weilin & Göös 8,5 % och Oy F. Tilgmann Ab 20,0 %. Dessa siffror visar att de främsta bolagen inom vår grafiska industri väl kunde hävda sig i jämförelse med medeltalet för hela den finländska industrin.

Sedan några iakttagelser och kompletterande kommentarer som uppkommit vid läsningen av Häggmans bok. I början av förra seklet förekom en del samarbetssträvanden som syftade till att effektivera försäljningen av böcker i vårt land. För att skapa ett nät av bokhandlar även på landsbygden grundade några förläggare, bl.a. Werner Söderström, Otava, K. J. Gummerus och Weilin & Göös år 1902 ett eget förbund, Maalaiskirjakaupalliitto (Lantbok-

handelsförbundet), som först 1932 uppgick i Finlands Förlagsförening. Fr.o.m år 1912 idkade förbundet, där alltså WSOY ingick, ett intensivt arbete med förlagsföreningen inom ramen för ett särskilt samarbetsorgan Finlands Bokhandlars Centralförbund (Suomen Kirjakaupan Keskusjärjestö). Under de trettio år som Maalaiskirjakaupalliitto existerade lyckades man bygga upp ett ganska täckande nät av bokhandlar i Finland, år 1933 hade förlagsföreningen nämligen redan 460 bokhandlare eller ombudsmän. WSOY:s verkställande direktör Jalmari Jänti blev därefter 1934 vald till ordförande i Finlands Förlagsförening, ett uppdrag som han handhade till år 1951.

I sin framställning försöker Häggman ställvis koppla bokutgivningen till censurväsendets tillämpning under olika perioder åren 1878–1919, men dessa försök förblir blott ansatser. Författaren redogör visserligen för den politiska utvecklingen, men en djupare analys av t.ex. censurens följdverkningar saknas. Likaså har utvecklingen inom grafiska industrin, speciellt under mellankrigstiden i stort sett förbigåtts med tystnad. Den tekniska utvecklingen inom bolaget har visserligen behandlats i någon mån (t.ex. på sidorna 44–45 och 92–93), men också denna behandling är närmast fragmentarisk och ger ingen helhetsbild av t.ex. maskinparkens sammansättning. För 1930-talets del finns det mycket information därom, vilken med fördel t.ex. hade kunnat placeras i en bilaga i form av en tablå.

Det är alltid vanskligt att bedöma första delen i en historiesvit, då det ju är helheten som räknas, så också i fråga om WSOY:s historia. De ovan uttalade ställvis kritiska betraktelserna skall emellertid inte undanskymma det faktum att Kai Häggmans historik över Werner Söderström Osakeyhtiö är ett mycket gediget och förtjänstfullt vetenskapligt arbete som väl tål jämförelse med andra motsvarande inhemska verk.

Lars-Folke Landgrén

Det tysk-finska ubåtssamarbetet

Björn Forsén & Annette Forsén, *Saksan ja Suomen salainen sukellusveneyhteistyö*, 330 s., WSOY, Juva 1999.

Må det till en början konstateras att Björn och Annette Forsén har gjort en synnerligen anmärkningsvärd landvinning. De har lyckats upp-daga en av de hemligaste planerna i Finlands försvarspolitik, det ytterst hemliga ubåtssamarbete som den tyska och den finska marinen bedrev på 1920- och 1930-talet. Förvisso har det varit allmänt känt att den finska marinens

ubåtar och pansarfartyg härstammade från förbjudna tyska ritbord. Författarna har emellertid lyckats avslöja det finsk-tyska samarbetets tidigare okända nätverk och de många spindlar som spann det.

Med enbart finska källor hade det inte varit möjligt att reda ut nätverket och dess trådar. Efter vinterkriget fruktade Finlands militära ledning att Sovjetunionen skulle slutföra ockupationen av Finland så fort första lämpliga tillfälle visade sig. Före vinterkriget fick handlingar som vittnade om det mycket täta och hemliga samarbete som bedrevs med olika främmande stater under inga omständigheter komma i sovjetledningens händer. Förstörandet av dokument gällde framför allt det militära samarbetet först med Tyskland och senare med Sverige och Estland. Enligt diaricanteckningar tändes på hösten 1940 stora pappersbål i den finska generalstaben och marinistaben. Enorma mängder handlingar brann till aska, såsom till exempel den största delen av generalstabens utlandsavdelnings och stabens för kustflottan hemliga handlingar från 1930-talets början, då ubåtssamarbetet mellan Tyskland och Finland var som intensivast.

Redan vid tiden för det tysk-finska ubåtssamarbetet, men också efter fortsättningskriget, önskade man hålla allt ytterst hemligt. Så fanns det också fullgoda skäl till sträng och målmedveten sekretess. Fredsfördraget i Versailles hade förbjudit Tyskland all ubåtsverksamhet samt utlandskommenderingar för militärpersoner. Då man började skriva Finlands sjöstridskrafterns historia efter fortsättningskriget, var det politiskt omöjligt att tala om det mörklagda samarbetet med Tyskland.

Genom mycket flitig och kritisk forskning och ett verkligen professionellt detektivarbete har syskonen Forsén lyckats skapa en helt ny och utomordentligt skarp bild av detta samarbete. Det lyckade arbetet baserar sig på både den tyska marinens relativt väl bevarade arkiv och på originalhandlingar från de finländska varven som byggde ubåtarna.

En av forskningsarbetets största förtjänster är att syskonen Forsén ger verkliga namn och ansikten åt de personer som i skuggan av Finlands och Tysklands officiella utrikespolitiska kulisser knöt näten för samarbetet. Björn och Annette Forsén är de första forskare som på ett obestriddligt sätt påvisat att kommandörkapten i.a. Karl Bartenbach som i tio år verkade i Finland – han var avlönad sjömilitär rådgivare vid Finlands försvarsministerium och Tysklands mest framstående ubåtsofficer efter första världskriget ända till mitten av 1930-talet – var den verkliga huvudspindeln i detta nätverk.

Som ett resultat av Bartenbachs hemliga arbete lyckades Tyskland sommaren 1935, bara elva dagar efter det att landet åter tillåtits ha ubåtar, sjösätta den första nya och moderna ubåten. Detta var kommandörkapten Bartenbachs och hans underordnades förtjänst – och naturligtvis också den finska marinens och generalstabens lednings-, i sista hand Finlands politiska lednings-, förtjänst. De ledande finska militärerna och politikerna var mycket väl medvetna om att de tyska ubåtsspecialisternas och officerarnas arbete i Finland grovt stred mot Versaillesfördraget.

Till de betydande meriterna i syskonen Forséns forskning bör även tilläggas att ingen forskare tidigare lyckats uppdaga den stora skara tyska fackmän, en veritabel liten armé, som i praktiken förverkligade den tyska marinens hemliga ubåtsprogram. Genom att med hjälp av många bulvanbolag planera och tillverka ubåtar för finska staten gav den tyska marinens ledning konstgjord andning åt sin jämförelsevis överlägsna kapacitet att bygga effektiva ubåtar, vilken inhämtats under första världskriget. Denna konstgjorda andning lyckades, då inalles ett hundratal ledande tyska ubåtsexperter under kodnamn reste till Finland för att bygga och provköra ubåtar. Denna hemliga lilla tyska yrkesarmé – bestående av ingenjörer med olika specialiteter, tekniker, byggmästare, montörer, båtbyggare, bleckslagare, maskinmontörer och officerare i reserven eller i aktiv tjänst, som deltog i provkörningarna – anlände till Finland för att smaka på förbjuden frukt.

Finland var inte den enda stat med vars hjälp ledningen för den tyska marinen kunde upprätthålla och utveckla sitt tekniska kunnande inom ubåtsbranschen. Tyskland lyckades även upprätthålla sitt kunnande tack vare de ubåtar som beställdes av Turkiets, Spaniens och Sveriges mariner. Såsom författarna konstaterar var Finland dock inte av mindre betydelse. Tvärtom erkände ledningen för den tyska marinen utan omsvep att de ubåtar Finland beställt var alldeles avgörande för Tysklands hemliga återuppbyggande av ubåtsflottan och för utbildningen av manskapet.

Alldeles riktigt betonar Björn och Annette Forsén att tyskarna fick oersättliga erfarenheter av framför allt planeringen, byggandet och de långa provkörningarna av CV-707-ubåten, d.v.s. Vesikko. Tysklands första lagliga ubåtar år 1935 var så gott som identiska med Vesikko. I Vesikko utprovade tyskarna för första gången sitt nya hemliga vapen, eltorpeden. Torpeden med elektrisk tändning blev också de tyska ubåtarnas viktigaste vapen i andra världskriget.

Tack vare de ubåtar som beställts av Finland kunde den tyska marinen så noga som möjligt planera sina egna ubåtstyper, som skulle tas i bruk vid mobiliseringen. Finland fick sina båtar, men Tyskland behöll alla ritningar, all praktisk erfarenhet av byggandet, resultaten av det senaste utvecklingsarbetet, provkörningserfarenheterna och förstas vetskaper om ubåtarnas barnsjukdomar. Dessa kunde senare undvikas, då Tyskland själv började bygga sin egen lagliga ubåtsflotta.

Syskonen Forséns redan nu utmärkta forskning vore ännu rikare om den mer ingående hade undersökt de barnsjukdomar som förekom i de finska fartygen. Tre Vetehis-klassens ubåtar, Vetehinen, Vesihiiisi och Iku-Turso, mer eller mindre prototyper, härstammade ju från tyska ritbord. Det hade också varit särskilt önskvärt att syskonen Forsén hade fäst mer uppmärksamhet vid dessa brister, emedan Vetehis-klassens ubåtar hade åtminstone ett, men desto allvarligare fel, som hotade att totalt omintetgöra dessa tre största fartygs stridsvärde.

Denna barnsjukdom gällde fartygens huvudbestyckning, d.v.s. torpeder-

na. I motsats till Vesikko hade man i provkörningsfasen inte utfört grundliga torpedskjutningar med Vetehis-klassens ubåtar. Först i mitten av 1930-talet gick den förskräckliga sanningen upp för de finländska ubåtsofficerarna: på Vetehis-klassens ubåtar for de fullkalibriga eller 53,3 centimeters torpederna iväg på egna vägar efter att de lämnat torpedröret. Trots noggrant siktande kunde kaptenerna på Vetehis-klassens fartyg inte skjuta fullträff med torpederna och i praktiken inte ens få in en sannolik träff. Vid mitten av 1930-talet såg det också ut som om den finska marinen anskaffat världens dyraste minfartyg. Torpederna var ur spelet och Vetehis-klassens tandlösa ubåtar såg ut att lämpa sig enbart för undervattensminering.

Naturligtvis hölls detta allvarliga fel ytterst hemligt. Efter långa utredningar fann man orsaken till torpedens krängningar. Det visade sig vara ett enkelt planeringsfel. Under ledning av chefen för ubåtsskrotflottillen, kaptenlöjtnant Arto Kivikuru, gjordes strukturella ändringar i torpedrören och fören på Vetehis-klassens ubåtar, varefter allt ordnade sig och torpederna åkte spikrakt ur torpedröret. Till all lycka för marinen lyckades man korrigera detta strax innan vinterkriget bröt ut.

Allt som allt måste det erkännas att Björn och Annette Forsén genom sin högklassiga forskning avsevärt berikat den tidigare förhärskande, mycket bristfälliga bilden av Tysklands och Finlands ubåtssamarbete. Syskonen Forsén har genom ett ihärdigt forskningsarbete ådagalagt speciellt tyskt arkivmaterial, och genom att analysera det kritisk och fördomsfritt har de fått fram rikliga mängder alldeles ny kunskap. Syskonen Forsén lyckas presentera en mycket mångsidig och levande bild av det finsk-tyska ubåtssamarbetet och framför allt av dess stora, rentav avgörande betydelse för Tyskland och den tyska marinen. Syskonen Forséns forskning slår hål på flera myter, och erbjuder istället rikligt med säkra fakta.

Jari Leskinen

Dansk rashygien

Lene Koch, *Racehygiejne i Danmark 1920–56*, Gyldendal, 316 s., København 1996.

Lene Koch, *Tvangsterilisation i Danmark 1929–67*, Gyldendal, 414 s., København 2000.

Lene Kochs undersökningar, som utkommit åren 1996 och 2000, utgör ett massivt grundverk över rashygienens historia i Danmark. Tillsammans bildar böckerna en sammanhållen avhandling. I den första undersökningen har Koch kartlagt det danska rashygieniska tänkandet som det fram-

kommer i lagstiftningen, i vetenskapen och i bildandet av vetenskapliga institut (främst grundandet av Institut for Human Arvebiologi og Eugenik). Den danska eugenikdiskussionen studeras framför allt i relation till den samtida situationen i USA och Tyskland. Kochs andra undersökning behandlar frågan om hur eugeniken genomfördes i praktiken, d.v.s. hur de danska steriliseringslagarna tillämpades.

Den danska steriliseringslagstiftningen var mer komplicerad än motsvarande lagar i övriga Norden eller i Tyskland. Den första, temporära, danska lagen om sterilisering stiftades år 1929. Det var en försiktigt formulerad lag som möjliggjorde sterilisering av personer i anstaltvård om patienterna själva gav sitt medgivande, förutsatt att det var "særdeles magtpaaliggende for Samfundet og gavnligt for dem selv, at de sættes ud af Stand til at faa Afkom". Lagtexten innehöll inte i sig några rashygieniska motiveringar, men lagen tillämpades på personer som man ansåg bar på "oduglig arvs massa". Rättsläkarrådet (*rets lægerådet*), som var underställt justitieministeriet, övervakade lagens tillämpande. Till rådet hörde experter för rättsmedicin, psykiatri och gynekologi. Vid behov inkallades också annan expertis.

Efter denna första lag kom lagstiftningen att utvecklas i en mera komplicerad riktning. Åren 1934 och 1935 stiftades ytterligare två lagar som reglerade genomförandet av sterilisering i Danmark. Lagstiftningen delade in befolkningen i två grupper: de sinnesslöa och de övriga. Steriliseringen av sinnesslöa reglerades av den år 1934 stiftade *åndsvagelov*. Enligt 1934 års lag kunde alla andefattiga eller sinnesslöa medborgare – definierade som personer vars intelligenskvot understeg 75 – potentiellt utsättas för sterilisering, oberoende av om de var underställda anstaltvård eller inte. Ingreppet kunde göras utan patientens eget medgivande om vederbörandes vårdnadshavare tillät operationen. Lagen möjliggjorde således tvångsteriliseringar. Steriliseringar som genomfördes med stöd av denna lag övervakades av en steriliseringsnämnd (*sterilisationsnævnet*) som bestod av en domare från högsta domstolen, en sakkunnig från den sociala sektorn samt en psykiater som hade både arvsbiologisk kunskap och erfarenhet av sinnessvård.

År 1935 stiftades en lag som reglerade steriliseringen av gruppen övriga, icke-sinnesslöa. Denna lag som ersatte 1929 års lag gjorde det möjligt att sterilisera människor som klassificerats som psykiskt avvikande, nämligen sinnessjuka, kroniska alkoholister, utelligare, tiggare och fattiga – *fattiglemmer* – som var beroende av fattigvård. Den möjliggjorde också sterilisering av s.k. asociala (t.ex. kriminella) och av vanliga medborgare som led av någon ärftlig sjukdom eller annan ärftlig åkomma. Dessa personer definierades som psykiskt normala. Sterilisering som genomfördes med stöd av 1935 års lag måste vara frivillig. Personer som hade underställts en förmyndare kunde dock utsättas för ingreppet om förmyndaren hade gett sitt tillstånd. Dessa steriliseringar övervakades av rättsläkarrådet.

På detta sätt skapades i Danmark en dubbel lagstiftning angående sterilisering. Sinnesslöa kunde steriliseras mot sin vilja med beslut av steriliserings-

nämnden, men övriga medborgare kunde endast opereras om de själva godkände ingreppet. Skillnaden ökade genom att den senare typen av fall var underställda en separat institution, rättsläkarrådet. Steriliseringsnämnden och rättsläkarrådet verkade dessutom under olika ministerier. Systemet var i kraft till år 1968. Lagarna om sterilisering kompletterades av 1937 års lag om abort, som tillät att aborter genomfördes på rashygieniska grunder. År 1938 gjordes dessutom ändringar i lagen om äktenskap så att punkterna om rashygien skärptes. Koch (1996) analyserar i detalj stiftandet av dessa lagar och den debatt som uppstod i samband med lagstiftningsarbetet.

Enligt Koch representerade de två separata lagarna av år 1934 och 1935 två olika synsätt på rashygien. Rättsläkarrådet betraktade enligt henne steriliseringen ur ett, som hon säger, genetisk-eugeniskt perspektiv. Centrala personer i rådet var antropologen Søren Hansen, den berömde genetikern Wilhelm Johannsen och psykiatern August Wimmer. Dessa krävde en noggrann vetenskaplig utredning av de enskilda patienternas arvs massa innan de godkände steriliseringsåtgärder. Man måste kunna bevisa att de enskilda individerna personligen bar på "oduglig" arvs massa. De stränga kriterierna avspeglar sig i det låga antalet steriliseringar som genomfördes med stöd av 1929 års lag.

Steriliseringsnämnden som övervakade tillämpandet av 1934 års lag karaktäriserades enligt Koch av vad hon kallar ett social-eugeniskt synsätt. Det intressanta var enligt detta synsätt inte individernas förutsättningar, utan man utgick från att betrakta grupper. Representanter för detta synsätt var överläkaren vid en vårdanstalt för sinnesslöa, Hans Otto Wildenskov, och psykiatern Jens Christian Smith i steriliseringsnämnden. Ur deras perspektiv räckte vetenskapen att någon var kategoriserad som sinnesslös som motivering för sterilisering eftersom man visste att sinnesslöheten sannolikt skulle gå i arv till följande generation och att personer som var sinnesslöa sällan var kapabla att ta hand om sina barn.

Koch menar att det genetisk-eugeniska och det social-eugeniska synsättet ytterligare kompletterades av ett tredje perspektiv som slutligen kom att bli det allmänt rådande, nämligen det hon kallar ett medicinsk-eugeniskt perspektiv. Utgångspunkten var inte längre samhällets, utan den enskilda individens, patientens fördel. Steriliseringsåtgärder motiverades med patientens sjukdom eller sjukdomsrisk. Mödrar som slitits ut av alltför räta barnsängar blev en ny kategori för steriliseringsåtgärder. Om 1929 års steriliseringslag karakteriserades av ett genetisk-eugeniskt synsätt och 1934 års lag byggde på social-eugeniska synpunkter, kan tillämpandet av 1935 års lag betraktas som ett uttryck för det medicinsk-eugeniska synsättet. År 1951 var över hälften av de som steriliserades med stöd av 1935 års lag just utslitna eller "utsläpade" mödrar. År 1966 var deras andel redan 71%.

I sitt studium av steriliseringspraxis använder sig Koch främst av personer som tillkommit vid steriliseringsbesluten under åren 1929–1968. Sammanlagt uppgår dessa till nästan 13 000. Av dessa akter har 5779 uppkommit

i steriliseringsnämnden och 6956 i rättsläkarrådet. Koch har delat in akterna i tre kategorier så att alla steriliseringsfall som hänför sig till 1929 års lag utgör en separat grupp, alla fall under 1934 års lag utgör en grupp och slutligen utgör alla fall under 1935 års lag en sista grupp. De två första grupperna har hon studerat i sin helhet. Den sista gruppen har undersökts så att alla fall från åren 1936, 1941, 1946, 1951, 1956, 1961 och 1966 har tagits ut till noggrann analys. Sammanlagt har Koch undersökt 6839 fall: 117 fall under 1929 års lag, 5779 fall under 1934 års lag och 1358 fall under 1935 års lag. Ungefär 20% av alla fall i den sista kategorin har kommit med i undersökningen.

Kochs material visar följande grunddrag. 1929 års lag ledde till få steriliseringar. Nästan 60 % av fallen kan klassas som rashygieniska. Tillämpningen av 1934 års lag uppvisar enligt Koch fyra tydliga perioder. Under åren 1934–1943 växte antalet rashygieniska steriliseringar både i absoluta och relativa tal. Under en topperiod 1944–1950 var siffrorna rätt stabila. Under åren 1951–1959 skedde en minskning av de rashygieniska ingreppen och efter 1960 skedde en avveckling av hela systemet. De rashygieniska steriliseringarna minskade både absolut och relativt. Utgående från Kochs tabell 3 (i Koch 2000) kan man räkna att det utfördes flest rashygieniska steriliseringar (i absoluta tal) under åren 1944–1950, men att den relativa, procentuella mängden var högst under perioden 1951–1959 när steriliseringsingreppen överlag sjönk. Sammanlagt 2490 rashygieniska steriliseringar utfördes med stöd av 1934 års lag. Det är 43 % av samtliga steriliseringar som utfördes under denna lag.

Tabell 10, i vilken Koch har kvantifierat alla steriliseringar som utfördes genom 1935 års lag, visar att man år 1942 första gången översteg ett årligt antal om hundra steriliseringar. År 1949 hade man utfört över tvåhundra steriliseringar under ett år. Först år 1965 var antalet utförda steriliseringar per år igen under tvåhundra. Under perioden 1949–1965 steriliserades årligen över 200 personer. Som mest steriliserades 441 personer under ett år, som minst var siffran 225. Medeltalet för perioden var 328 steriliseringar per år. I tabell 17 presenterar Koch steriliseringarna under de stickprovsår som hon har analyserat närmare. Undersökningen visar att 34 % av dessa steriliseringar har gjorts helt eller delvis på rashygieniska grunder. 65 % av steriliseringarna har genomförts av andra orsaker, oftast har det handlat det om utslitna kvinnor. De oklara fallen utgör 1%.

Kochs tabeller ger vid handen att 2557 personer av alla som steriliserats med stöd av 1929 och 1934 års lagar har opererats på rashygieniska grunder. Det utgör 44 % av samtliga steriliseringar som utförts genom dessa lagar. 1935 års lag däremot har använts för 2325 rashygieniska steriliseringar, vilket är 34 % av totalantalet. Sammanlagt har ca 4900 rashygieniska steriliseringar genomförts i Danmark under åren 1929–1968. Detta är 40 % av alla steriliseringar som genomfördes under denna tid.

En central fråga för Koch är i hur hög grad och hur man har använt tvång

eller påtryckning för att genomföra steriliseringsingrepp. 1934 års lag tillät sterilisering utan den steriliserades medgivande. Trots detta har nästan alla som har steriliserats med hänvisning till denna lag skrivit under ett papper som medger tillstånd att genomföra ingreppet. Koch menar att dessa papper måste studeras i sin kontext. En s.k. sinnesslös person kunde enligt lagen föras till en anstalt och hållas inspärrad där om det förelåg risk att han eller hon skulle producera avkomma. Ett medgivande till sterilisering var således ett sätt att kunna lämna anstaltvården. För samhället var det ett mindre fysiskt eller brutalt, mera subtilt sätt att tvinga patienten att göra som man önskade. Systemets subtilitet illustreras av att Koch inte har kunnat hitta ett enda exempel på att man brukat våld vid steriliseringsoperationerna.

Kochs undersökningar visar också på de olikheter och spänningar som fanns inom det danska rashygieniska tänkandet, trots att det på ytan förefaller att vara fråga om en enhetlig inriktning. De sakkunniga hade olika åsikter om i vilken mån eller hur sinnesslöhet gick i arv. Lekmännens uppfattning om vem som var sinnesslös avvek också från experternas. Landets ledande institutioner för sinnesslöa följde olika handlingsprogram och det fanns olikheter mellan steriliseringsnämndens och de olika institutionernas linjedragningar. Inte heller steriliseringsnämnden och rättsläkarrådet följde samma principer. Enskilda medborgare och olika medborgarorganisationer kritiserade vården av sinnesslöa inklusive systemet med tvångssteriliseringar. En av de stora förtjänsterna med Kochs undersökning är att hon kan påvisa och analysera den mångfald som dolde sig bakom det nästan enhetliga politiska godkännande som steriliseringslagarna fick.

* * *

Den nordiska rashygienen har blivit grundligt kartlagd för Danmarks och Sveriges del. Kochs monografier i Danmark samt de utredningar som utförts av den kommitté som svenska staten tillsatt 1997¹ och monografier av Broberg och Tydén (1991) samt Runcis (1998) utgör en fast grund. Den norska steriliseringspolitiken har studerats av Per Haa-ve (2000) i sin monografi. Också i Finland pågår arbetet med att kartlägga den finska steriliseringspolitikens historia. Hietalas (1996) och Mattilas (1999) redan publicerade verk samt Mattilas pågående forskningsprojekt om de finska steriliseringslagarnas tillämpning kompletterar ytterligare bilden av den nordiska rashygienen.

Markku Mattila

¹ *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: Ekonomisk ersättning*, SOU 1999:2, *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975: Historisk belysning, kartläggning, intervjuer*, SOU 2000:20, *Från politik till praktik: De svenska steriliseringslagarna 1935–1975*, SOU 2000:22.

DISKUSSION

Finland och det stora nordiska kriget

Granskningen av min bok i *HTF* 3/2001 föranleder en korrigerig av några grundlösa påståenden framförda av Christer Kuvaja. Jag medger dock gärna att det inte finns något att anmärka om det mesta som står i recensionen. Antagligen beror Kuvajas åsikter på att han tillsvidare inte har skrivit en helhetsframställning om någon som helst tidsperiod. Hans doktorsavhandling som utkom för ett par år sedan är synnerligen bra, men behandlar endast en sektor av helheten, nämligen den ryska ockupationsarméns underhåll åren 1713–1721.

Min treåriga forskning vid Finlands Akademi siktade däremot på att ge en helhetsbild av krigstiden före den stora ofreden (1700–1714). Tyngdpunkten ligger i det svenska och finska samhället men det var även nödvändigt att behandla kriget och t.o.m. Sveriges motståndare Ryssland. Då man skriver om en hel tidsperiod och dess olika livsområden behöver man ofta flera olika frågeställningar. Det räcker inte med den av Kuvaja efterlysta reduktionismen, med en enda frågeställning. De forskare som tidigare recenserat min bok är något erfarnare än Kuvaja och ser inte något problem i mina tre frågeställningar. Frågeställningarna är dessutom inte separata utan hör ihop. Ganska många böcker har flera frågeställningar utan att dessa skiljs åt till ”delutredningar”. Kuvaja anser att den röda tråden inte är tillräckligt synlig och att frågeställningen är svårtolkad, men han framställer sina påståenden på mycket lätta grunder.

Kuvaja påstår också att krigsskildringen åren 1700–1714 i slutdelen av boken inte ”egentligen kommer med något nytt” och kunde ha förkortats. Visst stämmer det att många av händelserna jag behandlat även framträder i tidigare undersökningar. Jag ber dock Kuvaja meddela i vilket verk eller vilken artikel man tidigare behandlat förhållandet mellan de finska truppernas militära insatser och arméns samt de finska länens ekonomi och stödet från Sverige. Jag anser att jag här tagit upp en mycket central fråga som länge på konkret nivå försummats av forskningen. Måhända finns det ytterligare något nytt (t.ex. legitimitetskrisen år 1713) i min bok? Krigshändelserna har jag i allmänhet försökt skildra utförligt, eftersom en helhetsframställning om denna tidsperiod senast utkommit för 82 år sedan. Avsikten var framför allt att visa hur illa kriget i Finland hela tiden fördes. Egentligen lyckas en forskare för

övrigt rätt sällan skriva om något alldeles nytt, dvs. om något som det aldrig tidigare skrivits om. I normalfall är man på grund av detta förhållande ingalunda förpliktad att förkorta sin text. När Kuvaja någon gång skriver om det stora nordiska kriget i den redan påbörjade forskningen om östgränsens historia, kommer han knappast själv att följa sina egna råd.

Jag har inte knutit krigshändelserna före år 1713 till samhällshistorien i början av boken på det sätt som Kuvaja hade önskat pga. att det vid den tiden inte fanns ett så fast samband mellan dem. Fattigdomen i landet samt böndernas ovillighet att kriga och deras benägenhet att fly från landstormen försvårade visserligen, men omöjliggjorde inte krigsföringen. Dessa negativa faktorer blev ödesdigra först år 1713, då de samhällshistoriska strukturerna på ett avgörande sätt befattade sig med krigets händelseförlopp. Allt detta har beskrivits tydligt och klart på sidan 314 i boken. Hade Kuvaja besvärat sig med att läsa denna sida skulle denna diskussion vara alldeles onödig.

Kuvaja anser också att jag i inledningsstycket borde ha framfört min egen uppfattning om den tidigare forskningen och dess olika tolkningssätt. Detta kan inte fullständigt göras förrän i den egentliga forskningsdelen, för man måste väl kunna argumentera för sina åsikter, eller hur? Enligt min mening har de olika tolkningarna kommenterats då detta varit nödvändigt.

Till sist vill jag ännu påpeka att jag finner Kuvajas ovan anförda kritik angående svårbegripligheten av min bok underlig, särskilt med beaktande av att jag i det skede då min bok skulle gå i tryck hade svårt att komma underfund med vilken linje han själv egentligen företräder. När jag skrev om den ryska ockupationsarméns underhåll anlidade jag Kuvajas doktorsavhandling (1999), där det stod att ryssarna på hösten 1713 samlade in krigsskatten enligt gamla svenska mantal. I december 2000, då jag läste igenom det ombrutna korrekturet till min bok, fick jag tag i en nyutkommen artikel av Kuvaja som ingick i boken *Verotushistoriaa 2*. I denna artikel skrev han att ryssarna mätte finnarnas skatteförmåga enligt sina egna mantal. I det skedet var det inte mera möjligt att göra stora förändringar i min bok, och dessutom visste jag inte vad jag skulle lita på – informationen i boken eller artikeln? Så vems tankar är egentligen svårbegripliga?

Antti Kujala

FRÅN FÄLTET

De svenska historiedagarna i Göteborg 5–7 oktober 2001

De sedan 1994 årligen återkommande svenska historiedagarna gick år 2001 av stapeln i Göteborg den 5–7 oktober med huvudtemat "Göteborg-Nordens huvudstad". Det lokalhistoriska inslaget uppskattades av deltagarna, som kunde välja mellan ett antal 90 minuter långa seminarier med vitt skilda teman, från *När Västsverige blev västsvenskt och Skåne tog hand om den nationella politiken* eller *Patrik Alströmer och musiklivet i 1700-talets Göteborg till Göteborg som Sveriges ekonomiska gateway*. Öppningsföredraget *Nordens huvudstad och drömmen om en fri akademi* tangerade därtill lämpligt temat för dagarna. Föredraget som ursprungligen skulle ha hållits av hedersordföranden i styrelsen för de svenska historiedagarna, emeritusprofessorn i historia, Erik Lönnroth, lästes upp av hans son, emeritusprofessor Lars Lönnroth.

De svenska historiedagarna innehöll emellertid inte enbart lokalhistoriska inslag. Det internationella inslaget syntes framförallt vid de för alla deltagare gemensamma plenulföreläsningarna. Professor John Lukacs från USA, just nu aktuell med den svenska översättning av boken *Five Days in London: May 1940*¹, talade under rubriken *The Condition of History*. Lukacs, som även är känd som författare till bland annat böckerna *Duellen, Slutet av tjugonde århundradet, och den moderna tidens slut* och *Hitler i historien*², gav först en kort sammanfattning av hur synen på historia har förändrats sedan början av den tidigmoderna tiden. Här framförde han speciellt att 1900-talets syn på historievetenskapen som varande en del av samhällsvetenskaperna inte är tillräcklig. Vidare betonade han de nya utmaningar som uppstått för historieforskarna genom att kvantiteten av källor som berör 1900-talet är så enorm. Historieforskningen idag handlar därigenom enligt Lukacs mera om att minimera osanningar än att som lord Atton sade, "nail down the truth"

¹ J. Lukacs, *Five Days in London: May 1940*, Yale Univ. Press, New Haven 1999; sv. översättning: *Churchills ödesslund. Fem dagar i London maj 1940*, Prisma, Stockholm 2001.

² J. Lukacs, *Hitler i historien*, Prisma, Stockholm 1999; *Slutet av tjugonde århundradet, och den moderna tidens slut*, Rabén Prisma, Stockholm 1998; *Duellen. 10 maj–31 juli 1940. Den åttio dagar långa kampen mellan Churchill och Hitler*, Tiden, Stockholm 1994.

(de som är mera knutna till den germanska historietraditionen skulle kanske snarare relatera till Leopold von Ranke's "wie es eigentlich gewesen"). Därefter koncentrerade sig Lukacs på att framhäva skönlitteraturens betydelse inom historieskrivningen.

Lukacs utläggningar var relativt allmänt hållna, men fördraget mötte genom den intressanta uppläggningsen och föredragshållarens personlighet stor entusiasm bland åhörarna. Även för den andra plenumföreläsningen hade man engagerat utländska forskare. Professor Uffe Østergård från Dansk Document Center for Holocaust og Folkekrigsstudier i Köpenhamn talade om *Stat, nation och demokrati i Europa 1500–1900*. Direktören för Finlandsinstitutet i Stockholm, professor Henrik Meinander från Helsingfors universitet, var ombedd att kommentera Østergårds utläggningar.

De svenska historikerdagarna erbjöd även en dagsaktuell paneldiskussionen om temat *Sverige och det kalla kriget* som kretsade kring kränkandet av svenska vatten under 1980-talet av utländska ubåtar. Debatten var stundom häftig och man kunde klart skönja att paneldeltagarna bildade två olika läger, varav det ena läget bestod av ledaren för den nya ubåtskommittén, ambassadör Rolf Ekéus samt den tidigare svenske utrikesministern (1982–1985) Lennart Bodström, och det andra av docent Gunnar Åselius från Försvarshögskolan i Stockholm samt professor Ulf Bjereld från Statsvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet. Ekéus uttalade sig först om Sveriges utrikespolitik och säkerhetspolitik under det kalla krigets tid. Därefter följde en längre utläggning av Bodström om ubåtsfrågan och de slutresultat som de olika kommissioner som den svenska regeringen tillsatt sedan 1982 har kommit till. Enligt Bodström kan man tala om över hundra säkra observationer, varav endel på närmare än tio meters avstånd. I ett fall har man från svensk sida till och med avfyrat handelsvapen mot den förmodade ubåten.³

Åselius och Bjereld förhöll sig ytterst kritiska till det faktum att den nytillsatta ubåtskommittén inte bestod av forskare, utan av politiker som själva hade upplevt händelserna på 1980-talet och sålunda delvis utvärderade sitt eget handlande. De ansåg det också problematiskt att just en dylik kommitté skall prägla vår bild av händelserna. Åselius jämförde ubåtsjakten vid Ahabs jakt på den vita valen, menande att jakten givit den tidigare svaga svenska marinen en ny uppgift och en bekräftelse på bilden av marinen. Den officiella sidan, som representerades av Ekéus och Bodström, kunde emellertid inte alls förstå forskarnas kritik. Tyvärr tog tiden slut just när diskussionen verka-

³ Ekéus har efter historiedagarna i Göteborg utkommit med sin officiella rapport, i vilken han är kritisk emot den dåvarande svenska regeringens sätt att sköta saken. Vidare konstaterar han att kränkningarna är mycket färre än man antagit och att det är omöjligt att klart avgöra vilken nationalitet de ubåtar som kränkt Sveriges vatten haft.

de komma igång. Kortare inlägg av de enskilda paneldeltagarna och en mera styrd debatt hade här definitivt varit på sin plats.

Förutom de stora plenumföreläsningarna kunde deltagare i historiedagarna, som intresserade sig för andra ämnen än lokalhistoria, vidare lyssna till seminarier som behandlade idrottshistoria och socialpolitik under 1930-talet. Här deltog än en gång professor Meinander från Finlandsinstitutet som tillsammans med förste amanuensen *M a t t i G ö k s ö y r* från Norges Idrettshögskole i Oslo diskuterade temat *Idrott som kulturimperialism*. De två föredragshållarna skilde sig så till vida från varandra att Göksöyr mera höll sig till fotbollens intåg i Norge och förhållandet till Sverige vid idrottsskamper runt sekelskiftet 1900, medan Meinander mera allmänt talade om synen på idrott inom vetenskapen, idrotten som tecken på nationell endräkt och förhållandet mellan individualisering och kroppskultur. Någon direkt definition på kulturimperialism gavs emellertid inte av föredragshållarna. Meinander framkastade dock tanken om att t.ex. sättet på vilket den moderna idrotten likriktar lekturen eller Eurosport, som kan anses sprida anglo-amerikansk livsform, kunde betraktas som en art av kulturimperialism. Vidare konstaterade Meinander att man inom idrottshistoria talar om kulturspecifika (cricket) eller kulturneutrala (fotboll) idrottsgrenar. De sistnämnda är lättare att exportera till andra länder.

Det socialpolitiska inslaget *Folkhem och folkgemenskap – Sverige och Tyskland 1930–1945* baserade sig främst på fil. dr *N o r b e r t G ö t z* avhandling om likheter och skillnader mellan de två begreppen folkhem och folkgemenskap.⁴ Götz som är assistent vid historiska institutionen vid universitetet i Greifswald betonade i sitt anförande att begreppen folkhem och folkgemenskap har en mera komplicerad historia än vad man hittills har trott. Folkhemsbegreppet existerade enligt Götz redan före 1930-talet i Finland, Norge och Tyskland, och begreppet folkgemenskap användes redan i Weimarrepublikens Tyskland. Då var det emellertid inte alls självklart att folkhemmet för eftervärlden skulle komma att stå för den moderna välfärdsstaten och folkgemenskapen för raspolitik. Denna prägel fick begreppen först på 1930-talet som en följd av den socialdemokratiska hegemonin i Sverige och den nationalsocialistiska i Tyskland. På så vis blev folkgemenskap ett exkluderande och folkhem ett inkluderande begrepp vad beträffar synen på vem som hör till folket.

I och med att större delen av deltagarna vid historiedagarna kom från arkiv-, musei- och förlagsbranscherna hade man även bemödat sig att erbjuda seminarier som direkt tangerade dylika frågor. Bland annat deltog den finska historieforskaren, docent *K e r s t i n S m e d s*, nu professor vid Umeå universitet och utställningschef vid Historiska museet i Stockholm, i en panel-

⁴ N. Götz, *Ungleiche Schwestern. Die Konstruktion von nationalsozialistischer Volksgemeinschaft und schwedischem Volksheim*, Nomos Verlag, Baden-Baden 2001, diss.

diskussion om nyttan av historiska museer. Ett annat seminarium dryftade *Levande historia i undervisning, populärvetenskap och konferenser*.

Beijerstiftelsen, som varje år erbjuder ett antal doktorander möjlighet att delta i de svenska historiedagarna, hade detta år bjudit in elva stipendiater som presenterade sina avhandlingsämnen. Intressant var att konstatera att de flesta avhandlingsteman var interdisciplinära och starkt tangerade ämnen som ekonomi, biologi och sociologi. Största delen av avhandlingarna berörde 1800–1900-talen, men bara några få 1700-talet. De utländska doktoranderna, en från Norge, en från Tyskland och undertecknad från Finland, sysslade alla med mellanstatliga relationer där Sverige utgör ena parten. Som exempel på det ytterst brokiga spektret kan nämnas att ämnena behandlade allt från krigsvetenskap under 1700-talet, stickningens betydelse för industrins utveckling i södra Halland till Nordenbegreppet i Skandinavien och Tyskland.⁵

I sin helhet var de svenska historiedagarna i Göteborg mycket lyckade med ca 500 deltagare, men så hade man även lyckats bygga upp ett program som kunde erbjuda envar något. Nästa svenska historiedagar hålls utanför Sveriges gränser, i Dorpat, Estland, i september 2002.

Annette Forsén

⁵ Katarina Rosengren Falk, Stockholms Universitet, *Krigsvetenskap och upplysning under 1700-talet*. Per-Göran Johansson, Högskolan för Lärande och kommunikation, Jönköping, *Kvinnor, stickningen och godsekonomi: om protoindustri i södra Halland*. Henriette Kliemann, Humboldt-Universitat, Berlin, *Nordenbegreppet i Skandinavien och Tyskland under 1800-talet*.

Finsk-franskt kollokvium i Paris

”Alla människor har två fosterland, sitt eget och Frankrike”, konstaterade Kristina Ranki raljerande, parafaserande den franske nationalisten Henri de Bornier, under ett finsk-franskt kollokvium på Finlands institut i Paris den 19–20 november 2001. Kollokviet hade i samråd med institutet arrangerats av professor Matti Klinge och tio doktorander från Helsingfors universitet med inriktning på Frankrike och fransk historia. Syftet var att utveckla de finsk-franska forskarkontakterna och tillsammans med inbjudna franska professorer och doktorander diskutera influens och kontakter mellan Finland och Sverige samt Frankrike under rubriken *L'influence française en Finlande et en Suède*. Konferensens föredrag handlade i hög grad om fransk influens i Finland och Sverige, men också om receptionen av det finska, svenska och nordliga i Frankrike. Diskussionerna under kollokviet kretsade mycket kring en nyansering av begreppen centrum och periferi i fråga om kulturell påverkan och influenser.

Ranki talade om olika former av frankofili bland finländska intellektuella under autonomins sista decennier 1880–1917 och framför allt bland de många författare och konstnärer som sökte sig till Frankrike och speciellt Paris för kortare eller längre vistelser. Trots att enskilda konstnärers och konstnärskoloniers verksamhet i Frankrike har undersökts redan tidigare, främst av konstvetare, saknas en samlande framställning å ena sidan av det man kunde kalla finländsk frankofili och å andra sidan av de resor finländska intellektuella och konstnärer gjorde till Frankrike.

Doktor Stéphane Reznikow från Lycée français i Prag, som har undersökt frankofilins former i Tjeckien 1848–1914, talade allmänt om metodologiska problem vid studiet av en europeisk frankofili under 1800-talet. Han konstaterade att frankofilin som fenomen i 1800-talets Europa inte ännu har undersökts ordentligt. Både Reznikow och Blaise Wilfert (École normale supérieure) betonade att Frankrike inte är en monolit som av alla har uppfattats på samma sätt. För en del har ”Frankrike” varit det dekadenta och bohemiska Paris, absint, Pigalle och frihet, för andra har det varit lyxens och elegansens hemvist, champagne, kaviar och *haute couture*. I många sammanhang är det förnuftet, det metrisk systemet och revolutionen som har utgjort essensen av det franska i relation till en mera ”konservativ” och ”irrationell” omvärld: det katolska Spanien, romantikens Tyskland, det traditionsbundna England.

Det franska inflytandet i Europa har varit starkt under flera århundraden. Vid sidan av ett kulturellt och socialt inflytande har det också handlat om ett konkret politiskt inflytande. Framför allt under 1600- och 1700-talen var Frankrike en stark politisk makt i Europa och en viktig allierad för det svenska riket. Om svensk-franska relationer under dessa tider talade Charlot-

ta Wolff och Johanna Ilmakunnas. Wolff behandlade svenskarna i Frankrike under 1600- och 1700-talen. För många utgjorde vistelsen i Frankrike och i Paris en del i en bildningsprocess som t.ex. officer, konstnär eller vetenskapsman. Svenskarna i Frankrike skapade nätverk av landsmän. Framför allt Sveriges diplomatiska sändebud eller ambassadör var en viktig patronus för många svenskar. Några assimilerades i den franska världen, gifte sig franskt och konverterade till katolicismen, men de hörde till undantagen.

Den franska livsstilen, fransk kultur, litteratur och etikett, kunde man njuta av också utanför Frankrikes gränser. Under 1600- och 1700-tal angav det franska hovet och den franska aristokratin tonen för ett ståndsmässigt liv i hela Europa. Man har talat om *le rayonnement français*, den franska kulturens utstrålning till alla, t.o.m. perifera delar av Europa och världen. Det naturliga centrumet i denna modell utgörs av Frankrike och speciellt Paris. Johanna Ilmakunnas presenterade i sitt föredrag den svenska aristokratins "franska" livsstil under 1700-talet genom exemplet släkten von Fersen och framför allt Axel von Fersen d.y., som också var bekant för den franska publiken.

Franskt kulturellt, litterärt och filosofiskt inflytande i Finland presenterades också av Stefan Nygård, som talade om bergsonism och antipositivism i Finland kring sekelskiftet 1900, och av Elina Ihamuotila, som berättade om det diplomatiska sändebudet Maurice de Coppets och filologen Jean-Louis Perrets arbete som förmedlare av litteratur och kultur mellan Frankrike och Finland på 1920-talet. Wilfried Moreaud (Université Paris I) ställde i sitt föredrag frågan om man kan tala om ett frankofilt Sverige under åren 1850–1870. Till skillnad från Ranki, som i sitt arbete studerar frankofilin hos de intellektuella, tog Moreaud avstamp i det svenska kungahuset och dess bernadotteska arv.

Märtha Norrback talade om kvinnor som kulturförmedlare och fransk kulturpåverkan genom böcker i Finland kring år 1800. Hon har närmast sig frågan genom att studera bl.a. uppfostringslitteraturens synpunkter och normer för kvinnors läsning. 1700-talets franska bildningsideal var i hög grad målet för unga flickors bildning också i Finland och Sverige. De mest populära verken på franska utkom i upplagor som trycktes i Stockholm. Dessa lästes också i Finland. Märtha Norrback har framför allt genom bo-uppteckningar kunnat spåra de franska böcker som fanns i borganhem i Finland kring sekelskiftet 1800. Först under 1800-talets första decennier kan man emellertid tala om en större cirkulation av franska böcker.

Anton Eskolas anförande handlade om Marseljäsen och Helsingfors universitet. Han presenterade flera olika översättningar av Marseljäsen till finska och svenska och visade på de många olika tolkningar och direkta förändringar av ursprungstexten som översättningarna kunde uppvisa. Vid sidan av en direkt översättning som är ursprungstexten rätt så trogen fanns det också t.ex. en upprorisk, en lojalistisk och kejsartrogen samt en religiös variant.

Kulturellt och litterärt mottagande handlar i hög grad också om mottaga-

ren. Receptionen är inte endast beroende av betydelse i ursprungstexten eller i den ursprungliga kulturen, utan också av mottagarens förståelse. Denna fråga tog professor Roger Chartier (École des Hautes Études en Sciences Sociales) upp i sitt föredrag under rubriken "Från bok till läsare, från reception till tillägnande". Chartier hänvisade till den tyska litteraturvetaren Ja u ß' begrepp *förväntningshorisont* för att beskriva läsarens förhållande till litteraturen.

De kulturella och litterära influenserna har inte alltid endast rört sig från Frankrike till övriga Europa. Nordiska och ryska influenser i Frankrike behandlades också av några talare. Päivi Pihlaja talade om bilden av Ryssland i det upplysningstida Frankrike, framför allt som den förmedlades av Marc-Daniel Bourrée de Corberon som var sekreterare vid den franska ambassaden i S:t Petersburg under åren 1775–1780. Peter Stadius presenterade i sin tur receptionen av rysk och skandinavisk litteratur i Frankrike under tiden kring sekelskiftet 1900. Då som nu uppfattades den nordiska litteraturen och dramatiken, med dess största stjärna Henrik Ibsen, som svår och intellektuell. Större genomslagskraft hade den ryska litteraturen – Tolstoj, Dostojevskij, Turgenjev – som bl.a. kunde ge en möjlighet att kombinera fransk materialism och utvecklingsoptimism med andliga och religiösa värden. Både den skandinaviska och den ryska litteraturen kunde användas som ett slagträ i den franska debatten för att framföra radikal kritik av det franska samhället.

Professor Jean Quéniart (Université Rennes 2 Haute-Bretagne), som talade om kunskapen om de nordiska länderna – främst Sverige – i Bretagne i västra Frankrike konstaterade också att diskussioner om Sverige främst användes som en pretext för att kunna diskutera filosofiska frågor. Quéniart utgick från större privatbibliotek i regionen och kunde konstatera att boksamlingarna inte reflekterar någon större kunskap om Sverige eller de övriga nordiska länderna. I verk om historia, moral och filosofi förekom Sverige ibland, tydligast i Voltaires berömda bok om Karl XII. Dessutom finner man i de privata boksamlingarna också en del mera praktiska böcker om handel och fiske samt handböcker i kommers och geografi. Xavier Fraudet (Université Paris I) diskuterade det nordiska i Frankrike i sitt föredrag om *Bibliothèque Nordique* i Paris. Det nordiska biblioteket grundades år 1861 och verkar fortfarande i samband med Bibliothèque Sainte-Geneviève.

Doktor Martine Sonnet (Centre National de Recherches Scientifiques) presenterade tendenser i den franska historieforskningen sedan 1960-talet. Sonnet är redaktör för bibliografin över fransk historisk litteratur, *Bibliographie Annuelle de l'histoire de France*. Genom ett antal diagram visade hon trender och förändringar i den franska historieskrivningen under de senaste decennierna. Man kan, framför allt inom den politiska historien, se ett ökande intresse för tiden efter 1870, den tredje republikens tid, och 1900-tal. Överlag uppvisar materialet ett ökat intresse för socialhistoria, en trend som

är bekant också från andra länder. Historikerna verkar också ha blivit mera trendkänsliga och uppmärksammar oftare historiska jubileer, med franska revolutionens 200-årsjubileum år 1989 som jubileernas jubileum. Sonnet hade också gjort upp en tabell över fransk forskning från 1960 till i dag som berör Finland och Sverige. Resultatet var kanske som väntat magert. Finland representerades närmast av vinter- och fortsättningskriget. Undersökningarna som behandlade Sverige visade en något större bredd. Finland, Sverige och Norden överlag har inte hittills intresserat franska historiker i någon högre grad.

Kollokviet avslutades med en föreläsning av professor Matti Klinge som talade om finsk-rysk-franska kontakter ur ett främst politiskt perspektiv, ett perspektiv som annars var relativt frånvarande under kollokviet. Föreläsningen var öppen för allmänheten och lockade en talrik publik av både fransmän och i Frankrike bosatta finländare till Finlands institut i Paris.

Det framgångsrika kollokviet ledde till viktiga nya kontakter och gav hopp om ett fortsatt finsk-franskt samarbete som kanske i framtiden kan leda till att Finland blir mera närvarande i den franska historieforskningen och att kontakten till Frankrike blir mera levande bland finländska historieforskare. För de finländska deltagarnas del var kollokviet en del av en veckas vistelse i Paris. På programmet stod också seminarier vid École Normale Supérieure, besök på Centre de recherche de la littérature des voyages vid Université Paris IV och på Tessin-institutet samt muséer och teater. Resan kunde förverkligas tack vare bidrag från Niilo Helanders stiftelse.

Henrika Tandefelt

Medarbetare i detta nummer:

Bertil Bonns, forskare, Kåge; *Max Engman*, fil.lic. (disp), professor, Åbo Akademi; *Kristian Gerner*, professor, Uppsala universitet; *Annette Forsén*, fil.lic, assistent, Helsingfors universitet; *Tom Gullberg*, fil.dr, rektor, Specialiseringslinjen vid Svenska Normallyceum; *Kjell Hansen*, fil.dr, Uppsala Universitet; *Lars-Folke Landgrén*, docent, Helsingfors universitet; *Jari Leskinen*, docent, Helsingfors universitet; *Maria Lähteenmäki*, docent, Helsingfors universitet; *Markku Mattila*, fil.dr, forskare, Finlands Akademi; *György Nováky*, fil.dr, universitetslektor, Uppsala universitet; *Anssi Paasi*, professor, Uleåborgs universitet; *Göran Rydén*, universitetslektor, Uppsala universitet; *Henrika Tandefelt*, fil.lic., forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningarna av Maria Lähteenmäkis (övers. Charlotta Wolff) och Anssi Paasis artikel (övers. Torsten Edgren), granskningarna av Markku Mattila (övers. Henrika Tandefelt) och Jari Leskinen (övers. Charlotta Wolff) samt inlägget av Antti Kujala (övers. Regina Wainstein).

Innehåll

Regioner och regionhistoria	453
Tom Gullberg: Hembygden som nationell nödvändighet? Den historiska regionen och nationalstaten	455
Kristian Gerner: Regionernas Europa	471
Kjell Hansen: Retoriska alternativ. En analys av bruket av historieskrivning och kulturhistoria i formerandet av alternativa politiska offentligheter	493
Anssi Paasi: Region och regional identitet. Teori och empiriska exempel på olika regionala nivåer	516
Bertil Bonn's: Maritim och medial samhörighet. Kvarkenregionen från bondeseglation till Sveriges P3	536
Maria Lähteenmäki: Ett marginellt Norden? Det finska Lapplands ställning från 1920- till 1940-talet	561
Granskningsgr	
Christer Jönsson, Sven Tägil & Gunnar Törnqvist: Organizing European Space. Av Tom Gullberg	579
Claes Levinson, Fredrik Lindström, Inger Svanberg & Oscar Österberg: Central- och Östeuropa. Kontinuitet och förändring; Ismo Nurmi: Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity. Av Tom Gullberg	581
Sven Tägil (ed.): Regions in Central Europe. The Legacy of History. Av Max Engman	590
Larry Wolff: Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment; Maria Todorova: Imagining the Balkans. Av Max Engman	593
Petri Karonen: Pohjoinen Suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Av György Nováky	597
Georg Haggrén: Hammarsmeder, masugnsfolk och kolare. Tidigindustriella yrkesarbetare vid provinsbruk i 1600-talets Sverige. Av Göran Rydén	601
Kai Häggman: Piispankadulta Bulevardille. Werner Söderström Osakeyhtiö 1878–1939. Av Lars-Folke Landgrén	605
Björn Forsén & Annette Forsén: Saksan ja Suomen salainen sukellusveneyhteistyö. Av Jari Leskinen	608
Lene Koch: Racehygiejne i Danmark 1920–56; Lene Koch: Tvangsterilisation i Danmark 1929–67. Av Markku Mattila	611
Diskussion	
Finland och det stora nordiska kriget. Av Antti Kujala	616
Från fältet	618

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Historiska institutionen, Pb 59 (Unionsgatan 38 A), 00014 Helsingfors universitet
Prenumerationspris 2001: 160 mk, Postgiro 800014-952637.

För beställningar till utlandet tillkommer 25 mk.

Lösnummerpris: 50 mk. Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14) samt genom redaktionen.